

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

О. В. Діденко, доктор педагогічних наук, професор
С. П. Шумовецька, кандидат педагогічних наук, доцент
А. О. Наконечна

ОСНОВИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Затверджено ректором академії
як навчально-методичний посібник

ББК 72
Д44

Рекомендовано вченою радою Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
як навчально-методичний посібник
(протокол № 5 від 30.11.2017)

Рецензенти:

П. Г. Лузан, професор, доктор педагогічних наук;
О. В. Боровик, доктор технічних наук, професор;
Н. К. Петрук, доктор філософських наук, професор

Діденко О. В., Шумовецька С. П., Наконечна А. О.

Д44 Основи наукової комунікації : навчально-методичний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. 220 с.

У навчально-методичному посібнику представлено матеріали, що стосуються найважливіших питань сучасної наукової комунікації. Ознайомлення з цими матеріалами сприятиме підвищенню культури усного та писемного наукового мовлення майбутніх офіцерів-прикордонників, поглибить їх знання успішної наукової фахової комунікації.

Призначений для магістрантів, слухачів ад'юнктури, що вивчають дисципліну “Основи наукової комунікації”, та всіх, хто цікавиться особливостями сучасної наукової комунікації.

ВСТУП

У наш час фахівець Державної прикордонної служби України повинен уміти швидко ознайомлюватися з науковим текстом за своїм професійним профілем, відтворювати його в усній або писемній формі, брати участь у науковій дискусії, аргументовано відстоювати свої переконання, ідеї дослідження.

Уміння працювати з науковою літературою та створювати наукові тексти є важливою професійною якістю офіцера-прикордонника як науковця та аналітика. Від цього залежить його здатність вирішувати складні аналітичні завдання у сфері професійної діяльності, використовувати новітні наукові досягнення для підвищення ефективності виконання завдань з охорони кордону.

Навчально-методичний посібник обумовлює необхідність удосконалення професійної підготовки офіцерів-прикордонників – слухачів ад'юнктури до ефективної взаємодії у науковій сфері.

У виданні запропоновано тексти, що стосуються найважливіших питань сучасної наукової комунікації. Ознайомлення з ними сприятиме підвищенню культури усного та писемного наукового мовлення офіцерів-прикордонників, поглибить їх знання успішної наукової комунікації.

Запропонований підбір текстів допоможе майбутньому науковцю розширити і поглибити знання щодо особливостей наукової комунікації, з'ясувати важливі для наукової комунікації питання щодо основних підходів до оцінки діяльності вченого, специфіки наукового тексту, особливостей усної та писемної форми наукового мовлення.

Щодо переважної більшості із названих проблем є значний обсяг теоретичної та методичної літератури, проте до посібника відібрано ті тексти, які дають якнайповніше уявлення про найважливіші проблеми теорії та практики наукового стилю та наукового тексту, що відповідає програмі навчальної дисципліни “Основи наукової комунікації” для слухачів ад'юнктури.

Тема 1. НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Час – найкращий цінитель
наукових праць.

Л. Пастер

*Періодизація розвитку засобів наукової комунікації
у педагогічній науці в Україні у другій половині XX ст.*

*Наукова комунікація в системі науки.
Бібліотека в системі наукової комунікації.*

1.1. Періодизація розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у другій половині XX століття¹

Засоби наукової комунікації у педагогічній науці в Україні пройшли складний і тривалий шлях свого формування, трансформування та розвитку. Особливо активно ці процеси відбувалися в другій половині XX ст.

Засобами наукової комунікації у педагогічній науці прийнято називати сукупність доступних ресурсів (різні форми, способи, методи й технічні засоби), які дозволяють членам науково-педагогічного співтовариства ефективно здійснювати обмін та поширювати науково-педагогічну інформацію.

Проблема періодизації історичних явищ не втрачає своєї актуальності. Вона є складною, комплексною і багаторівневою. Періодизація як розподіл історико-педагогічної реальності на періоди, що якісно відрізняються один від одного, є обов'язковим засобом пізнання будь-яких історичних явищ і прогнозування можливостей їхнього розвитку.

Періодизація являє собою логічний поділ досліджуваного періоду відповідно до якісних характеристик його окремих етапів. Така характеристика має відображати загальні і специфічні за своїм

¹ Хміль Н. Періодизація розвитку засобів наукової комунікації в педагогічній науці в Україні в другій половині XX століття. Історико-педагогічний альманах. 2010. Вип. 2. С. 11–15. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2010_2_5

змістом закономірності громадського життя, а також істотні ознаки головних методів і форм генези проблеми та визначальних етапів її розвитку¹.

Хронологічні межі етапів розвитку світової системи наукової комунікації та етапи розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у другій половині ХХ ст. не завжди збігалися. Так, наприклад, нові інформаційні технології як засіб наукової комунікації поповнили світову систему набагато раніше, ніж вони потрапили до вітчизняної системи наукової комунікації та їх почали використовувати українські науковці-педагоги та освітяни-практики.

Періодизація розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у другій половині ХХ ст. повинна враховувати як зміни в розвитку самої педагогічної науки, так і зміни в технологіях поширення наукової інформації. Такий підхід зумовлений тим, що, по-перше, розвиток засобів наукової комунікації у педагогічній науці певною мірою залежить від розвитку самої науки. З появою нових методик, технологій навчання, виховання та управління виникає потреба в їхньому активному обговоренні, що у свою чергу приводить до зростання публікаційної активності, збільшення кількості наукових зустрічей на семінарах, конференціях, конгресах тощо. По-друге, зміни в технологіях поширення наукової інформації та поява нових засобів у світовій системі наукової комунікації приводить до їхнього проникнення в комунікаційні системи різних наук, не є винятком і педагогіка.

Отже, спираючись на такий підхід, можна виділити в розвитку вітчизняних засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки такі якісно різні етапи: 1-й (1950 р. – до кінця 80-х років ХХ ст.), 2-й (початок 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Перший етап (1950 р. – до кінця 80-х рр. ХХ ст.) – це етап розвитку традиційних засобів наукової комунікації у педагогічній науці, таких як наукова педагогічна періодика, наукові педагогічні конференції, семінари, педагогічні читання, наукові сесії науково-дослідних установ. Поряд з цим свого поширення стали набувати педагогічні виставки, теле- та радіопередачі науково-освітньої тематики, виникла система депонування науково-педагогічних рукописів тощо. Вітчиз-

¹ Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2000. С. 13.

няні засоби наукової комунікації у педагогічній науці в цей час були частиною радянського інформаційного простору. Їх функціонування знаходилося під ідеологічним тиском, який диктував умови розвитку як науки, так і освіти.

Якісні зміни в системі засобів наукової комунікації у педагогічній науці почали відбуватися на початку 50-х років XX ст. У той час в Україні характерним було відродження видання педагогічних журналів, які виходили ще до Другої світової війни (“Радянська школа” і “Дошкільне виховання”) та заснування до десятка нових, які видавалися українською мовою, з подальшою реорганізацією деяких з них шляхом об’єднання (так у 1963 році журнали “Українська мова в школі” та “Література в школі” об’єдналися під назвою “Українська мова і література в школі”). Окрім журналів, наукова педагогічна періодика значною кількістю була представлена різними методичними збірниками, методичними листами, інформаційно-методичними бюлетенями, доповідями та повідомленнями педагогічних інститутів тощо. До середини 60-х рр. XX ст. переважну більшість таких видань друкували в регіонах вищі навчальні заклади (“Наукові записки...”) та обласні інститути вдосконалення кваліфікації вчителів (збірники наукових праць та ін.).

Інформація, яку друкували на шпальтах цих видань, більшою мірою мала методичний та консультаційний характер і виконувала функції методичного забезпечення освіти. На тематичне наповнення наукових педагогічних періодичних видань впливали й нормативно-правові документи цього часу. Так, наприклад, у 1967 р. було прийнято постанову ЦК КПРС “Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції”, у якій редакціям республіканських газет і журналів було доручено широко висвітлювати підготовку до цієї дати на сторінках своїх видань. Редакція журналу “Радянська школа” відреагувала на цю постанову започаткуванням нової рубрики “До великого 50-річчя”.

Зміни в законодавчому полі в галузі видавничої справи, які відбулися в середині 60-х рр. XX ст. (постанови ЦК КПРС 1959 р. “Про ліквідацію збитковості газет і журналів”, 1966 р. “Про впорядкування видавничої діяльності міністерств, комітетів, відомств та організацій” та ін.) призвели до її централізації. Як наслідок – більшість педагогічних періодичних видань, які друкувалися в регіонах, припинили ви-

давничу діяльність. У той же час Міністерство освіти і науки України та Науково-дослідний інститут педагогіки започаткували нові галузеві науково-методичні збірники. На початку 70-х років XX ст. було засновано до десятка нових міжвузівських та міжвідомчих тематичних наукових збірників. Ці заходи дозволили впорядкувати видання наукової педагогічної періодики та зменшити розсіювання галузевої інформації.

Отже, з середини 60-х рр. XX ст. першої половини 80-х рр. XX ст. помітна певна стабільність у розвитку наукових педагогічних періодичних видань.

З другої половини 80-х рр. XX ст. характерною стала тенденція кількісного зменшення педагогічних періодичних видань. У цей час більшість вітчизняних педагогічних періодичних видань припинила свою діяльність, а деякі міжгалузеві збірники наукових праць почали об'єднуватися між собою. Так, у 1970–1979 рр. друкувалося 40 періодичних видань, у 1980 рр. – 26, а наприкінці 1989 р. – лише 12.

Педагогічна періодика першого етапу була представлена переважно галузевими методичними журналами та міжгалузевими науково-методичними збірниками (“Педагогіка”, “Питання дефектології”, “Вища і середня педагогічна освіта”, “Методика викладання математики” та ін.). Наклади цих видань були значними (журнали – у середньому 22–29 тис. прим., науково-методичні збірники – 1 000 прим.), що робило їх доступним засобом наукової комунікації для споживачів науково-педагогічної інформації. Але поряд з цим видання того часу не можна назвати легкодоступними для українських учених-педагогів в аспекті поширення власних наукових ідей. Це було пов'язано, по-перше, із суворим рецензуванням наукових статей, яке вимагало від їхніх авторів якісних робіт, а, по-друге, з централізацією видавництва наукової педагогічної періодики.

На сторінках української наукової педагогічної періодики друкувалися поодинокі матеріали, авторами яких були науковці з інших союзних республік і соціалістичних держав.

На початку 50-х рр. XX ст. у системі засобів наукової комунікації у педагогічній науці свого поступового поширення й популярності почали набувати наукові сесії науково-дослідних інститутів Міністерства освіти УРСР, наукові педагогічні конференції, педагогічні читання (в Україні перші відбулися в 1951 році), наради-семінари тощо.

З 50-х – до кінця 60-х років в Україні було проведено понад 250 різних наукових педагогічних конференцій, сесій, семінарів, педагогічних читань, серед них більше 100 – науково-практичні конференції, що вказувало на колосальну плідну роботу педагогів. Помітною була і стійка тенденція щодо участі в роботі наукових заходів великої кількості учасників: від 100 до 1 000 на один захід.

Тематика наукових педагогічних конференцій, сесій, семінарів, читань тощо визначалася актуальними напрямками педагогічних досліджень, які здійснювалися в Україні на той час.

Республіканські та всесоюзні конференції у 50-х – 80-х рр. в Україні сприяли поширенню наукових контактів і зв'язків педагогів, що давало можливість для співпраці між науково-педагогічними установами, вищими навчальними закладами, школами. Участь українських педагогів у всесоюзних та міжнародних наукових педагогічних заходах слугувала зміцненню культурних зв'язків між ними й освітянами з інших союзних республік та соціалістичних держав.

Своєї популярності як засобу наукової комунікації в педагогічній науці в цей час стали набувати педагогічні виставки. Вони сприяли популяризації кращого педагогічного досвіду, виявленню та поширенню нових методик навчання й виховання, ознайомленню з результатами науково-дослідної роботи.

У 60-х роках ХХ ст. науковці та освітяни-практики для популяризації науково-педагогічних ідей, нових методик навчання та виховання стали використовувати теле- та радіопередачі.

На початку 70-х рр. з прийняттям постанови ЦК КПРС “Про усунення серйозних хиб у видавничій діяльності міністерств, комітетів, відомств і організацій” було організовано систему депонування (передачу та зберігання) наукових рукописних праць з подальшим забезпеченням копіювання й розсилання їх на запити організацій та окремих спеціалістів.

Отже, для першого етапу розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні характерним було переважання усного та письмового способу передачі науково-педагогічної інформації; поступове зростання кількісних показників розвитку засобів наукової комунікації; незначна диференційованість засобів за галузями педагогічної науки; слабкі зв'язки з міжнародним науково-педагогічним співтовариством; високий ступінь доступності засобів наукової кому-

нікації для споживачів науково-педагогічної інформації та невисокий ступінь доступності цих засобів для авторів наукових повідомлень через суворі вимоги до якості публікацій та централізації видань.

Другий етап у розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці хронологічно охоплює період з 1991 р. – поч. ХХІ ст. Це якісно новий етап у їх розвитку. З одного боку, цей етап характеризується змінами у формах, засобах і технологіях подання, обміну та поширення науково-педагогічної інформації, з іншого – глобалізаційними процесами, що відбуваються в сучасній науці і сприяють міжнародному співробітництву в галузі педагогіки (створюються міжнародні творчі колективи вчених-педагогів, які працюють над спільними науково-педагогічними проблемними питаннями галузі, відбувається інтенсифікація процесів міжнародного обміну науково-педагогічною інформацією, проводяться міжнародні Інтернет-конференції, відео-конференції та телеконференції).

У розвитку вітчизняної системи засобів наукової комунікації реальні зміни та якісні зрушення розпочалися на початку 90-х рр. ХХ ст. із здобуттям Україною незалежності. Процеси демократизації спричинили “інформаційний” вибух у педагогічній науці. З одного боку, проголошення незалежності України відкрило нові й широкі можливості розвитку вітчизняної педагогіки, диференціації педагогічної науки. Виникли нові педагогічні проблеми, які потребували негайного вирішення. З іншого боку, у цей час в Україні відбувається стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, які створили нові можливості для спілкування, обміну, поширення науково-педагогічної інформації. Це зумовило потужний поштовх до розвитку власної системи засобів наукової комунікації у педагогічній науці.

Початок 90-х рр. ХХ ст. – це етап, коли в Україні розпочинається формування власної системи наукової педагогічної періодики, яке відбувалося в умовах появи нових педагогічних концепцій, технологій навчання та виховання, зміни освітньої парадигми в Україні. Порівняно з попереднім етапом кількість галузевих наукових педагогічних журналів збільшилася (1950 рр. – 4 журнали, 1991–2007 рр. – 56), реорганізовувалися діючі, з’являлися нові, відроджувалися ті, які діяли в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з’явилася значна кількість нових педагогічних журналів, які видавалися в регіонах (“Постметодика” (Полтава),

“Наша школа” (Одеса), “Освіта на Луганщині” (Луганськ) та ін.). Засновниками-видавцями більшості з них стали вищі навчальні заклади, обласні інститути післядипломної педагогічної освіти, облдержадміністрації, видавництва, громадські організації. Ці тенденції свідчать про децентралізацію видавничої сфери наукових педагогічних періодичних видань. На сьогодні система вітчизняних наукових педагогічних періодичних видань стала досить розгалуженою, кожна галузь педагогічної науки має свої наукові журнали.

На початку ХХІ ст. відомості про деякі вітчизняні наукові педагогічні журнали з’являються у міжнародних базах даних наукової періодики (так, наприклад, у базі даних періодичних видань “Russian Periodicals Catalog” є відомості про журнали “Рідна школа”, “Освіта та управління”, “Шлях освіти”, “Вища школа” та ін.), поступово збільшується кількість журналів, які друкують зміст своїх видань та анотації статей англійською мовою, отже, хоча б у такий спосіб відбуваються інтеграційні процеси з міжнародною системою поширення наукової інформації.

У розвитку вітчизняних наукових педагогічних журналів у 90-х рр. помітні й негативні тенденції: більшість видань мали наклад – 100–500 прим. (видання з накладом 100–300 прим. здебільшого залишаються невідомими значній частині науково-педагогічного співтовариства); відносна “свобода” публікацій, зниження якості окремих публікацій (особливо в 1990–1996 рр.) через відсутність принципового якісного рецензування.

З початку 90-х років ХХ ст. кількість наукових педагогічних заходів (наукових конференцій, семінарів, симпозіумів тощо) збільшилася; їхня тематика стала більш різноманітною; свого поширення набули міжнародні конференції (1990–1999 рр. – 80 заходів, 2000–2007 рр. – 164). Кількість заявлених учасників, порівняно з попереднім етапом, зменшилася і становила 50–300 осіб на один захід. Конференції набули дискусійного характеру. Основна увага науковців була зосереджена на обговоренні актуальних питань сучасного розвитку педагогічної науки та практики, зокрема упровадження нових педагогічних технологій у навчально-виховний процес школи та ВНЗ, реалізації принципів і завдань Болонського процесу в Україні, філософії освіти, дистанційного навчання тощо.

Спостерігалися поступові зміни як у структурі, так і у формах проведення конференцій (під час роботи стали організовувати майстер-класи, “круглі столи”, виставки, телемости). Характерною є тен-

денція заснування та проведення міжгалузевих і міждисциплінарних наукових конференцій (“Україна: людина, суспільство, природа”, “Сучасні проблеми науки та освіти” та ін.).

Свого подальшого розвитку в цей час також набули й педагогічні виставки-презентації. Так, наприклад, у 1997 р. в Україні було проведено першу Міжнародну виставку-презентацію “Сучасна освіта в Україні”, яка відбувається вже 10 років поспіль.

На початку 90-х рр. XX ст. в Україні можливості комунікації педагогів-науковців як у країні, так і на міжнародному рівні розширили Інтернет-технології. Використання цих технологій як засобу наукової комунікації є одним із чинників тенденції подолання ізольованості, інтеграції української педагогічної науки у світову систему науково-педагогічних знань.

Сприятливе законодавче поле не лише стимулювало розвиток української телекомунікаційної інфраструктури, а й дало поштовх до появи вітчизняних сайтів і порталів науково-педагогічної та освітньої тематики. Це, наприклад, “Освітня мережа України”, “Освітній портал”, “Діти України” та ін.

Під впливом міжнародних декларацій про відкритий доступ до наукової інформації та дослідницької документації (2002–2003 рр.) і наказу Міносвіти, Національної академії наук та ВАК України “Про затвердження Положення про електронні наукові фахові видання” (2004 р.) у мережі Інтернет почали з’являтися вітчизняні електронні наукові педагогічні журнали. Більшість з них представлені як електронні копії відповідних друкованих видань. Кількість суто електронних журналів була незначною й на кінець 2007 року становила всього 3 журнали (“Народна освіта”, “Інформаційні технології і засоби навчання”, “Науковий портал Донбасу. Педагогічні науки”).

На початку XXI ст. спостерігається тенденція поступового збільшення кількості вітчизняних наукових Інтернет-конференцій, веб-форумів, чатів, відеоконференцій педагогічної спрямованості та збільшення кількості їхніх учасників, що є свідченням прогресивного розвитку цього засобу наукової комунікації у педагогічній науці. Персональні сайти українських учених-педагогів як засіб наукової комунікації у педагогічній науці поки що поширені недостатньо.

Перешкодами на шляху розвитку Інтернет-технологій як засобу наукової комунікації у педагогічній науці в Україні є консервативність по-

глядів окремих учених-педагогів щодо використання Інтернет-ресурсів; відсутність в окремих науковців необхідних практичних навичок та досвіду користування Інтернетом; економічні перешкоди (доступ до мережі Інтернет та значної кількості електронних ресурсів – платний); різний рівень розвиненості інфраструктури комунікацій у різних регіонах. Проте Інтернет-технології впевнено набувають статусу нового засобу наукової комунікації у педагогічній науці в Україні.

На другому етапі розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці поряд з традиційними письмовим та усним способами передачі науково-педагогічної інформації поширюється електронний; відбувається стрімке зростання кількісних показників розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці; помітна висока диференційованість засобів за галузями педагогічної науки; зміцнюються зв'язки з міжнародним науково-педагогічним співтовариством; засоби наукової комунікації стають більш доступними як для споживачів науково-педагогічної інформації, так і для авторів наукових повідомлень.

Отже, у розвитку засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки в Україні у другій половині ХХ ст. можна виокремити такі етапи:

перший етап – (1950 р. – до кінця 80-х рр. ХХ ст.) – етап поступового розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у руслі радянських традицій інформаційного обміну в науці;

другий етап – (початок 90-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) – етап бурхливого розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні та їх поступової інтеграції у світову систему наукової комунікації.

Наведена періодизація допоможе ефективніше організувати дослідження проблем функціонування засобів наукової комунікації у педагогічній науці, передбачити й прогнозувати тенденції її розвитку.

1.2. Наукова комунікація в системі науки¹

Будь-яка наука має свої цілі, предмет та об'єкт дослідження, комплекс своїх методів дослідження, оперує власним понятійним апаратом,

¹ Литвинова Л. Наукова комунікація як складова науки державного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 26–30. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2012_4_10

вона також є соціальним інститутом, у якому відбувається створення, отримання, накопичення, передача наукової та науково-педагогічної інформації. Логічно пов'язаним і органічним продовженням будь-якої науки є наукова комунікація, яка є основним механізмом функціонування й розвитку науки, одним з найважливіших механізмів її зв'язку із суспільством та необхідною умовою формування й розвитку особистості вченого. Саме тому важливою особливістю, що характеризує розвиток наукової думки як підґрунтя, джерела науки, є наявність розвинутої системи наукової комунікації. Розвиток науки, дослідження в суміжних галузях, міжнародну співпрацю науковців, педагогічне співробітництво не можливо уявити без наукового інформаційного обміну, який відбувається за допомогою різних засобів наукової комунікації.

Наукова комунікація є важливою складовою будь-якої науки, розвитком засобів цієї комунікації. **Наукова комунікація включає наукову інформацію, форми комунікації й норми комунікації.** Сьогодні все більш очевидним є те, що однією з вирішальних характеристик науки є її комунікативна природа. Ні хід, ні результати, ні суб'єкти пізнання не можуть бути відірвані від тієї ситуації спілкування, у якій відбувається наукове дослідження. Кожний елемент пізнавального акту та його зміст пронизаний, висвітлений контекстом комунікативної взаємодії. Пізнавальний акт зумовлений контекстом спілкування, де кожен учасник комунікації взаємоорієнтований на спілкування”¹.

Аналіз поняття “наукова комунікація” пов'язаний з тлумаченням сутності поняття “комунікація”. На сьогодні є багато різних трактувань цього поняття. Так, наприклад, у словнику іншомовних слів “комунікація” (від *лат.* “communico” – роблю загальним, поєдную) потрактовано як зв'язок, повідомлення². Філософський енциклопедичний словник визначає “комунікацію” як спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями тощо. Водночас, поняттям “комунікація” позначають процеси соціальної взаємодії, які взяті в їх знаковому аспекті, тобто це передача того чи іншого змісту між окремими особами, всередині групи чи організації, у рамках суспільства загалом за допо-

¹ Огурцов А. П. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций). URL : <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ogur93sp.htm>

² Словник іншомовних слів / укл. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. С. 285.

могою знаків, зафіксованих на матеріальних носіях. Технічний аспект поняття “комунікація” охоплює такі засоби зв’язку, як телефон, телеграф, телефакс, телебачення, комп’ютерні телекомунікації тощо. У педагогічному словнику це поняття визначено як “спілкування, передавання інформації від людини до людини – специфічна форма взаємодії людей у процесі пізнавально-трудова діяльності за допомогою мови чи інших знакових систем”¹. У комунікативному процесі відбувається збереження та передача знань майбутнім поколінням, трансляція наукового і культурного досвіду, що робить його науковим, комунікативним та управлінським явищем одночасно. Отже, комунікацію можна трактувати як інформаційний обмін у суспільстві (процес передачі, поширення та повідомлення будь-якого досвіду, обмін або циркуляція ідей між людьми), який відбувається усно, письмово або іншим способом (за допомогою умовних сигналів, технічних засобів тощо).

Визначення змісту поняття “наукова комунікація” залежить від підходу до розуміння наукової комунікації. З позиції філософії, наукова комунікація – соціальний процес, який відображає суспільну структуру й виконує у ній об’єднувальну функцію. Вона являє собою функціональну підсистему в рамках системи руху наукової інформації для отримання нового знання, співавторство, передачу одержаної інформації іншим спеціалістам, популяризацію, практичне використання знань.

У межах соціологічного підходу наукову комунікацію трактують як сукупність видів професійного спілкування, як форму взаємодії між членами наукового співтовариства, що надає їм можливість досягати своїх професійних цілей та забезпечує розвиток науки. Функції, які виконує наукова комунікація, не дозволяють її ототожнювати лише з особистісним спілкуванням, оскільки “систему наукових комунікацій слід розуміти як сукупність усіх публікацій, можливостей, випадків, інституціональних угод, домовленостей та звичаїв, які прямо чи опосередковано впливають на передачу наукових повідомлень між ученими”. Отже, наукова комунікація – це пізнавальні та соціальні відносини, які відбуваються всередині наукового співтовариства для створення та використання наукового знання, обміну науковою інформацією, надання колективної оцінки наукової праці.

¹ Педагогічний словник / АПН ; Ін-т педагогіки ; М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. Б. Копиленко (підгот.). К. : Пед. думка, 2001. С. 259.

У межах інформаційного підходу наукову комунікацію трактують як процес обміну науковою інформацією за допомогою різних технічних засобів. Це цілісний інформаційний об'єкт, сукупність процесів представлення, передачі та одержання наукової інформації в людському суспільстві, яка становить основний механізм існування та розвитку науки. Основними процесами наукової комунікації за такого підходу є: "відвідування вченими та спеціалістами лабораторій своїх колег, виставок; усні виступи вчених та спеціалістів; обмін листами, препринтами та відбитками публікацій; підготовка результатів досліджень до друку (лист до редактора журналу, повідомлення, рукопис для депонування, стаття в журналі, звіт, доповідь, огляд, монографія, підручник тощо); редакційно-видавничі та поліграфічні процеси; процеси розповсюдження наукових публікацій; бібліотечно-бібліографічна діяльність та архівна справа; науково-інформаційна діяльність. У цьому випадку наукова комунікація – це основний інструмент стратегії та практичної реалізації наукових розробок; це складна багаторівнева система: комунікація як передача наукової інформації шляхом публікацій; комунікація як вплив наукових шкіл і об'єднань на розвиток суспільства; комунікація як професійна взаємодія науковців; комунікація як засіб обміну інформацією; використання законодавчої бази як основа розвитку наукових комунікацій. Комунікативні процеси сприяють підвищенню рівня наукових досліджень, ефективності впровадження результатів науково-дослідних робіт у практику"¹.

Сучасне розуміння наукової комунікації у межах різних наукових підходів дає можливість трактувати наукову комунікацію як ***професійно спрямований інформаційний обмін у науковому та науково-педагогічному співтоваристві, що відбувається за допомогою різних засобів передачі та отримання цієї інформації***. Наукова комунікація у науці являє собою цілісний процес, який підпорядкований меті забезпечення потреб усіх суб'єктів комунікації науковою та науково-педагогічною інформацією, створення для них можливостей її поширення. Важливою складовою процесу наукової комунікації є мета комунікації – донести результати науково-дослідної роботи до членів науково-педагогічного співтовариства, оприлюднити погляди

¹ Шемаєва Г. Роль професійних об'єднань в інформаційному забезпеченні розвитку науки. *Вісн. кн. палати*. 2005. № 7. С. 16.

щодо вирішення тих чи інших проблемних питань, які є у науковій галузі. Мета комунікації зумовлює характер процесу наукової комунікації. Чітке усвідомлення мети визначає підбір цільової аудиторії, адекватних меті засобів та інших компонентів комунікації.

Комунікативний процес можна назвати ефективним, коли в науковому співтоваристві вчених та практиків накопичено певну науково-педагогічну інформацію, яка повинна стати предметом обговорення в науково-педагогічному співтоваристві. Наукова діяльність потребує обміну інформацією між учасниками цієї діяльності. Інформаційний обмін є необхідною умовою існування суб'єкта пізнання, подальшого приросту наукового знання. Отже, науково-педагогічна інформація є важливою ланкою процесу наукової комунікації у науці. Науково-педагогічна інформація – це система відомостей про об'єкти та явища, які використовуються для організації та управління навчально-виховним процесом, освітою та поширюються за допомогою спеціальних видань і технічних засобів. Нові засоби наукової комунікації з'являються тоді, коли виникає потреба наукового співтовариства у більш оперативному обміні науковою інформацією та коли є відповідні технічні можливості для реалізації цього обміну.

Засоби передачі наукової інформації дозволяють науковцям ефективно добиватися певних цілей у своїй науковій діяльності, допомагають їм здійснювати обмін науковою та науково-педагогічною інформацією, поширювати та популяризувати власні наукові та науково-педагогічні знання. До засобів належать різні форми обміну науковою інформацією (письмові, усні, візуальні), видання наукової літератури й різні технічні засоби зв'язку та поширення інформації. Зокрема, викремлюють такі **форми організації та засоби** наукової комунікації:

документальні джерела наукової інформації (наукова періодика, монографії, збірники наукових праць, матеріали конференцій, рукописи, відбитки, препринти, наукова, науково-технічна та інформаційна документація, приватне листування тощо);

безпосереднє спілкування між ученими (усні доповіді, бесіди, виступи на наукових нарадах: конференціях, симпозіумах, семінарах тощо);

електронні засоби передачі та отримання наукової інформації (електронна пошта, веб-форуми, чати, електронні журнали, телеконференції, веб-сайти наукових установ тощо);

зразки нового обладнання, технології як об'єкти для ознайомлення при відвідуванні спеціалістами виставок, підприємств, дослідних установ¹.

Отже, засобами наукової комунікації в науці є сукупність доступних ресурсів (різні форми, способи, методи та технічні засоби), які дозволяють членам науково-педагогічного співтовариства ефективно здійснювати обмін та поширення наукової і науково-педагогічної інформації та управління інформаційними потоками або знаннями. Засоби наукової комунікації органічно включені в життєдіяльність наукового та науково-педагогічного співтовариства, ефективно функціонують для забезпечення комунікативного процесу в науці. Засоби наукової комунікації мають такі властивості:

корпоративність – у межах цієї системи генерується, обробляється, поширюється, використовується інформація й підтримуються зворотні зв'язки, тобто засоби наукової комунікації створюються та використовуються вченими для виробництва інформації для внутрішніх потреб;

інтегральність та **компенсаторність** – органічна єдність усіх засобів наукової комунікації, тобто якщо в системі зникне хоча б один засіб, система не повинна зруйнуватися, вона починає регенерувати зниклу частину, перекладаючи функції останньої на іншу частину;

відмежованість від “ненаукових каналів” та консервативність – це пояснюється тим, що науковці діляться своїми доробками, в основному, у наукових журналах (друкованих та електронних), збірниках наукових праць тощо, редакції наукових журналів не приймають статей, якщо вони були вже опубліковані в інших виданнях. Ці властивості зумовлені тим, що усталені засоби наукової комунікації були вироблені у науковому співтоваристві з певною метою: сприяти прогресу науки та захищати пріоритет ученого на зроблений ним внесок у цей прогрес;

ієрархічність – цю властивість можна пояснити тим, що будь-яка сукупність періодичних видань у будь-якій галузі в процесі свого функціонування, через деякий проміжок часу “самоорганізується” навколо найбільш впливових профільних журналів, за яким розташовується більша кількість менш впливових, таким чином створюється певна ієрархія;

¹ Кулешов С. Г. Типологія наукових документів: історія та сучасний стан : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08. Київ, 1997. 412 с.

цілісність системи – засоби наукової комунікації динамічно взаємозв'язані, і зміна в одній із ланок може серйозно впливати на діяльність інших. Цілісність забезпечується завдяки процесам обміну інформацією, яка приводить її у стан рухомої рівноваги.

Друга половина XX століття та початок XXI століття знаменуються стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій (електронних засобів комунікації), який сприяв появі нових форм представлення та засобів передавання наукової інформації. Нові інформаційно-комунікативні технології забезпечили зовсім новий рівень науково-інформаційного обміну. Поява мережі Інтернет та використання науковцями всіх її можливостей для збереження, поширення, обміну наукової інформації сприяла лібералізації науки, яка з ієрархічно організованою й національно орієнтованою, дедалі більше стає інтернаціональною. Таким чином відбувається зміна інфраструктури наукових комунікацій, виникають нові моделі наукової взаємодії. Нові засоби наукової комунікації збільшують потенційну можливість розширення професійних контактів, впливають на розвиток самого характеру наукової діяльності, створюють нові форми соціалізації науковців.

Для дослідження процесів розвитку засобів наукової комунікації в науці важливе значення мають такі критерії:

найбільш поширені способи передачі наукової та науково-педагогічної інформації (усний, письмовий, друкований, електронний). Протягом досліджуваного періоду відбувалися певні зміни в способах представлення та передачі наукової та науково-педагогічної інформації. Так, поряд з усним, письмовим та друкованим способами інформаційного обміну наприкінці XX століття свого поширення поступово набув електронний. Його поява спровокувала як кількісні, так і якісні зміни у системі вітчизняних засобів наукової комунікації в науці. Отже, цей критерій дозволяє з'ясувати, які саме способи передачі наукової та науково-педагогічної інформації сьогодні найбільш широко використовуються для задоволення потреб науково-педагогічного співтовариства;

кількісні показники (кількість наукових періодичних видань, конференцій, читань, семінарів, наукових веб-ресурсів з державно-управлінської тематики тощо). Сучасні фахівці неодноразово підкреслювали важливість вивчення кількісних показників розвитку науки, які є непрямим показником розвитку науки як системи знань і як соціальної системи;

ступінь диференціації науки за галузями. Розвиваючись, будь-яка галузь науки передбачає появу нових напрямів та розвиток установлених. Однією з важливих закономірностей розвитку науки є взаємодія її окремих галузей, на основі якої виникають й розвиваються нові наукові галузі. Безперечно, диференціація та спеціалізація наукових знань привела до появи нових каналів і засобів наукового інформаційного обміну, а саме: нові наукові фахові журнали, наукові конференції, наукові спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій тощо. Отже, цей критерій дозволяє простежити певні зміни, які відбуваються в системі вітчизняних засобів наукової комунікації залежно від появи нових напрямів досліджень та наукової диференціації, а також зробити певні висновки щодо розвитку цих засобів наукової комунікації;

міцність зв'язків з міжнародним фаховим науковим співтовариством. Одним із головних завдань науки на сучасному етапі є її входження у світовий науковий простір, активна міжнародна співпраця, здоровий клімат міжнародного наукового спілкування. Виконання цих завдань певною мірою залежить від можливостей вітчизняних засобів наукової комунікації організовувати науково-інформаційний обмін на міжнародному рівні. Саме цей критерій дозволяє простежити, як ті чи інші вітчизняні засоби наукової комунікації дозволяють ефективніше використати можливості міжнародної комунікації українських науковців і практиків;

доступність засобів наукової комунікації для науковців та для науково-педагогічної ланки науки. Ефективність наукових досліджень у будь-якій науковій галузі залежить від доступності тих чи інших засобів наукової комунікації, які, з одного боку, потрібні науково-педагогічним працівникам для поширення власних науково-педагогічних ідей, знань, а з іншого – для ознайомлення з останніми новинами науки і практики, розробками, методиками, концепціями, технологіями навчання та виховання тощо. З огляду на це аналіз процесів розвитку засобів наукової комунікації без урахування цього критерію був би неповним.

Отже, розвиток вітчизняних засобів наукової комунікації значною мірою збігається з еволюцією становлення й розвитку науки та вищої школи в Україні, а також зі змінами в технологіях передачі даних. Кожний етап розвитку науки вносить свої корективи щодо кількісного та якісного складу системи засобів наукової комунікації. Засоби наукової комунікації розвиваються відповідно до задоволення потреб щодо

оперативного обміну, поширення та управління знаннями у науковому, науково-педагогічному середовищі.

1. Засоби наукової комунікації відіграють важливу роль у розвитку сучасної науки, з їх допомогою відбувається інформаційний обмін у науковому та науково-педагогічному співтоваристві, без якого неможливе зростання системи фахових знань.

2. Сучасне розуміння наукової комунікації у межах різних наукових підходів до тлумачення понять “наукова комунікація”, “засоби наукової комунікації” дозволило узагальнити поняття наукової комунікації як професійно спрямований інформаційний обмін у науковому та науково-педагогічному співтоваристві, що відбувається за допомогою різних засобів передачі й отримання наукової інформації. Засобами наукової комунікації прийнято вважати сукупність доступних ресурсів (різні форми, способи, методи та технічні засоби), які дозволяють членам фахового наукового співтовариства ефективно здійснювати обмін та поширення науково-педагогічної інформації.

3. Серед вагової кількості засобів наукової комунікації виділені основні, які є найбільш актуальними, швидкодоступними та зручними у користуванні, а саме: фахові наукові та науково-педагогічні видання, наукові конференції, семінари, а також новітні засоби та форми наукової комунікації, можливості яких реалізуються за допомогою нових інформаційно-комунікативних технологій.

4. Для дослідження засобів наукової комунікації важливе значення мають такі критерії: поширеність способів передачі наукової та науково-педагогічної інформації, кількісні показники наукових видань та інших комунікативних заходів, ступінь диференціації науки за галузями, міцність зв'язків з міжнародним фаховим науковим співтовариством та доступність засобів наукової комунікації.

1.3. Бібліотека в системі наукової комунікації¹

Одним з основних учасників системи соціальних комунікацій, що відіграє значну роль у становленні та розвитку інфраструктурних основ науки і забезпеченні її зв'язків із соціумом, є бібліотека. Відпо-

¹ Струнгар А. Бібліотека в системі наукової комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 35. С. 318–326. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2013_35_32

відно до викликів сьогодення бібліотеки включаються в широке поле нових відносин глобального інформаційного простору. Зміни, що відбуваються в системі наукової комунікації, викликають трансформаційні процеси у структурно-функціональній діяльності бібліотек, які, у свою чергу, впливають на розвиток системи наукової комунікації.

У наш час зросло значення таких процесів наукової комунікації, як формування, обробка та передача документованих знань. Основною функцією бібліотеки стає активна організація комунікації, що дає можливість плідно користуватися ідеями, які циркулюють усіма її каналами. Після виникнення науки про комунікацію прийшло визнання місця бібліотеки в суспільстві і почало розвиватися бібліотекознавство.

Дослідники вважають, що в новій моделі наукової комунікації всі учасники комунікаційного ланцюга зберігаються та забезпечують відповідний внесок у систему: видавці залучають авторів, рецензують, видають і готують рукописи до поширення; бібліотеки кумулюють і зберігають документовані знання та задовольняють інформаційні потреби; Інтернет-технології стимулюють і підсилюють можливості авторів/користувачів, видавців і бібліотек, що робить систему більш реагентною. Реагентність підвищує оперативність наукових комунікацій та обумовлює появу низки систем, пов'язаних зі збереженням плинної інформації для наступних поколінь і її ефективним використанням.

Бібліотека – це соціальний інститут, який забезпечує існування документальної інформації в часі та просторі. Це її універсальне завдання. У традиційній (доелектронній) системі наукових комунікацій, елементом якої є академічна або наукова бібліотека, були стійкі напрями руху документального потоку та його використання, і кожен учасник цього ланцюга мав свої, чітко окреслені функції та методи взаємодії в традиційному (паперовому) середовищі.

Наукові бібліотеки переважно мають справу з друкованими виданнями, які надходять до них від видавців (рис. 1).

У результаті розвитку і зростання інформаційних технологій до наукового комунікативного ланцюга приєднується ще один учасник – інформаційні органи (рис. 2).

Їхньою продукцією (реферативні журнали, збірники, довідники та ін.) і послугами читачі користувалися в основному через наукові бібліотеки (зокрема в нашій країні), які стали впроваджувати інфор-

маційні функції. Та першоджерела (у цьому випадку – папір) документа і засоби його передачі в часі та просторі залишилися незмінними. А це має особливе значення для реалізації формальних наукових комунікацій.

Рис. 1. Традиційна наукова комунікація

Рис. 2. Місце інформаційного простору в традиційній науковій комунікації

Процес наукової комунікації – це інтегральна і комплексна взаємодія всіх учасників. Учений створює і використовує наукову інформацію. Видавець поширює документальні середовища комунікації у багатьох формах (книги, журнали, звіти, дисертації), а бібліотечний працівник є посередником між ученим як користувачем та інформацією.

На перших етапах розвитку електронного середовища, ще до Інтернету (рис. 3), напрямок руху документопотоків у комунікаційній схемі не змінювався. До друкованих додалися електронні видання на переносних носіях: спочатку на магнітних стрічках, а потім – з 1984 р. – на компакт-дисках і дискетах.

Із середини 90-х років ХХ ст. у видавництвах почали розвивати внутрішні технології, створювати та використовувати електронні продукти. Для бібліотек настав час паралельних технологій для обробки видань і обслуговування читачів.

XXI ст. радикально змінило сферу виробництва, поширення, обміну і використання інформації за рахунок розвитку телекомуніка-

ційних систем та комп'ютерних технологій. З'явилися нові форми і засоби наукових комунікацій, що неминуче вплинуло на систему даних (рис. 4).

Рис. 3. Наукова комунікація на початковій стадії

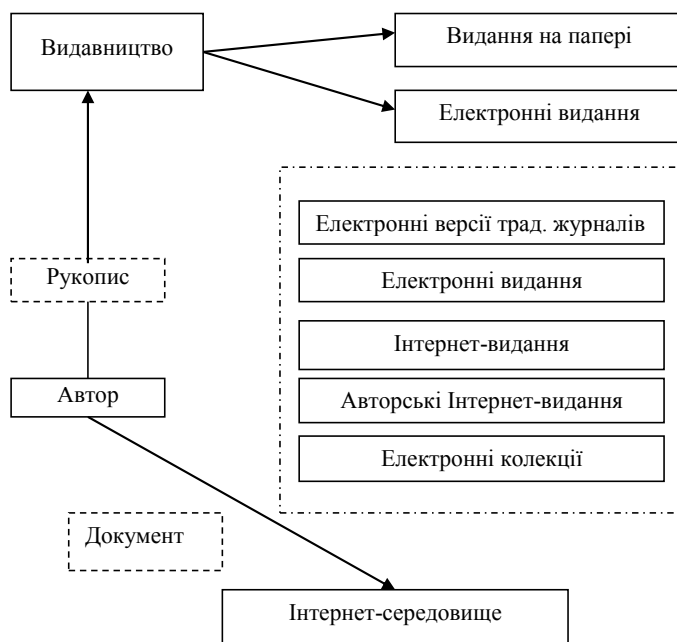

Рис. 4. Модель наукової комунікації в умовах інформаційних технологій

Інтернет змінив і розширив структуру наукового документо- потоку, став середовищем для створення, зберігання і використання таких нових комунікаційних форм:

електронних версій традиційних видань (журнали, книги, БД та ін.);

електронних видань, аналогічних традиційним;

Інтернет-видань видавництва (специфічні продукти);

авторських Інтернет-видань (авторські публікації статті);

Інтернет-видань різних структур;

електронних колекцій та архівів.

Загалом сьогодні як комунікаційні засоби використовують друковані видання; видання, одночасно підготовлені видавцем і бібліотеками для функціонування у двох середовищах – паперовому і електронному; електронні видання, підготовлені видавцем, у тому числі Інтернет-видавцями та бібліотеками; електронні публікації (документи, у тому числі наукові статті, журнали, книги та ін.), що вводяться в обіг самим користувачем або будь-якою організацією через Інтернет; електронні колекції раніше виданих творів, підготовлені видавцем, у тому числі і бібліотеками.

Але найважливіше – це поява електронних видань (як форм і способів подання знань) і включення Інтернету в комунікаційний процес. Це змінило напрями руху документального потоку, тобто напрям у самій науковій комунікаційній системі, у результаті чого всі види зв'язків стали можливими через Інтернет (рис. 5).

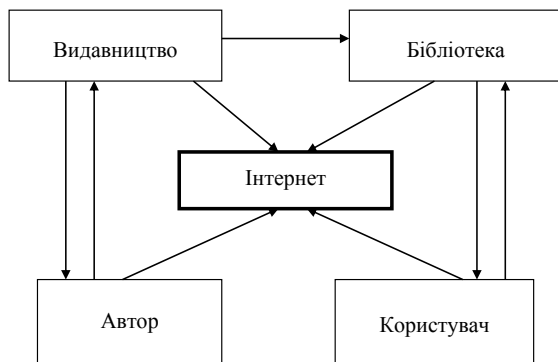

Рис. 5. Сучасна система наукових комунікацій

Завдяки Інтернету формуються нові комунікаційні ланки та технології обміну інформацією між усіма учасниками комунікаційного ланцюга.

Основними тенденціями розвитку сучасного електронного наукового документопотоку на сьогодні є такі: усталено зростають показники вітчизняного та зарубіжного традиційного книговидавання; обсяги вторинної інформації в електронній формі суттєво перевершують її аналоги в традиційній; надзвичайно швидкими темпами зростає потік електронних публікацій – довідкових видань, енциклопедій, словників, що виходять на компакт-дисках або доступних через Інтернет. Саме ці видання все частіше використовуються в електронному форматі завдяки закладеній у них пошуковій функції; швидкими темпами зростає потік електронної навчальної літератури; серед першоджерел найбільш радикальні зміни відбуваються з журналами; зростає кількість безкоштовних Інтернет-видань, матеріалів конференцій, а також електронних колекцій у бібліотеках; поширюються авторські публікації наукових статей і матеріалів; поширюються Інтернет-публікації, які в рамках традиційної класифікації видів і типів документів не вписуються в звичайні класифікації традиційних видань (наприклад, сайт або портал, матеріали телеконференцій, дискусійні листи, форуми).

Природно, що наукова бібліотека – як елемент системи наукових комунікацій – не може не відчувати на собі цих змін у структурі наукового документопотоку і залишатися незмінною.

Статистика добре ілюструє ситуацію з науковою фаховою періодикою в Україні. На порталі наукової періодики Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, яка останніми роками докладає значних зусиль, щоб стати агрегатором електронних версій відповідних видань, вже розміщено близько 1,8 тис. назв.

Кількість користувачів portalу зростає експоненційно, збільшуючись на 30–40 % за рік (якщо 15 травня 2004 р. портал відвідали 2,3 тис. користувачів з різними Інтернет-адресами, то 15 травня 2012 р. – 62,6 тис.). Помітна тенденція збільшення попиту на повнотекстові ресурси, що сприяє випереджальному зростанню трафіку (обсягу наданої користувачам інформації). Найбільш популярним є репозитарій електронних версій наукової періодики України – до нього звертається 80 % користувачів, яким щодоби надається 0,3 млн статей (три статті щосекунди).

На сьогодні Національна академія наук України є співзасновником 86 періодичних наукових фахових видань. Серед них чотири видання є загальноакадемічними, 44 належать до секції фізико-технічних і математичних наук, 23 – до секції хімічних і біологічних наук та 15 – до секції суспільних і гуманітарних наук. Крім того, НАН України є засновником науково-популярного журналу “Світогляд” і співзасновником чотирьох реферативних журналів – тематичних серій Українського реферативного журналу “Джерело” та 41 збірки наукових праць.

Установи НАН України самостійно видають ще близько 100 наукових журналів і збірників наукових праць різної періодичності. Вісімнадцять академічних журналів перевидають закордонні видавничі компанії. Більшість із них видає Springer, інші – Elsevier, Begell House, Pleiades Publishing, окремі наукові установи. Два академічні журнали перевидають англійською в електронному вигляді.

Інтернет-технології підвищують оперативність наукової комунікації та обумовлюють появу низки систем, пов'язаних зі збереженням плинної інформації для наступних поколінь і її ефективним використанням. На сучасному етапі розвиток інформаційної діяльності бібліотеки в системі наукової комунікації в умовах глобалізації має передбачати гармонізацію використання документальних джерел на паперових і електронних носіях. Електронні версії наукових видань мають бути доступними в глобальних комп'ютерних мережах з урахуванням авторських прав.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте основні періоди розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у другій половині ХХ ст.
2. Окресліть розвиток вітчизняних засобів наукової комунікації у контексті становлення й розвитку науки та вищої школи в Україні.
3. Розкрийте місце і значення наукової комунікації у системі науки.
4. Яку роль відіграє бібліотека в системі наукової комунікації?
5. Як Інтернет змінив і розширив структуру наукового документо-потoku?

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Броннікова Л. В. Специфіка науки і наукової комунікації у суспільстві початку XXI ст. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія.* 2012. № 2. С. 31–34. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2012_2_9
2. Дубровіна Л., Міцан Т. Історико-культурна спадщина у формуванні стратегії суспільних перетворень. *Бібл. вісник.* 2004. № 6. С. 25–34.
3. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации : учеб. пособие. Москва : Изд-во ПРИОР, 2001. 428 с.
4. Шемаєва Г. В. Передумови зародження системи наукової комунікації. *Вісник Харківської державної академії культури.* 2011. Вип. 32. С. 101–108. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_32_11

Тема 2. НАУКОВИЙ ТЕКСТ

Наука – це драма ідей.

А. Айніштайн

Апостольська місія наукової книги в Україні.

*Соціокультурні чинники ефективності формування української
науково-популярної книги XIX століття.*

*Українська науково-популярна книга початку XX століття
як соціокультурний феномен.*

Зв'язок “автор – читач” у науковому тексті

Авторська індивідуальність у науковому тексті.

Відомі автори: робота над текстом

2.1. Апостольська місія наукової книги в Україні¹

І день іде, і ніч іде.

І голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде

Апостол правди і науки?

Тарас Шевченко

З цих слів геніального пророка України Тараса Шевченка можна зробити висновок, що його модель людського суспільства – це дві складові: правда в народному всеохоплюючому розумінні цього поняття і наука, найпоширенішим носієм і виразником якої в наш час є книга.

Щодо ролі книги в Україні Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) говорив: “Я ніколи не міняв своєї думки про те, що тільки книжка принесе волю українському народові, і що ця воля прийде до нас тільки після довгої і впертої праці”. Не буде перебільшенням сказати, що і в наш час значення книги для України залишається таким же, як уявляв його Іван Огієнко.

¹ Палій Д. О. Апостольська місія наукової книги в Україні (з практики Музею книги і друкарства України). *Поліграфія і видавнича справа*. 2008. № 1. С. 68–73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2008_1_16

У сучасній експозиції Музею книги і друкарства України розміщено понад 1 500 експонатів. Приблизно 60 % з цієї кількості експонатів представляють наукову книгу. Під час екскурсій у музеї можна помітити, що наукова книга викликає навіть більшу зацікавленість, ніж художня. У кожній екскурсії відвідувачі слухають розповідь про **“Ізборник Святослава”** 1073 р. як прообраз енциклопедії та початок словникарства і бібліографії; про **“Правду Руську”** XI ст. як початок української юридичної науки; про книгу, видруковану 1581 р. у Львові **“Право міське магдебурзьке”** Павла Щербича – як свідчення прагнень України до традицій європейського місцевого самоврядування у XVI ст.; про **Острозьку Біблію** – як найвище досягнення православної богословської науки на той час, здійснене українськими вченими-перекладачами; про перші граматики церковнослов'янської мови, укладені Зизанієм Тустановським і Мелетієм Смотрицьким наприкінці XVI – початку XVII ст.; про перший великий український словник **“Лексикон словенороський”** Памво Беринди, видрукований у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 р. Відомими є такі пам'ятки української писемності, як **“Повість времених літ”**, що започаткувала українську історіографію та її творця – легендарного Нестора-літописця, про **“Слово о полку Ігоревім”**, яке, за висловом одного з критиків, написано **“вогнем по небу”** і є неперевершеним зразком патріотичного художнього твору, про **“Києво-Печерський патерик”**, що упродовж кількох століть на рівні з **“Псалтирем”** був настільною книжкою мало не кожної хати в Україні.

У тій частині експозиції, яка відображає історію українського книгодрукування XIX ст., представлена і науково-технічна книга. Зокрема, у цей час в Україні популярні такі видання, як **“Лоция Черного моря”**, **“Исследования о Прогрессике Штаба Черноморского Флота и Портов”**, **“Замечания о выделке якорей и цепных канатов”**, видруковані у Миколаєві відповідно у 1851, 1839, 1849 рр. У вітринах, що характеризують діяльність друкарень Харківського і Київського університетів, експонуються підручники з фізики, хімії, математики, географії. Серед наукових видань кінця XIX – початку XX ст. представлено книжки з гідрографії, гірничої справи, друкарських процесів, медицини, метеорології, мостобудування, повітроплавання та ін.

Неможливо оминати таке багатотомне наукове видання XIX ст., як **“Архив Юго-Западной Руси”** (так названа у цьому випадку Україна,

не дивуймося, це 1860-ті рр. – період реакції в Росії) – перше зібрання документів з історії України. Чи, так само, перші видання козацьких літописів, багатотомні збірники праць з природничих наук Наукового товариства ім. Шевченка та ін.

У 2000 р. музей оновив і доповнив свою експозицію. Найбільше змін відбулось у розділі “Книгодрукування ХХ ст.”. Ця частина експозиції має провідну ідею – книга та українська державність. Тут лаконічно розкрито історію книгодрукування не лише в Україні, а й у світових центрах української еміграції, а також у місцях компактного проживання українців на території Росії. Експонати показують важливу місію українського друкарства ХХ ст., яка полягає перш за все у розкритті багатства культури й виразної самобутності українського народу та його права на побудову власної незалежної держави.

Половину експонатів у цьому розділі експозиції становить наукова книга, правда, переважно історична та суспільно-політична.

Думку про самодостатність України та її право на державну незалежність по-своєму утверджують такі експозиційні книжки, як “Курс статистики і демографії” відомого економіста 1920-х рр., урядовця УНР Сергія Остапенка. У цій праці вперше виокремлено представлено українську статистику, а в її останньому розділі, що має назву “Жалібні числа”, наведено цифри загиблих українців у Першій світовій війні. Або, так само, книжка також діяча УНР Микити Шаповала “Лісова справа на Україні” – промова на першому всеукраїнському лісовому з’їзді, що відбувся у серпні бурхливого 1917 р.

Про здатність української мови бути мовою природничої, виробничої і технічної галузей відвідувачі музею дізнаються за допомогою україномовних термінологічних словників, виданих у 1920-х рр., зокрема технічної, математичної, хімічної, ботанічної, геологічної, гірничої, правничої термінологій. А про всенародний характер збору матеріалів до термінологічних словників (відомо, що науковці розсилали листи по усій Україні з проханням передавати до Києва місцеву термінологію) говорить книжка-метелик “Медицинський словничок. Матеріал до української медичинської термінології”, видрукований 1917 р. у Могилеві на Поділлі у видавництві “Рідна стріха”.

До наукової книги належать також посібники для самонавчання і початкового шкільного навчання, за допомогою яких було подолано масову неписьменність в Україні, а також підручники, за якими у 1920-х рр. навчалися діти в українських школах Росії.

Нова доба української наукової книги почалася із заснуванням Української академії наук у 1918 р. З цього часу наукове книговидання стало вже системним. Таку поважну місію гідно продовжує шановне видавництво “Наукова думка”. До речі, факт заснування Української академії наук та її ранні видання є виявами самодостатності України. У фондах музею близько 1 600 книжок видавництва “Наукова думка”. Значна частина бібліотечної колекції – також продукція “Наукової думки”.

Видавництво **“Наукової думки”** започаткувало певний тематичний напрям. Тут належить назвати першу багатотомну серію українського фольклору “Українська народна творчість”, яка за усіма ознаками є науковим виданням, “Словник української мови” в 11 томах, “Словник гідронімів України”, “Атлас української мови” у 3 томах, факсимільні видання давніх пам’яток української писемності у серії “Пам’ятки української мови”, факсимільні видання рукописних книг Тараса Шевченка “Три літа” і “Мала книжка” та ін. Доповнюють розкриття теми видання “Української Енциклопедії” ім. М. П. Бажана: “Історія міст і сіл України” у 26 томах, перша у світі “Енциклопедія кібернетики” у 2 томах, “Географічна енциклопедія” у 3 томах, “Українська літературна енциклопедія” у 5 томах, “Історія українського мистецтва” у 6 томах та ін.

У музеї відбуваються ювілейні виставки видавництв, під час яких видавничі працівники продають свою продукцію. Музей надає приміщення для презентації нових видань, серед них і наукових. Такі проекти також сприяють успіхові наукової книги на ринку. Наукова книга може ефективно формувати міжнародний імідж України.

2.2. Соціокультурні чинники ефективності формування української науково-популярної книги XIX століття¹

Науково-популярна література викладає науку як систематизоване знання про суть тих чи інших явищ об’єктивного життя, ретельно добираючи з науки здебільшого те, що має світоглядне, соціально-політичне або широке народногосподарське значення, те, що дозволяє формувати в читача здатність до творчого роздумування і пізнаваль-

¹ Люзняк М. М. Соціокультурні чинники ефективності формування української науково-популярної книги XIX ст. *Культура України*. 2013. Вип. 41. С. 100–109. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_41_13

ного інтересу як мотиву до діяльності. Науково-популярна книга не призначена для того, щоб набувати наукову соціальність або ж підвищувати кваліфікацію, вона не може замінити ні підручника, ні виробничої інструкції.

Історія формування української науково-популярної книги – цікава і багатогранна сторінка в українській культурі. XIX ст. – початок її зародження як виду літератури. У XIX ст. друковане слово, книга, преса, література загалом посіли провідне місце в національному житті України, а саме: література, згідно з висловом Є. Маланюка, “в системі інших мистецтв – стала вогнищем національного життя протягом майже всього XIX століття”. І. Франко у своїй праці “З останніх десятиліть XIX ст.”, характеризуючи передусім розвиток “украинско-русской” літератури, звертав увагу в цьому “хронологічному часовому періоді” на “ще щось далеко більше”, зокрема на розвиток цивілізації та силу національного почуття. Саме в цьому життєвому контексті, як наголошує письменник, ніколи до цього часу “на ниві нашого слова не було такого пожвавлення, такої маси конфліктів, суперечливих течій, політики різних думок і змагань, тихих, але й глибоких переворотів”¹.

Що ж стосується розвитку та становлення української науково-популярної книги, то ще в 30-х рр. XIX ст. виходить друком немало творів українською мовою під впливом членів Кирило-Мефодіївського братства. Книжки із сільського господарства, як і сільськогосподарська освіта взагалі, надзвичайно цікавили братчиків. Проте їх наміри не були реалізовані, оскільки царизм 1847 р. розігнав їх, а разом із цим і мрію про українську науково-популярну книжку.

Однак уже через десять років зусиллями братчиків ці наміри почали здійснюватися. П. Кулішеві вдалося опублікувати першу в історії серію українських книг, призначених для читача-селянина. Її так звана “Сільська бібліотека” видавалася протягом 1860–1862 рр., і за цей час вийшло друком 39 випусків. Саме із цієї серії прийнято вести відлік масової книги українською мовою, зокрема, призначеної для читача-селянина. О. Кониський у Петербурзі встиг надрукувати немало підручників, а центрами їх розповсюдження були Київ, Полтава, Чернігів, Одеса. Доходили ці книги і до Львова. Студентська молодь поширювала їх у селах. Наприклад, згідно з А. Козаченком, у 1862 р. та на початку 1863 р. на Чернігівщині місцевий лікар С. Ніс організу-

¹ Іван Франко. Зібрання творів у 50 томах. Т. 26. Київ : Наук. думка, 1984. С. 166.

вав 53 пункти розповсюдження книжок (при школах, лікарнях тощо), які обслуговували 72 контрагенти (інтелігенція, учні, священики). За два роки вони поширили 83 назви, 7 263 примірників на суму понад 900 крб.¹

У Петербурзі громадським коштом М. Костомарова за участю того ж П. Куліша друкували науково-популярні книжки. Певним чином українська науково-популярна книжка поступово стає товаром, оскільки призначена не тільки “для любителів і ревнителів”. Свого покупця книжка мала і в селі. “Кобзар” Т. Шевченка став найчитабельнішим виданням часу, а російські видавці навіть судилися за нього.

Через не дуже сприятливі умови, зокрема і здебільшого цензурні, українські книжки друкували в Росії. Хоча під час “перепочинку” (з 1857 р.) дещо виходило друком і в Україні завдяки “громадам”. Їх центрами були Київ, Чернігів, Полтава, Харків. Саме в цей час виникає спеціальна форма науково-популярного, масового видання – “метелики”. Як писав А. Козаченко, це були доволі приємні зовні видання, в кольоровій обкладинці, друковані великим, чітким шрифтом. До того ж політика російського керівництва перед польським повстанням 1863 р. певним чином допомагала такому розповсюдженню української книжки і, більше того, українську мову визнавали, дозволяли видавати літературу і навіть друкувати на державні кошти.

Науково-популярні видання того часу стосувалися питань медицини, природознавства, історії України, з’являлися видання довідково-практичного характеру. Це були ті ж “метелики”, які часто публікували серіями. Та були й видання, розраховані на декілька випусків (наприклад, “Розмови” Іванова-Костомарова).

Коли М. Драгоманов за особистим наказом Олександра II 1875 р. було звільнено з Київського університету, він виїхав за кордон у 1876 р. й оселився в Женеві, де почав видавати збірник “Громада” – перший український журнал політичної спрямованості – та брошуру українською, російською й західноєвропейськими мовами. Вони були науково-популярними за змістом, але мали політичне спрямування.

Саме для здійснення “розумової пропаганди” М. Драгоманов створив українську друкарню в Женеві, щоб розпочати системне видання української соціалістичної літератури. Було опубліковано брошури

¹ Козаченко Ант. Минуле книги на Україні : історичний нарис. Харків, 1930. С. 31.

С. Полинського “Про бідність”, “Про хліборобів” та самого Драгоманова “Про те, як наша земля стала не нашою”, що як одна серія склали енциклопедію українського селянського соціалізму. Це насправді була перша політична серія “Громади”, призначена для пропаганди серед мас, зокрема селянства. Друга серія політичних брошур призначалася для інтелігенції, “панської публіки, всеросійської і всеслов’янської”. Протягом 1876–1877 рр. вийшли друком такі брошури М. Драгоманова: “По вопросу о малорусской литературе”, “Турки внутренние и турки внешние”, “Внутреннее рабство и война за освобождение”, “Детубийство, совершаемое русским правительством”.

У Чернігові при товаристві “Руська бесіда” виходила “Бібліотека для молоді, селян і міщанства” (1855–1894). Редактором її був О. Попович, співробітником Ю. Федькович. Щодо останнього, І. Франко писав, що тільки в похилому віці під впливом пробуджуваного національного духу на Буковині Федькович ожив, і, взявшись за редагування народної газети “Буковина”, розміщував у ній та в “Бібліотеці для молоді” численні повісті, байки, вірші¹. Усього в “Бібліотеці” вийшло друком 120 чисел.

У 1886 р. Руське педагогічне товариство, засноване цього ж року у Львові, в серії “Бібліотека для молоді” починає друкувати белетристичні та науково-популярні видання. До 1906 р. вийшло друком 118 випусків, серед яких: В. Чайченко “Олеся”, “Могутній Комар Сірко”, “Перший коваль”, “Грицько”, “Що страшніше” (1895); О. Макарушки “Китиця стихами і прозою”, “Короткий огляд русько-українського письменства: від XI–XVIII ст.”, “П’ятко. Дарунок для дітей” (1896); С. Коваліва (1899); М. Коцюбинського “Оповідання” (1901), А. Кримського “Переклади” (1900); М. Пачовського “Народні думи” та ін.

У цьому ж 1886 р. створено “Руську історичну бібліотеку” – серію збірок, монографій і праць з української історії, здебільшого перекладного характеру (24 томи). Засновано серію за редакцією **О. Барвінського** за участю **О. Кониського**. У 1886 р. в Тернополі вийшло друком 15 томів. У 1894 р., у зв’язку з перенесенням роботи щодо видання бібліотеки, у Львові її продовжило Наукове тов-во ім. Т. Шевченка.

Діяльність “Руської історичної бібліотеки” припадає на добу культурно-національного відродження в Україні – кінець XIX – початок

¹ Іван Франко. Зібрання творів у 50 томах. Т. 26. Київ : Наук. думка, 1984. С. 178.

XX ст., коли почалося становлення національної культури (1780–1830). Саме період зародження нової української культури характеризується посиленням інтересом до історичної минувшини рідного народу, його побуту й мистецьких здобутків. Згодом у 1840–1880 рр. розпочалося долучення української культури до загальнослов'янського та світового культурного процесу.

Зважаючи на обрану тематику видань для “Бібліотеки”, О. Барвінський усвідомлював необхідність формування саме історичної свідомості суспільства через свідомість і самосвідомість кожного її громадянина й саме через висвітлення минувшини.

І. Белей разом з **І. Франком** започатковує видання серії “Дрібна бібліотека”. Останній уважав, “що ліпше дати бодай невеличку бібліотеку белетристики для ширшої галицької публіки, а для тіснішого кружка стягнути поволі найкращі наукові діла, на підставі котрих мож би відтак перейти до популярно-наукових видань”¹.

Із середини 1880-х рр. нова хвиля утисків та принижень порушує ритм книговидавничого життя України. А в 1893 р. з великими труднощами за свої кошти починає друкувати в серії “Жіноча бібліотека” збірник “Наша доля” **Н. Кобринська**, українська письменниця та громадський діяч, організатор жіночого освітнього і громадського руху в Галичині. Перший випуск цього збірника надрукований у м. Стрий (1893), а другий і третій – у Львові (1895, 1896).

У 1894 р. **Б. Грінченко** організував у Чернігові перше видавництво, яке постійно переслідував царський уряд. У цьому ж році в Коломиї виходить друком “Бібліотека для руской молодежи” із серії популярних брошур, яку видає **Ю. Насальський**, український письменник, перекладач, журналіст, видавець, культурно-освітній діяч.

Ще одне видавництво, організоване в 1893 р. в Києві – “Вік”, за участю **О. Лотоцького**, **С. Єфремова**, **В. Доманицького**, **Ф. Матушевського**, **В. Дурдіківського**, пізніше **В. Прокоповича** й інших, проіснувало до 1918 р. і опублікувало, незважаючи на несприятливі цензурні умови, 140 назв з 56 000 примірників белетристичних та популярних книг. Особливо важливими є видання українських класиків та три томна “Антологія української літератури”.

¹ Іван Франко. Зібрання творів у 50 томах. Т. 26. К. : Наук. думка, 1984. – С. 57–58.

Здійснювали друк науково-популярних книг і “Громади” в Одесі, Києві та Харкові (зокрема гурток *Гната Хоткевича*), а також Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг (Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг), яке було змушене працювати в надзвичайно важких умовах цензурних утисків у Петербурзі.

Не викликає сумніву, що М. Грушевський знав і розумів значення друкованого слова для формування світоглядних орієнтацій читача. І. Крип'якевич свого часу писав, що “праця двох людей Галичини в українському світі *Михайла Грушевського* та *Івана Франка* стала основою для всеукраїнського єднання”. Саме ХІХ ст., на думку І. Крип'якевича, було епохою діяльності інтелігенції. Вона доходила до національної свідомості поступово, “спершу за головне поле своєї діяльності вона вважала письменство і науку, що найяскравіше могли виявити самобутність української культури, ...пізніше інтелігентна верхівка перейшла до освідомлення народної маси, у народі відкрила великі сили революційні, що скупчувалися коло економічних і соціальних питань. Спираючися на маси і організовуючи їх, інтелігенція розвинула в собі політичний інстинкт і перейшла до активних наступів”¹.

Загалом українські науково-популярні видання ХІХ ст. як один з видів літератури тогочасного суспільства віддзеркалювали тогочасну соціальну практику. Ця література “відкриває” найзагальніші закономірності історичного процесу ХІХ ст., дає цілісну картину розвитку української культури.

2.3. Українська науково-популярна книга початку ХХ століття як соціокультурний феномен²

Українські науково-популярні видання з позиції викладення в них інформації відрізнялись універсальністю тематики. Вони присвячені майже будь-якій галузі знань науки, техніки, літератури, мистецтва. І. Франко, аналізуючи “Южнорускую литературу”, наголошував, що

¹ Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів : Вид-во НТШ, 1994. С. 294.

² Люзник М. М. Українська науково-популярна книга початку ХХ ст. як соціокультурний феномен. *Культура України*. 2013. Вип. 40. С. 141–150. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_40_20

останні роки XIX та початок XX ст. були часом значного піднесення та поживлення, адже молоді діячі розширили горизонт літературних і наукових інтересів; створено спеціальні організації для наукової та літературної роботи, пом'якшилися цензурні умови, головним чином до науково-популярних видань. Кращими популяризаторами І. Франко вважав Є. Чикаленка ("Розмови про сільське господарство"), Б. Грінченка і М. Загірню (біографії видатних українських і зарубіжних діячів – Стефенсона, Вашингтона, Сократа, Лінкольна) та ін.

Як позитивне явище описує письменник те, що серії популярних видань виходять друком у Чернігові, Харкові (за ініціативи Гната Хоткевича), Черкасах і Києві, а Санкт-Петербурзьке благочинне товариство для видання популярних книг опублікувало й добре опрацьоване "Бджільництво" Немоловського, метеорологію Русова й інші популярні книги. Саме ці видання поширювалися в значній кількості, і не десятками, а сотнями тисяч примірників, "отже маса народу почала відчувати потребу в книзі рідною мовою"¹.

Як зазначав у 1898 р. невідомий автор виданої в Чернівцях невеликої праці, український народ поділений між двома державами: російською та австрійською. Різний внутрішній лад цих двох держав поставив частини українського народу в неоднакове становище – менша користувалася правами австрійської конституції, а більша підлягала російському самодержавству. Саме тому, на його думку, потрібно було, "щоб скрізь панувала наша мова, щоб слуг не брати не інакше як з народу рідного українського; скласти каталоги підручників на нашій мові, дитячої літератури, найкращих українських книжок для інтелігенції та список українських книжок про Україну для народу"².

Саме в кінці XIX ст. цензурний тиск щодо українських видань дещо послаблюється. У Чернігові розпочинає свою роботу у видавничій галузі Борис Грінченко: до 1901 р. вийшло друком 50 книг накладом 5–10 тис., серед яких твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Г. Гребінки, Ю. Федьковича й інших письменників, серія науково-популярних книг.

Наступного року в Києві відкрито видавництво "**Вік**", яке до 1905 р. видало у світ 82 книги накладом 325 тисяч примірників. У 1898 р. в Петербурзі "Благотворительное общество издания общепо-

¹ Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т. 41. Київ : Наук. думка, 1984. С. 152.

² Гадки про українців. Чернівці, 1892. С. 12.

лезных и дешевых книг” розпочало видання великої серії книг науково-популярного змісту українською мовою – вийшло друком близько 80 назв книг накладом понад 1 млн.

Пожвавила свою роботу і друкарня *“Киевской старины”*. Після революції 1905 р. в Україні виникли видавництва, які спеціалізувалися на народницькій та революційній літературі (*“Праця”*, *“Боротьба”*, *“Вперед”*), а також приватні видавництва.

Однією з найяскравіших сторінок в історії видавничої культури, історії української культури загалом є діяльність численних громадсько-освітніх товариств *“Просвіта”*. Незважаючи на різні періоди їх виникнення та діяльність у різних регіонах, суспільно-політичні умови, *“Просвіти”* об’єднували не лише спільна назва, однакові статuti, але й принципи та засади діяльності, спрямовані на залучення широких верств українського народу до вивчення рідної мови, надбань національної та світової культури, освіти, знань. У 1908–1910 рр. за розпорядженням П. Столипіна закрито осередки *“Просвіти”*. Виправдовуючи самого себе, він у зверненні до Сенату стверджував, що *“три основні гілки східного слов’янства і походженням і мовою не можуть складати одного цілого”*¹.

Активно друкувало науково-популярні публікації на початку ХХ ст. *“Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг”*. Наприклад, у 1902 р. на підсумковому засіданні товариства наголошувалося, що до його правління надійшло 8 рукописів, зокрема 3 – із сільського господарства і 5 – з медицини й гігієни, серед них вже дозволені цензурою до друку. Далі йшлося, що *“правление признало полезным отпечатать не ожидая результатов конкурса (який оголошувався на видання Благодійного товариства загальнокорисних і дешевих книг) № 9 и 10 по порядку изданий, 2 были представлены до рассмотрения в цензуру, которою не дозволены к печати, остальные рукописи совместно с отпечатанными уже Правлением брошюрами были переданы на просмотр по принадлежности двум комиссиям”*².

Нині достеменно відомо про нищення українського слова, що було надзвичайним фактором пониження його національної культу-

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 154, Оп. 2. Спр. 14679. Арк. 6.

² Отчет благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг за 1902 год. Санкт-Петербург, 1903. С. 9.

ри. Однак за сприятливих умов українська книжка знаходила дорогу до читачів. Особливо після першої революції 1905 р. кількість книг українською мовою значно збільшилася. Як зазначалося в Записці Імператорської академії наук, вона не може “не признать, что цензурные стеснения малорусского печатного слова, начиная при этом только с 1863 года, не были вызваны какими бы то ни было угрожающими единству России стремлениями малорусского народа или его интеллигенции”¹.

На думку чиновників Академії, саме ці заборони викликали “неестественный рост малорусской литературы в Галиции”. До того ж, як зазначалося далі в цьому документі, “эти правительственные распоряжения нарушают интересы сельского населения Малороссии; распространение книг духовно-нравственного содержания задерживают отчасти полным незнакомством, отчасти недостаточным знакомством малороссов с великорусским книжным языком. Это весьма невыгодно отражается на интересах всего русского народа”².

У кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок стрімкого розвитку науки і техніки в культурному процесі виникла своєрідна ситуація. Упродовж життя одного покоління сформувалися не тільки нові галузі науки та виробництва, а й соціальні верстви, значно зріс інтелектуальний потенціал суспільства. Більші можливості для культурного піднесення виникли внаслідок удосконалення матеріальної бази культури. У суперництві й співпраці митці шукали істину та високе призначення людини, створюючи підвалини для культури XX ст.

Щодо видавничої діяльності науково-популярних видань, то в Києві зусиллями В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича в 1907 р. було засновано видавничу спілку “Дзвін”, а В. Король-Старший, М. Синицький та П. Петрушевський створили видавниче товариство “Час” (1890). Друкувалися і твори “красного письменства”. Видавництво “Лан” у Києві здійснювало видання науково-популярних книжок для народу (дітей, юнацтва) за редакцією Ю. Тищенка, а також опублікувало коротку географію С. Рудницького. У товаристві “Криниця” друкували твори українських учених, письменників, зокрема було здійснене

¹ Об отмене стеснений малорусского печатного слова. *Записка императорской Академии наук*. Санкт-Петербург. 1910. С. 6.

² Об отмене стеснений малорусского печатного слова. *Записка императорской Академии наук*. Санкт-Петербург. 1910. С. 7.

повне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, “Чумацький дух” і “Шевченко, українофіли та соціалізм” М. Драгоманова. Крім зазначених, у Києві діяли видавництва: **“Ранок”**, **“Наша кооперація”** й ін.

У цей період створювалися видавничі осередки й поза межами Києва, у різних регіонах України. Зокрема, в Кам’янці-Подільському розпочало діяльність видавництво **“Дністер”**, у якому виходять друком брошури, присвячені питанням сільського господарства, твори “красного письменства”. У Львові І. Калинович у видавництві **“Всесвітня бібліотека”** друкував просвітньо-популярні брошури й переклади творів **“красного письменства”** з німецької мови, французької, російської та грецької. Зокрема, видавництво передруковувало “Огляд римської історії” Тараса Франка та “Два цикли оповідань” Ю. Кміта і багато інших.

На час діяльності видавництва “Вік” припадає й заснування видавництва в Харкові під керівництвом Г. Хоткевича. Початково гурток зацікавленої у видавничій діяльності молоді опублікував першу книжку в 1897 р. До 1903 р. вже надруковано 14 книжок переважно “красного письменства” накладом 70 тисяч примірників.

У 1906 р. активно працювали й інші видавництва – **“Ранок”** (І. Самоненко, О. Коваленко) та приватне І. Самоненко. Серед видань “Ранку” – 7 книг М. Драгоманова, зокрема “Старі хартії вільності”, “Рай і поступ”, “Заздрісні боги”, “Швейцарська спілка”, “Про волю віри”, “Євангельська віра в старій Англії”, М. Лозинського “Польський і руський революційний рух і Україна” й ін. Загальний наклад видань цього видавництва становив близько 400 тисяч примірників. У 1906 р. розпочала свою діяльність київська “Просвіта”, що за три роки видала друком 25 книжок кількістю 150 тисяч примірників, здебільшого науково-популярних.

На початку 1906 р. спостерігається надзвичайне збільшення кількості українських видавців. Якщо до 1906 р. їх було 4, то в 1906 р. розпочали роботу ще 4, в 1907 – 3, в 1908 – 6. Наприклад, у Чернівцях у 1905–1911 рр. виходила друком “Народна бібліотека” – серія популярних книжечок, що друкувалися місячними випусками. Редагував їх спочатку М. Грабчук, а з 1907 р. – Л. Когут. У 1909–1928 рр. активно діяла Українська Спілка вчителівства в Коломиї, що друкувала народні історичні читанки, фольклорні публікації, збірки колядок та ін. і мала свою книгарню. У Києві в 1909–1914 рр. діяло видавництво

популярних книжок “Лан” (редактор Ю. Сірий (Тищенко), що друкувало книги для дітей та юнацтва. Двома роками пізніше тут же в 1912 р. створене інше видавництво – “Криниця”, що до 1917 р. публікувало дешеві книжечки та серію “Музична бібліотека” за редакцією О. Кошиця.

Пізніше, у 1907 р., виникло три видавництва – одеська “Просвіта”, в Полтаві – “Рідна хата” та “Український учитель”. Якщо одеська “Просвіта” до 1909 р. видала тільки 2 книжки, а “Рідна хата” – одну, то видавництво “Український учитель” до цього ж періоду – 16, серед яких книги навчального змісту (граматика, арифметика, збірник для дітей “Світло”), а також популярна астрономія С. Черкасенка, “Про людське тіло” Корольова, “Про книги” Грінченка, “Який був лад в Афинській державі” М. Загірньої, “Білоруси та їх відродження” Доманицького – усього 10 тисяч примірників.

Надзвичайно важливою та плідною була видавнича діяльність товариства “Сільський господар”: виходили друком двотижневик “Господарська часопись”, “Бібліотека Сільського господаря”, що з 1910 р. опублікувала 27 брошур. Друкувало це товариство і двотижневик “Сільський господар” з 1926 р., місячний “Український пасічник” з 1928 р. (редактор М. Боровський).

“Українська політична бібліотека” – видавництво, організоване в 1914–1917 рр. у Відні М. Залізнякам, публікувало книжки та брошури політичного і соціального змісту. Ці видання поширювалися серед російських військовополонених в Австрії та пересилалися в Україну. А в Києві в 1918 р. утворився видавничий та книготорговельний орган “Книгоспілка” (Український кооперативний видавничий союз), очолюваний М. Стасюком, що спеціалізувалися на виданні науково-популярних книг. У 1923 р., відновлюючи свою роботу, “Книгоспілка” мала свої філії в Києві й Одесі (М. Кочеровський, С.Титаренко).

Журнал **“Книгар”** за 1917 р. зазначав, що українська книжкова продукція в передвоєнні часи (перед 1914 р.) посідала шосте місце серед народів, котрі населяли царську Росію, вже тому, що українців уважали неблагонадійними, а мови їхньої “не было, нет и быть не может”¹. Відповідно, під час усеросійської революції “розвинулася і наша книжкова продукція, що явилася найвиразнішим показником

¹ Книгар. № 1. Київ. 1917. С. 23.

національного всеукраїнського життя”, а різні біржові спекулянти “стали також підсувати незрячим читачам замість справжньої літератури макулатуру”¹. Та, як зазначалось у газеті “Голос друку”, видавнича і книжкова справа, не могла бути вилучена з кола революції” і “водночас підпала всім змінам соціального землетрусу, всім ударам по продукції і економічній скруті суспільства. Революція порушила спокій храму науки і книги”².

Отже, передумовою виникнення науково-популярної книги як у XIX ст., так і на початку XX ст. стала соціальна потреба в ній як основному інструменті суспільної комунікації. Про неї можна говорити як про поліфункціональну – таку, що містила наукові факти, навчала, надавала поради практичного змісту, виконуючи при цьому і своєрідну метафункцію – демонструвати рівень рідної української мови. Вона була своєрідною “моделлю тогочасного соціуму” та “моделлю для соціуму”, оскільки стала дієвим чинником культурних і громадських перетворень.

Нині ці науково-популярні видання – складова соціальної пам’яті, адже остання – це сукупність наукових знань, ідей, концепцій і теорій, а також репрезентацій, що складаються стихійно: символів, знаків та знакових систем, і значень – тобто семіосфера, в якій індивіди, соціальні групи і спільноти відтворюють свій рух у часі та просторі.

2.4. Зв’язок “автор – читач” у науковому тексті³

Чорнило вчених рівноцінне
крові мучеників.

Магомет

У “Риториці” Арістотеля сказано: “Мовлення складається з трьох елементів: із самого оратора, з предмета, про який він говорить, та з особи, до якої він промовляє; він і є кінцева мета всього (маю на ува-

¹ Книгар. № 1. Київ. 1917. С. 23.

² Книгар. № 1. Київ. 1917. С. 31.

³ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 345–350.

зі слухача)”. На жаль, ця кінцева мета на тривалий час випала з поля зору нашої стилістики. Проблему читацького сприйняття донедавна майже не порушували.

Не дивно, що й самі автори повертаються до читача спиною. Наукове багатослів’я – наочний приклад байдужості, навіть зневаги до читача. Іноді це стосується й нормативних текстів. Виходячи із сумнівної тези, що наукове мовлення виконує не стільки комунікативну, скільки номінативну функцію, чимало авторів будують текст як знеособлений монолог і зовсім не дбають про те, щоб хоч трохи наблизити його до читача. Це неабияк знижує виразність наукового твору, призводить до комунікативних невдач. Цікаво, що цю фатальну помилку різні вчені засуджували ще задовго до появи стилістики як галузі мовознавства.

Філософ А. Шопенгауер (1989): праці німецьких учених “...здебільш надто докладні, написані недбало, погано, часто в бундючному стилі й без смаку, нерідко з грубою неухвагою до читача та його потреб”¹.

Історик Т. Грановський (1990): “Одна з головних перешкод, що заважає благотворній дії історії, полягає в погорді, з якою історики звичай ставляться до більшості читачів. Вони, певно, пишуть лише для вчених, наче історія може допустити таке обмеження, наче вона за самою своєю сутністю не є найпопулярніша з усіх наук, наукою, що закликає до себе всіх і кожного”².

Математик Д. Граве (1991): “Незважаючи на те, що теорія Галуа добре розроблена, мені не доводилося до останнього часу зустріти такий виклад її принципів, який би задовольнив мене з точки зору простоти, чіткості та ясності. Скажу більше, часто у викладі теорії є такі неясності й недомовки, що той, хто вивчає цю теорію вперше, може скласти собі зовсім неправильне поняття про предмет”³.

“Так звані “серйозні” вчені, – вважає Н. Зелінська, – можуть скільки завгодно обстоювати своє право на написання зарозумілих, і при цьому не зрозумілих загалові, наукових праць та зверхньо реагувати на несміливі спроби редакторів хоч трохи спустити їх з академічних небес на грішну читацьку землю, – але факт залишається фактом: роз-

¹ Шопенгауер А. Мир как воля и представление : в 2 т. / пер. с нем. Т. 2. Москва. 1993. С. 207.

² Грановский Т. Н. Сочинения. 4-е изд. Москва. 1900. С. 29.

³ Граве Д. О. Вибрані праці. Київ. 1971. С. 145.

ширення читацького кола наукової книжки за рахунок поліпшення форми її викладу – один із визнаних у світі ефективних шляхів ринкового існування наукової літератури”¹.

Справді, будь-який читач бажає, щоб автор не просто подавав інформацію, а подавав у зручному для сприйняття вигляді. Однак автор теж мав би бути зацікавленим в увазі читача. Ця обоюдоцінна зацікавленість – запорука успішної комунікації. Якщо авторові зовсім байдуже, як сприйматиметься текст, він – дилетант. У дилетанта на першому місці стоїть потреба в самодемонстрації, тоді як професіонал думає, як завоювати увагу читачів. Абсолютна незацікавленість в увазі співрозмовника, цілковита незалежність мовлення від адресата можуть бути ознаками аутизму й симптомами психічного розладу.

Тут доречно згадати досвід художньої літератури. Створюючи текст, професійний письменник почувається то автором, то читачем, тобто повсякчас оцінює свою роботу очима споживача. Послухаймо П. Загребельного: *“...Я намагаюся, щоб кожна нова книжка не була схожа на попередню мою книжку і на те, що пишуть мої співбрати. Я весь час думаю, щоб це було цікаво для читача, думаю про людей, які це будуть читати. Я про це не забуваю. Деякі письменники до того захоплені своїм письмом, що пишуть, не дбаючи ні про що. Тому, можливо, їхні книжки й залишаються непрочитаними. Я дбаю про читача і про те, щоб книжка читалась”*².

Піклування про читача – обов’язок не лише белетристів. Видатний шведський хімік Є. Берцеліус у передмові до однієї зі своїх праць зазначав: *“Я прагнув бути по можливості ясним, особливо на початку книги. Учиняв так, наче переді мною був читач, що не має ніякого уявлення про хімію... Прагнув зробити читання моєї книги по змозі приємним – настільки, наскільки допускає природа тих процесів, про які йдеться”*. І хоч перед письменником та вченим стоять різні завдання, їхні комунікативні стратегії багато в чому збігаються.

Власне, саме поняття комунікативної стратегії передбачає, що автор має враховувати, крім особливостей жанру, особливості адресата (запас його знань) і особливості сприйняття твору (структура тексту і його частин). Сюди ж варто додати привернення уваги читача, під-

¹ Зелінська Н. В. Наука байдужа до біографій своїх творців... : Вибрані твори. Львів, 2013. С. 273.

² Спогади про Павла Загребельного. Харків. 2010. С. 209.

тримання інтересу, активізацію думки. Сприймача можна вважати важливим стилетвірним чинником. І, мабуть, не випадково сучасні англomовні вчені відчують відповідальність за успішне сприйняття своїх текстів. Гадаємо, це закономірний наслідок історичного поступу наукового стилю.

Автор пише задля того, щоб читач пережив схожі думки й почуття, прилучився до його духовного світу. Важливо, щоб автор свідомо прагнув скоротити відстань з адресатом, допомагав йому долати інтелектуальні бар'єри. І якщо між ними зав'яжеться емоційний контакт, виникне взаєморозуміння, якщо читач відчує в авторові "свою людину" й повірить, що текст створено спеціально для нього, то авторські зацікавленість і переконаність неодмінно передадуться читачеві.

Як показує І. Бариш¹, англomовній науковій прозі притаманні стильові засоби, що забезпечують контакт і скорочують відстань між автором і читачем. Наприклад, автор відкрито засвідчує свій намір: *I will argue..., What I am sure of is that.. I intend to show..., I wish to draw attention...* Або протиставляє свою позицію поглядам інших дослідників: *We disagree with those facts..., I shall take it to be upcontroversal...* Або вживає так звані форми співмислення: *Let us take..., Let us suppose...* Дослідниця вважає, що за цими виявами автореференції та контактності стоять такі специфічні риси англо-американської культури, як відвертість і потреба засвідчити власну думку.

Етикет нашої наукової прози стримує надто демонстративні вирази авторського "я", проте відповідні формули в ній трапляються теж (хоч і значно рідше):

1. *Проте ми вважаємо за корисне навести результати розрахунків хоч би для того випадку розповсюдження хвилі перпендикулярно до шарів НТ, коли поздовжні та поперечні хвилі можна вивчати незалежно.*

2. *І все ж уважаємо за потрібне зужити саме таку вельми доказову й переконливу форму аналізу господарчої діяльності монастиря – з цифрами в руках.*

Контакт із читачем поліпшують також деякі стильові фігури. Наприклад, риторичне звернення: *Сподіваюсь, шановний читачу, Ви належним чином оціните пропоновану працю – фундаментальну*

¹ Бариш І. А. Етнолінгвістичні аспекти наукової комунікації. Мовознавство. 2000. № 1. С. 24.

і водночас максимально наближену до практичних потреб правової реформи на сучасному етапі.

Крім емоційної взаємодії, комунікативна співпраця передбачає й орієнтацію автора на бажання читача. Що це означає? Візьмімо до прикладу усне спілкування. Щоб діалог відбувся успішно, психологи радять спочатку з'ясувати, які мотиви рухають співрозмовником, яку свою потребу він прагне задовольнити в бесіді з нами. Для **цього** треба тимчасово відволіктися від свого “я” й спробувати ототожнити себе зі співрозмовником: вловити хід його думок, “вжитися” в його почування, поглянути на предмет розмови його очима.

Так само має діяти й автор писемного тексту. Треба ясно бачити людей, на увагу яких розраховуєш, зважати на їхні психологічні особливості. Текст стає комунікативно досконалим, коли він орієнтований більше на інтереси читачів, аніж на інтереси автора чи організації, яку він представляє. Зарубіжні посібники з професійного мовлення радять авторам “розвивати необхідну чутливість до проблем своїх читачів”.

Невміння поставити себе на місце читача – одна з причин появи недоброякісних текстів. По суті, такий автор пише тільки для себе. І дуже скидається на самозакоханого тетерука на токуванні, який тішиться власними руладами, і вважає, ніби інші тільки те й роблять, що слухають, затамувавши подих, його співи. Таким “співакам” не слід забувати, що наука – не ярмарок марнословства, а галузь інтелектуального виробництва, від працівників якого очікують нових рішень, нових тлумачень, нових ідей. Отже, не буде перебільшенням сказати, що **турбота про читача має відсувати на друге місце обов’язкову для автора турботу про самого себе.**

Наукова публікація покликана вдовольняти насамперед пізнавальні потреби читачів. Автор має чітко уявляти їхні інформаційні запити, освітній щабель, сприймальні можливості. Уміння враховувати це – важливий складник мовної вправності. Досвідчений автор уміє подавати той самий текстовий матеріал на різних ступенях узагальнення (з різною мірою конкретизації). А недосвідчений, навпаки, недооцінює або переоцінює фонові знання читачів, у першому випадку він “розжовує” очевидні речі, у другому – проминає елементи думки, які йому здаються самозрозумілими, але насправді вимагають докладніших роз’яснень.

Неврахування рівня адресата – настільки банальна комунікативна помилка, що її можна було б і не згадувати. Біда в тому, що від неї не застраховані навіть геніальні уми. Про видатного математика зауважують: *“У виступах для професіоналів Колмогоров міг розраховувати на певний рівень підготованості своїх слухачів. Цей рівень, однак, він здебільшого завищував. Тим-то його виступи завжди були дуже змістовними, але зазвичай малозрозумілими. Побутувала думка, що виступи Колмогорова для школярів з цікавістю й розумінням слухають аспіранти, для аспірантів – доктори наук, доповіді ж для докторів наук узагалі не розумів ніхто, крім доповідача”*. Мемуарист пояснює це незмінно шанобливим ставленням до співрозмовника: А. Колмогоров завжди бачив у ньому рівного собі за інтелектом (що, звісно, було не так). Етичні норми, як бачимо, можуть призводити до порушення комунікативних норм.

Як співвідносяться рівень тексту й рівень читачів? Можливі три випадки:

1. Складність тексту перевищує освіченість читачів, тобто їм бракує затекстових (фахових) знань, і прочитане лишається незрозумілим.

2. Освіченість читачів перевищує складність тексту. Читач розуміє текст, але нічого нового не дізнається, корисність прочитаного наближається до нуля.

3. Обидва параметри більш-менш зрівноважені. Це ідеальний випадок: текст виявляється для читачів і зрозумілим, і корисним.

Сприймаючи нову інформацію, читач зіставляє її з власним досвідом, пропускає крізь фільтр своїх знань, пов’язує з уже відомим. Через це авторові важливо чітко уявляти, на кого розраховано текст: 1) на колег, обізнаних із цією вузькою проблематикою; 2) на фахівців із певної галузі цієї науки; 3) на всіх фахівців цієї науки; 4) на фахівців з інших наук цього ж циклу (гуманітарного, природничого, технічного); 5) на вчених узагалі; 6) на студентів; 7) на людей, далеких від науки. У кожній читачької групи – свій обсяг знань, і врахування його дає змогу не переповідати те, що їй уже відомо, але й не нехтувати тим, чого вона може не знати. Завжди авторові корисно переглянути написане очима людини, яка дізнається про дослідження вперше. І якщо вдасться виявити потенційно “темні” місця, спробувати пояснити їх краще.

Учений, занурений у дослідження, зовсім не зобов'язаний перейматися тим, як сприйматимуть його розвідку інші, але коли береться за перо, коли продумує, що і як писати, такий розрахунок має стати доконечним, бо відтепер найважливішою людиною для нього стає читач.

2.5. Авторська індивідуальність у науковому тексті¹

У будь-якій стилезнавчій розвідці невідхильно постає проблема співвідношення загального й індивідуального. Яке воно в наукових текстах? Оскільки ці тексти загалом тяжіють до стандарту, авторське “я” виражене в них менше, ніж у розмовному, художньому та епістолярному стилях (хоч і більше, ніж в офіційно-діловому).

Слід згадати, що таким “застандартизованим” науковий текст був не завжди. За часів його формування в західноєвропейських мовах (XVII–XIX ст.) індивідуально-творча основа ще не була до кінця скута стильовими нормами. Учений зазвичай вів оповідь від першої особи, описував перебіг дослідження, невимусовно ділився своїми сумнівами та ваганнями. Міг безборонно вдаватися до образних засобів, а полемізуючи з опонентами, – до викривальної публіцистики. Однак упродовж XX ст. під дією тенденції до стильової диференціації індивідуальна манера поступилася знеособленим.

Нині мовну індивідуальність розглядають переважно як не обов'язкову, навіть чужу для наукового тексту. Які при цьому висувають аргументи?

Аргумент перший. У минулі століття коло вчених було невеликим, і часто та сама особа сполучала в собі хист науковця та письменника. Це сприяло “охудожненню” наукового мовлення. Коли ж наука з елітної професії перетворилася на масову, коло вчених незмірно розширилося, поєднання наукових і літературних талантів стало рідкісним. Мові науки не лишилося нічого іншого, як виробити стандартні засоби, що привело до переважання в ній загального над індивідуальним.

Аргумент другий. Сьогодні більшість досліджень ведуть і публікують не одноосібно, як раніше, а колективно. Колективна монографія

¹ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 462–475.

повинна бути цілісною розвідкою, а отже в єдиній стильовій манері. Якщо ж її розділи написано різними стилями, вона буде схожа на тематичний збірник. Ось чому в сучасній науці авторське “я” закономірно поступається колективному “ми”. Індивідуальне варіювання мовних засобів зводиться до мінімуму. Науковий стиль дедалі більш уніфікується.

Аргумент третій. На відміну від мистецького твору, що завжди несе в собі відбиток особистості митця, твір науковий висвітлює об’єктивну істину. А вона не залежить від волі того, хто її відкрив. Результати дослідіу саме тому й можуть перевірити інші люди, бо вони позбавлені індивідуальних моментів. Учений прагне до об’єктивного знання світу, в якому його власна присутність нічого не змінює”. Тож науковий стиль має культивувати такі засоби, які підкреслюють об’єктивність, безособовість пізнаного, не допускають виявів суб’єктивно-оцінного. “Непомітність” автора надає його висновкам усеосяжної значущості. Безособово-уніфікований виклад зосереджує нашу увагу на самому повідомленні, а не на особі дослідника.

Аргумент четвертий. Вихід друкованої наукової продукції нині поставлено “на конвеєр”. Зростає вага лаконічних жанрів (тези, огляди, реферати, доповіді) та виробничо-технічних публікацій, яким властива щонайбільша інформативна насиченість. Це закономірно обумовлює появу клішованих мовних засобів. Оригінальність, що доречна в художньому творі, у науковому має бути приглушена на користь стандарту.

На перший погляд доводи видаються резонними. Але чи завжди брак індивідуального стилю йде на користь справі? Текст наче й стає об’єктивнішим, але водночас зникає присутність автора, починає віяти нудною рутинною. Засилля розщеплених присудків, безособових зворотів, одноманітна побудова речень, брак образно-експресивних засобів – усе це зневиразнює виклад, робить його “бездушним”, породжує мовленнєву невизначеність і, як наслідок, послаблює комунікативний потенціал.

Візьмімо, до прикладу, композицію. Не так давно наші директивні органи запровадили нові нормативні вимоги до публікації наукових статей. Кожна обов’язково повинна містити такі рубрики: постановка проблеми, аналіз дотичних досліджень, постановка завдання. Вимога наче й безпідставна. Та має рацію Н. Зелінська: буквально її

виконання перетворює статтю на скорочену модель автореферату дисертації. У той час, коли світова наука простує шляхом гуманізації, спрагло шукає нові, розмаїтіші способи викладу пізнаного, наші вчені змушені дармувати сили на формальності, що перетворюють “майже сакральний процес одержання нового знання на повну профанацію”¹. Запроваджений стандарт не дає шансів хоч якось увиразнити статтю (адже мета заголовка й перших абзаців – привернути увагу), зате “максимально полегшує “оцінювальну діяльність” чиновників від науки: не знаючи предмет по суті, вони одержують гранично примітивний... “алгоритм” оцінки статті за формальними ознаками”². Якби всі наукові статті, припускає дослідниця, створювалися за наведеними вище шаблонами, “світ ніколи б не дізнався ні про Кеплера, ні про Айнштейна, ні про Бора та багатьох інших, чий стиль, манера викладу принципово “не вписувалися” навіть у доволі ліберальні вимоги до наукових текстів свого часу”³.

Накидання жорстких стандартів, не в міру запозвзята боротьба з відхиленнями від шаблонів зв’язує руки автора. До речі, відмова у праві писати свіжо, оригінально (як і взагалі відпірність до всього нового) в Україні сформувалася за тоталітарних часів, коли творча ініціатива була не в пошані, а проблиски живої, недогматичної думки повсюдно переслідували. В ім’я “чистоти” з наукового тексту вимивали майже все особистісне, суб’єктивно-емоційне. “Редактори, – згадує Н. Яковенко, – так ретельно виполювали всі авторські “відсебеньки”... що вже повоєнне покоління науковців, яке заступило вцілілих у великих чистках 1930-х, схоже, просто не вміло писати “по-авторськи”. Це добре видно при наскрізному перегляді праць 1950–1980-х років: хоч якій тематиці їх присвячено, вони здебільшого здаються написаними однією рукою”⁴. По суті, всім авторам штучно накидався один стиль – стиль редактора. Таке “редагування” нагадувало серійний похорон індивідуальностей.

Новомова віддзеркалювала офіційну картину світу й теж позбавляла автора права на власний голос і новаторство. Не маючи змоги

¹ Зелінська Н. В. Стаття у фаховому виданні: комунікація, імітація, профанація? *Наука України у світовому інформаційному просторі* : зб. статей. 2013. Вип. 8. С. 57.

² Там само. С. 59.

³ Там само. С. 59.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ. 2007. С. 285.

щось привнести від себе, він мусив цілковито усувати уяву з творчого процесу. Бо головне – ідеологічна догма. Деіндивідуалізовані тексти до болю схожі, мало не взаємозамінні. Здається, їхнім авторам лачно чимось виділитися з безликої маси, виявити хоч якийсь натяк на не-схожість. Сіра, скута, “застібнута на всі гудзики” мова засвідчує, що в автора немає ні гострої думки, ні живого почуття, то це засвідчує його посередність, безініціативність, брак творчої домінанти. **“Відсутність” автора означає, ніби він знімає із себе відповідальність за сказане.**

Застійна спадщина глибоко в’їлася в нашу психіку. Навіть сьогодні небанальна за духом і викладом праця викликає скепсис: це, мовляв, не наука, а белетристика, не строгий виклад, а зайві красивості. Тож не дивно, що сучасний автор і далі боїться переступати стильові канони, і далі віддає перевагу штампам та стереотипам, і далі полохливо ховає своє творче “я”. Що це, як не втеча від стильової свободи?

Б. Паскаль розрізняв книжки, в яких можна познайомитися з автором і побачити його як людину, і книжки, в яких видно лише автора. На жаль, українськомовний науковий текст рідко буває засобом авторизації – це радше засіб нівеляції. Ми не бачимо ні “кухні” дослідження, ні мотивів, з яких учений узявся за розвідку, ні його вражень від самого процесу. Тимчасом як яскраво індивідуальний стиль таку можливість дає¹.

Чому ж із наукового мовлення все-таки не варто усувати особистісний первень? Бо без нього щезне й гуманістичний вимір. Складатиметься враження, що спілкуються не люди, а два автомати – передавач і приймач. Чим більше наука (надто гуманітарна) говоритиме неживою мовою, тим менше матиме зацікавлених читачів. Їм не лишатиметься нічого іншого, як ностальгійно згадувати мовну розкутість, властиву корифеям науки минулих епох.

Так, зміст відкриття справді не залежить від особистості вченого. Кінцевий результат має бути об’єктивним, а його фіксація – точною й однозначною. Але шлях, яким дослідник прийшов до відкриття, завжди є суб’єктивним, навіть глибоко емоційним, бо тісно пов’язаний із пізнавальним інтересом, світовідчуттям, темпераментом, стилем мислення. Це, до речі, підтверджується випадками так званих одна-

¹ Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 11–23.

кових відкриттів (коли різні вчені незалежно один від одного доходять того самого результату). У кожного дослідника свої підходи до проблеми, свої способи пізнання. Отже, наукова об'єктивність таки залежить від творчої індивідуальності. На етапі активного пошуку вона виявляється в ученого так само, як і в митця.

Складнішим є питання про ступінь обов'язковості норм і стандартів наукового стилю. Ясно, що їх треба дотримувати. Але ясно й те, що надто жорстке дотримування загрожує паралізувати мовну розкутість автора, а разом з нею – і політ творчої думки. Де ж вихід? Слушно підмічено, що норм наукового стилю (ясності, переконливості, послідовності) годі досягти, якщо послуговуватися виключно словесними кліше. Стильові норми корисні тоді, коли допомагають глибше й точніше розкрити думку. Коли ж вони сковують її, то починають заважати науковому мовленню виконувати його суспільне призначення. Звідси випливає, що *авторська оригінальність має вільно виявлятися в тих межах, у яких вона полегшує (а не утруднює) сприйняття змісту й не суперечить науковості*. “Зрілість наукового стилю мови, – писав М. Жовтобрюх, – не виключає, а, навпаки, передбачає його індивідуальну багатогранність при додержанні, зрозуміло, основних вимог, що є спільними для всіх наукових праць”¹.

Межі вияву авторської індивідуальності залежать і від того, про що йдеться. Як зазначає Т. Радзівєвська, тексти, в яких викладено результати конкретних експериментів, більш клішовані. Це свого роду звіти, що не несуть печаті автора, мають вигляд серійного об'єкта й диктують свої правила організації змісту. Інформацію вони подають препаровано, виконуючи роль такого собі контейнера. Їхня стандартизована композиція корисна тим, що допомагає швидко визначити жанрову належність публікації, легко віднайти в ній потрібні відомості.

Інша річ – тексти суто теоретичні. Зазвичай вони докладно відтворюють перебіг міркувань, ретельно виважують доводи “за” і “проти”, складаються зі щоразу інакшого набору мікротем. Їхня композиція не має готового стандарту й залежить від багатьох чинників (комунікативна мета, ступінь узагальненості, використання штуч-

¹ Жовтобрюх М. А. Науковий стиль української мови. *Мовознавство*. 1968. № 1. С. 12.

них мов, ставлення автора до змісту тощо)¹. Зрозуміло, що тексти другого типу дають незмірно більше простору для вияву індивідуального.

Важить і те, до якої науки належить текст, у природничих і технічних науках індивідуальність виявити важче, ніж у соціогуманітарних. Останнім особистісна манера викладу властива органічно. Це, до речі, дає підстави спростувати тезу про лексичну обмеженість наукового стилю й часту повторюваність тих самих слів. Розмаїттям лексики науково-технічні тексти справді помітно поступаються художній літературі, зате гуманітарні тексти багатством й оригінальністю лексики дорівнюють, а часом і перевершують публіцистичні.

Прикладом вдалого використання виражальних можливостей слова у науковому тексті є праці Ю. Шевельова. Його ясні, чіткі, логічні тексти – це робота Майстра. Як ніхто інший умів він захопити читача предметом дослідження, розвитком теми, вагомістю аргументів. Струнка композиція допомагає вільно відстежувати хід міркувань. Іноді дослідник удається до складних синтаксичних побудов, але виклад при цьому не втрачає прозорості. Інтонація оповіді – дружня, доброзичлива, хоч у полеміці стає задержувато-дошкульною. Порівнюючи шевельовські тексти з аналогічними радянськими, О. Муромцева відзначає особливу внутрішню розкутість і свободу самовираження. Мовотворчість ученого “розхитує наші уявлення про науковий стиль як стиль строгий, позбавлений образності”². Стосовно Ю. Шевельова слушні слова, які він сам сказав колись про К. Михальчука: “...сьогодні ще можна читати його як живого, із зацікавленістю, з процесом співдумання”³.

Узагалі, виявляти власне “я” – одна з фундаментальних потреб людини. Для науки індивідуальність тим більш природна, адже ця сфера за своєю суттю глибоко новаторська (на противагу, скажімо, війську чи державно-управлінському апарату – жорстко ієрархізованим інституціям, що відводять працівникові переважно роль виконавця,

¹ Радзиевская Т. В. Научный текст как представитель особого типа коммуникации. *Научно-техническая информация. Сер. 2: Информационные процессы и системы.* 1984. № 10. С. 3–4.

² Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова, О. Муромцева. *Видатний філолог сучасності* (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). Харків. 1996. С. 39.

³ Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. Київ. 2002. С. 112.

“гвинтика”). Якщо кому й бракує індивідуальності в науці, так це тим, хто звик блукати второваними стежками. А великі вчені завше вирізнялися нетривіальним підходом, незашореним мисленням, інакшим баченням проблеми. “...Кардинальні відкриття у природничих і гуманітарних науках можливі там, де стереотипи руйнуються. Відповідно, і твір неординарного вченого своїм мовним оформленням відрізняється від стандартизованих текстів. Яскраво індивідуалізований науковий твір свідчить про те, що його автор – непересічна особистість, яка може силою слова емоційно впливати на читачів”¹. Звісно, це стосується не лише науковців. Кожен обдарований автор має неповторний ідіолект: оскільки ми відчуваємо себе особистістю, ми прагнемо власного мовлення, свого індивідуального стилю. І чим глибше це відчуття, тим сміливіші, самобутніші, новіші й складніші наші висловлювання.

Стандартизованість науковому стилю потрібна, але така, яка не перекреслювала б творче “я” автора. Бо мовний стандарт дуже легко переростає в мовний штамп. А той, хто призвичаївся писати штампами, починає й мислити штампами. Компілятори та епігони не мають власних думок – не мають і власної манери письма. Як спостеріг А. Шопенгауер, іскри самостійного мислення генія проблискують уже в самому викладі. Подібно до монарха, геній має в царстві умів найвищу безпосередність. Що ж до інших, то вони лише посередники, передавачі чужих думок – і це видно за їхнім вторинним, безхарактерним стилем.

Отже, ***надміру категоричні стандарти – небезпека для творчості.*** З наукових текстів не повинен “зникати” автор. Нестандартна ідея завжди долає бар’єри стереотипності, а тому виражається в нових мовних формах. Справжній учений шукає не тільки істину, а й способи, як найкраще її подати. І чим певніше почувається у своїй галузі, тим розкутіше викладає думки.

У тому, що авторська індивідуальність ніяк не суперечить ідеалові науковості, переконує мовна практика видатних учених – блискучих стилістів. Слово для них було зняряддям, яке вони добре опанували й поставили собі на службу. Не оглядаючись на схеми та канони, вони сміливо поєднували наукову точність і ґрунтовність з домішками роз-

¹ Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 22.

мовності, образності, белетристичності. Написану ними сторінку неважко впізнати серед сотень інших сторінок. Бо там із кожного рядка прозирає стильова розкріпаченість, мовно-естетична досконалість.

В Україні серед найперших таких учених був М. Костомаров – історик-художник, як його називали. Його тексти вражають експресією, динамікою, колоритом деталей. Для змалювання він обирав переважно ті події, що мали сюжетну гостроту й духовну напругу. Його тритомник “Богдан Хмельницький” (1857), за свідченням сучасника, “читали із захватом навіть ті люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книжки з руської історії”¹. За словами М. Грушевського, при всіх своїх слабких сторонах ця праця на довгі часи лишилася не тільки художнім утіленням, а й головною науковою працею про ту добу². Сучасний історик-україніст із Петербурга Т. Таїрова-Яковлева на запитання, чому з усієї славістики вона обрала саме історію України, та ще й таку малоприємну, сповнену інтриг і зрад добу Руїни, відповіла: “...Я в дитинстві цікавилася військовою, чи, точніше, військово-пригодницькою історією, а коли мені було років 13, трохи дізналася про козацтво, прочитавши “Богдана Хмельницького” Костомарова. І це стало любов’ю на все життя”³. Як бачимо, мовно обдарований автор здатен не просто зацікавлювати читачів, а й знаходити поміж них вірних учнів і непохитних послідовників.

Можуть зауважити: сам предмет історичної науки такий, що дає найбільші можливості писати цікаво, завойовуючи прихильність широких читацьких мас. Так воно і є. Проте це не означає, що предмет інших наук таких можливостей не дає. Якщо знову звернутися до вітчизняної науки, варто відзначити високі естетично-стильові якості текстів економіста В. Навроцького, хіміка Ю. Гірняка, фізиків В. Левицького та І. Пулюя, інших західноукраїнських учених другої половини XIX – початку XX ст. Н. Зелінська, яка всебічно проаналізувала поетику їхніх текстів, дійшла висновку, що “за справу творення української наукової літератури бралася дійсно творча еліта нації, що уміла гарно писати”⁴. Наприклад, в одного з батьків української фізичної

¹ Полевой П. Н. Историк-идеалист. *Исторический вестник*. 1891. № 2. С. 508.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т. (12 кн.). Т. 8. Київ. 1945. С. 216.

³ Липа К. Мазепинка з Пітера (інтерв’ю з Т. Г. Таїровою-Яковлевою). *Тиждень*. 2008. 31 жовт. URL : <http://tyzden.ua/Publication/2504/PrintView>

⁴ Зелінська Н. В. Поетика приголомшливого слова : Українська наукова література XIX – початку XX ст. Львів : Світ, 2003. С. 88.

хімії Ю. Гірняка чи не кожна стаття – спільна з читачем “прогулянка” по експерименту¹.

Справжніми віртуозами стилю були видатні фізики П. Еренфест, Е. Шредингер, М. Планк, Н. Бор. Їхня мова строго наукова й водночас має яскраво індивідуальні риси. “Фейнманівські лекції” (1964–1966) стали однією з найпопулярніших книжок із фізики не в останню чергу завдяки мовній обдарованості авторів. Ясністю й простотою вирізнялися публікації класика хімії А. Лавуазьє. Ч. Дарвін органічно поєднував строгі докази з невимушеними розповідями про хід своїх роздумів, не цураючись при цьому образних засобів. Тональність його творів нагадує наукову бесіду: “Уявіть вченого-садівника, який водить гостей своїм господарством і, зупиняючись поміж грядками та клумбами, дає їм пояснення; або зоолога-любителя, що показує розплідник добрим друзям”.

Погодьмося, **уміння мислити й писати нестандартно цінується більше, ніж нейтральний виклад чужих ідей** (хай навіть і дуже ерудований). Така манера викладу “провокує” думку читачів і допоможе здобути авторові більше послідовників, особливо в гуманітарних науках. Скажімо, Ф. Ніцше писав аж ніяк не академічним стилем – жваво, образно, афористично, подекуди навіть епатажно. Ця його манера і сьогодні спокушає поціновувачів філософської мудрості. Завдяки метафорично-парадоксальній стилістиці бентежить розум інтелектуалів праця О. Шпенглера “Присмерк Європи”, хоч фахівці й не вважають її надто серйозною². Один із героїв А. Дімарова ділиться враженнями від “Інтернаціоналізму чи русифікації?” І. Дзюби: “Цей чортів автор заклав таку вибухівку, що спроможна рознести цілу державу”³. І далі: “Я давно не стрічав такого ясного викладу думок, такої відточеної публіцистики. Хоча багато з чим був не згоден, подумки вступав у суперечку... У мене весь час було таке відчуття, наче мене б’ють по щоках. Навідліг. Долонь не жаліючи. Наче я особисто був винен у тому, над чим так побивався автор”⁴.

Наукова література, що стала класичною, майже завжди позначена вогнистою печаттю авторської індивідуальності. До та-

¹ Зелінська Н. В. Поетика приголошливого слова : Українська наукова література XIX – початку XX ст. Львів : Світ, 2003. С. 88.

² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ. 2007. С. 192.

³ Дімаров А. А. Самосуд : Повісті. Оповідання. Етюди. Київ. 1999. С. 58.

⁴ Там само. С. 59.

ких книжок ми вертаємося знов і знов, отримуючи як розумове, так і мовно-естетичне задоволення (схоже на те, яке дарують шедеври “красного письменства”).

Іноді популярне видання сягає рівня наукового. У передмові до дитячої книжки М. Бронштейна “Сонячна речовина” Л. Ландау зазначив: її написано настільки легко й захопливо, що вона зацікавить не лише школярів, а й фізиків-професіоналів¹. А. Айнштайн у вступному слові до популярної книжки Л. Інфельда “Світ очима сучасної науки” зауважив, що навіть фахівець побачить у ній живе відображення актуальних наукових проблем, розкритих у загальних рисах, без подробиць, та все ж достатньо ясно. І далі: “Накочуються радість і натхнення, коли бачиш проблему викладеною коротко й жваво в усьому її розмаїтті й у всіх її зв’язках”². Американський популяризатор математики М. Гарднер завжди знаходив спосіб розповісти про складне в яскраво-парадоксальній формі. Його математичні ігри та головоломки не просто тішили читацьку публіку, а й спонукали до серйозних наукових досліджень.

Дар слова дає нагоду спопуляризувати навіть ті галузі, які, здавалося б, не дуже для цього надаються. Академіка О. Ферсмана (учня В. Вернадського) непокоїло те, що нудні підручники відлякують молодь від його улюбленої науки – мінералогії. Він вирішив спробувати сили в популярному жанрі. І небезуспішно: мертве каміння під його пером “оживало”. На самому початку книжки або розділу вчений умів поставити проблему так, що читач уже не міг відірватися, не дізнавшись, як її буде вирішено. Поезія, естетика, філософія, історія – усі свої інтереси О. Ферсман навчився ставити на службу мінералогії з метою причарувати читача красою дивовижного каміння.

Згадаймо й тих науковців, чий багатогранний талант виявився в “красному письменстві”, у першій чверті ХХ ст. видатний сходознавець і славіст А. Кримський, історики М. Грушевський і Д. Яворницький видавали прозові та поетичні твори. Українські лікарі М. Амосов, П. Бейлін і Ю. Щербак відомі як автори книжок художньої, художньо-документальної та науково-публіцистичної прози. Поезію українського мовознавця А. Непокупного видано в збірці “Золото вікон” (1989).

¹ Горелик Г. Е., Френкель В. Я. Матвей Петрович Бронштейн (1906–1938). Москва. 1990. С. 216.

² Эйнштейн А. Собрание научных трудов : В 4 т. Т. 4. Москва. 1967. С. 194.

Французький ентомолог Ж. Фабр – автор кількох поем, польський фізик Л. Інфельд – низки повістей, науково-фантастичну прозу писали математик Н. Вінер і геолог В. Обручов. Усі вони прийшли в літературу з науки. А дехто долає протилежний шлях. Скажімо, видатний український прозаїк В. Шевчук в останні десятиліття створив цінні монографії з історії української культури та літератури. Всесвітньо відомий польський письменник Ст. Лем – автор філософсько-соціологічних праць, присвячених питанням кібернетики, космонавтики, футурології.

Так, *текст – це продовження особистості автора, і навряд чи доцільно позбавляти його права різноманітиту своє мовлення*. Надто якщо йдеться про власний підхід до теми, неповторну інтонацію, прагнення уникати канцелярської сухості, словесних штамів. Ось чому надмірну знеособленість не можна визнати як норму наукового мовлення. Учений може не володіти даром письменника, але літературною мовою, зокрема засобами індивідуалізації, володіти повинен.

Практика показує, що строга науковість і мовна індивідуальність не є чимось несумісним. Завдяки високій культурі думки тексти видатних учених відповідають основним вимогам до наукового стилю (ясність, стислість, точність, логічна послідовність, композиційна чіткість), а завдяки яскравій авторській індивідуальності – відхиляються від деяких інших вимог (неемоційність, безобразність, підкреслена книжність тощо). У результаті зміст справляє на читача глибший інтелектуальний вплив, аніж це було б у разі суто “стандартного” викладу.

2.6. Відомі автори: робота над текстом¹

Щоб виробити в себе стильову майстерність, корисно спиратися на досвід видатних письменників, філософів, учених. Одні відомі автори самі розкривають таємниці своєї творчої лабораторії, про роботу інших дізнаємося від їхніх сучасників і біографів.

¹ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 525–556.

Як процес мислення переходить у процес написання тексту? Як внутрішнє мовлення перетворюється на зовнішньо писемне мовлення? Це нас цікавитиме в першу чергу. Звернемо також увагу на етапи зародження й розбудови композиції. Хоч справа ця вельми індивідуальна, все ж із досвіду титанів думки та слова впливає, що методи, які вони застосовують, можна звести до кількох типових стратегій.

Насамперед виокремимо групу авторів, які пишуть навздогад і відразу – без плану, попередніх роздумів і чернеток. Мають лише задум (дуже загальний), який розгортається й обростає конкретикою під час писання. Французький поет і критик Т. Готьє у товаристві братів Гонкурів хизувався: “...Я ніколи не думаю, як писатиму. Беру перо й пишу. Якщо я літератор, то мушу знати своє ремесло... І до того ж синтаксис у моїй голові – у цілковитому порядку. Я жбурляю фрази в повітря, наче кішок, і певен, що вони впадуть на лапи”.

Відомий польський журналіст Р. Капусцінський, чий репортажі з усіх куточків світу були і гостроактуальними, і стилістично блискучими, розповідав: “Коли сідаю за письмо, ніколи не знаю, що напишу. ...Писання – це випадок. У цьому я бачу цінність писання, бо якби я заздалегідь знав, що напишу, ніколи писанням не цікавився б. Мені це навівало б нудьгу. Я нічого не можу наперед запланувати чи визначити... Сідаючи писати, я не обдумую, чи це буде оповідання, есе чи репортаж. Думаю, що мушу створити текст, у якому якнайбільше наближуся до того, що хочу сказати”¹. Усі книжки Р. Капусцінського написано прихапцем, себе він називав “письменником уривка”².

Такі автори розвивають ідеї не до, а під час писання. Напевно, вважають, що наперед складений план заганяє творчу думку в глухий кут несвободи, схематизує і формалізує сакральний процес текстотворення. Умовно таких авторів можна назвати “письменниками руки” або навіть “письменниками пера”. В одному листі М. Цветаєва зізналася: “...Не маю часу подумати, думає перо”³. На запитання, де розташована його лабораторія, А. Ейнштейн засміявся, витягнув з кишені авторучку й відказав: “Отут!”⁴. Іншим разом фізик заявив, що все написане ним – продукт “тугого пера”.

¹ Капусцінський Р. Автопортрет репортера / пер. з пол. Київ. 2011. С. 59.

² Там само. С. 81.

³ Цветаева М. И. Собрание сочинений : В 7 т. Т. 6. Москва. 1995. С. 248.

⁴ Зелиг К. Альберт Эйнштейн / пер. с нем. 2-е изд. Москва. 1966. С. 142.

Звісно, кожному вільно писати так, як йому зручно. Проте нам здається, що спонтанна імпровізація – не той шлях, який можна рекомендувати іншим, надто початківцям. Адже не факт, що в тексті, написаному таким робом, не залишиться прогалин, недоглядів чи алогізмів (як-от у щойно наведеній цитаті: якщо писати не складно, то звідки виснаження?). Це закономірно, бо мовлення тут випереджає мислення. Автор спочатку пише, а тоді міркує, тобто ставить воза поперед коня. Композиція виявляється залежною від спонтанних порухів думки. Справу погіршує те, що викладена на папері думка, зокрема й “недоношена”, відразу починає сприйматися як щось викінчено-самодостатнє. Вона зачаровує автора й не завжди легко піддається виправленню. “На письмі в думки легко зникає рухомість”, – застерігав М. Хайдеггер¹.

Мовну лабораторію “письменника пера” трохи докладніше покажемо на прикладі *Д. Менделєєва*. Учений був на диво плідним автором: понад дві сотні його статей, монографій і підручників стосуються не лише хімії, а й багатьох інших наук. Посмертно видане зібрання творів (неповне) налічує 25 томів. Однак, пишучи текст, він більше дбав про точність і повноту вираження думки, ніж про граматичну правильність і рівність стилю. Щоб збагнути деякі його фрази, сучасникам доводилося перерахувати їх по кілька разів. Сьогодні ж, як визнають біографи, менделєєвський стиль тим паче здається кострубатим і старомодним².

Іще замолоду Д. Менделєєв підробляв, дописуючи для “Журналу Міністерства народної освіти”. Автором був ерудованим, але редакція чимало його статей відхиляла через завеликий обсяг або неясний, розпливчастий виклад. Із віком мовна майстерність не надто поліпшилася. Одна з останніх і найвідоміших його книжок “Заповітні думки” написана доволі складною мовою і хвилює на непослідовність. Аналіз показує, що автор не дуже пильнує композицію, вільно рухається в будь-який бік уже написаного тексту – повертається, доповнює, повторює, до вже доведеного додає все нові й нові докази. Мабуть, не випадково для викладу своїх ідей учений іноді обирав епістолярну форму, яка “найбільше відповідала характеру й духові його роздумів,

¹ Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / пер. с нем. Москва. 1993. С. 193.

² Тобольский гений России : в 2 т. Т. 2. Тобольск, 2003. С. 8.

позбавлених сухої схематичності й не стиснутих правилами суто наукового досліджу”.

Твори геніального вченого ґрунтовні, новаторські, багаті на цікавий фактаж. Проте попередньо він не обмірковував їх і писав без чіткого плану. Не обдарований мовним хистом, Д. Менделєєв мало дбав про читабельність. Попри найвищу оцінку творчої спадщини його важко віднести до майстрів російської наукової прози, якими були, наприклад, його сучасники В. Ключевський і К. Тимірязєв.

Автори другої групи вчиняють прямо протилежно: не сідають писати, доки не “напишуть” твір у голові. Вони небезпідставно вважають, що з іще не сформованою ідеєю за письмовим столом робити нічого. У таких авторів тривалий “дотекстовий” період: вони довго виношують задум, подумки складають план майбутнього твору, скрупульозно опрацьовують зміст, продумуючи до найменших подробиць, шукають відповіді на всі “що?”, “чому?” і “як?”. І лише потому, як зміст глибоко й докладно обмірковано, “письменники голови” заносять його на папір. Часто пишуть текст одразу від початку до кінця.

Серед шанувальників цього методу – класик української та зарубіжної літератури. **М. Коцюбинський** в одному з листів зізнавався: “Починаю писати тоді, як усе обдумаю. Пишу на аркушах поштового паперу, щільно, не більше 3–4 сторінок у день (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом – і робота готова”. А. Чехов радив: “Треба, щоб кожна фраза, перш ніж лягти на папір, пролежала в мозку два дні й обматилася”¹ і “Не давай рукам волі, коли мозок ледачий”. Працюючи над п’єсою “Три сестри”, драматург казав: “У мене вся дія в пам’яті. Сцена за сценою, навіть майже фраза за фразою, треба лише писати її”².

“Щоб швидко писати, треба спочатку багато думати”, – закликав Ш. Бодлер. І додавав: “Носіть свій задум скрізь: на прогулянці, у ванну, в ресторан, навіть до коханки... Я не прихильник перекреслень: вони затьмарюють дзеркало думки”. У передмові до збірки своїх перекладів Е. По сформулював правило літературної праці: “Хороший автор бачить останній рядок ще тоді, коли тільки пише перший”. Сюжет майбутньої п’єси **І. Карпенко-Карий** виношував у собі, а писати сідав

¹ Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. Письма : В 12 т. Т. 4. Москва. 1976. С. 36.

² Там само. Т. 1. Москва. 1974. С. 230.

лише тоді, коли в голові складалося до найменшої дрібниці. “Відтак писав “запоєм”, не відриваючись, частіше ночами – тоді не бачив довкола себе нічого”.

Г. Косинка, за спогадами дружини, теж писав відразу й легко майже без правок, бо перед цим прикидав у думках кожне речення і кожне слово. Проте з друком не поспішав: “Нехай полежить, охолоне, я ще перечитаю”. Про свій метод роботи В. Сосюра розповідав: “Я перекреслюю і виправляю рядки віршів у голові, а не на папері, а коли виливаю образи на папір, то жодних перекреслень і виправлень не буває. Звичайно, іноді я виправляю і перекреслюю на папері, але, як правило, поетична лабораторія у мене в голові і в серці”¹.

І. Франко писав блискавично і здебільшого вже начисто – правок у його рукописах обмаль. Про свою роботу казав: “Я держусь методи Золя, котрий пише і не перечеркує, але пише аж тоді, коли фраза вповні зложиться в його голові”². При цьому Каменяр зізнавався, що мало дбає про викінченість форми, бо поспішає зробити чим більше, ставлячи на перше місце змістовність і дієвість твору: “Головне завдання писателя – порушити, зацікавити, вткнути в руку книжку, збудити в голові думку. З того погляду я вважаю Флобера, сидячого 20 літ над одною повістю, дурнем або великим самолюбом”³. Така настанова, слід визнати, дещо спантеличує, адже вткнути в руку читача книжку без добре опрацьованої форми – справа проблематична.

“Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі”⁴, – ці слова належать **М. Грушевському**. Людина невичерпної енергії та фантастичної працездатності, він, як і І. Франко, залишив по собі багатющу спадщину, що увійде в 50-томне зібрання. Свої розвідки історик створював на основі документів та їхніх копій, а коли паперів напихаві не було – вдавався до белетристики чи мемуарів. Писати міг скрізь: на чужій квартирі, в гамірній редакції, у вагоні поїзда... О. Лотоцький, у якого Михайло Сергійович зупинявся, згадував історика за роботою: “Вставав він рано і зараз сідав за працю – за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писа-

¹ Сосюра В. М. Вибрані твори : у 2 т. Т. 2. Київ. 2000. С. 423.

² Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. Т. 48. Київ. 1986. С. 199–200.

³ Там само. С. 199.

⁴ Білокінь С. І. Видання “Споминів” М. Грушевського: історія рукопису та видання. *Український археографічний щорічник*. Вип. 1, 4. Київ. 2010. С. 709.

ти, коли очі близькі були до паперу, – отже спеціально тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюро. До сніданку – десь о годині 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків – здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом”¹.

Кому не відомий факт, що голова Центральної Ради приносив на засідання гранки своїх праць і правив їх, керуючи роботою парламенту. Більше того, є свідчення, що він і лекції в університеті читав із версток “Історії України-Руси” й по ходу щось туди вписував. І все ж ученого слід віднести до тих авторів, які творили більше в голові, ніж на папері. Принаймні автографи художніх творів не засвідчують слідів тривалої роботи й саморедагування. Це, на думку дослідників, відображає вдачу самого автора, коли і слова, і вчинки з’являються на світ попередньо виваженими й обміркованими”. Те саме стосується і спогадів М. Грушевського: “...Текст, що впливав з-під його пера, вчений не обробляв, до цієї частини більше не повертався. Тож вийшло так, що в одному розділку на кількох сусідніх сторінках більше десяти разів повторюється те саме слово *інтересно*”².

Вимальовується закономірність: чим більше праць за життя встиг створити автор, тим менше часу в нього лишалося на стильове опрацювання. Але загалом “письменники голови” старанно формулюють і відшліфовують в умі кожну фразу, ретельно припасовують їх одна до одної, і, коли твір остаточно складається, записують його легко й стрімко, причому без істотних викреслень та перестановок. Так працював, наприклад, М. Лукаш. Поет і перекладач В. Житник, який не раз бував у нього в гостях, згадував, що готові тексти той записував у грубу канцелярську книгу – охайним почерком, без виправлень і помарок. Увесь творчий процес у нього відбувався виключно в голові: “...Тільки коли речення було готове, коли все в нім ставало на свої місця, – тільки тоді воно переносилося на папір”. У написане славетний перекладач ніколи не вносив жодних змін.

Деякі відомі українські прозаїки розповідали, що працюють таким чином.

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого : у 4 ч. Ч. 2. [Б. м.], 1966. С. 155.

² Білокінь С. І. Видання “Споминів” М. Грушевського: історія рукопису та видання. *Український археографічний щорічник*. Вип. 1, 4. Київ. 2010. С. 709.

А. Дімаров: “Постійно не пишу. Довго і болісно виношую тему, ще довше не наважуюся сісти до столу: все здається, що в голові нічого, крім окремих слів, образів, немає, а коли вже зважуюсь, то пишу щоденно з 4 ранку до 8–9, а потім “пишу”, аж поки не засну, у думці. Та й уночі зриваюся з ліжка”¹.

В. Баранов: “Процес виношування твору триває в мене довго, я даю йому “визріти” в голові до такої міри, що залишається тільки перенести його на папір, і це вже не забирає багато часу... Після закінчення прозового твору мушу нагуляти творчий апетит, розібратися з новими задумами (їх завжди більше, ніж устигаю реалізувати), перевірити їх на готовність. Через те крилатого вислову “ані дня без рядка” не дотримуюся”².

В. Шкляр: “Роман виношую роками, зате коли починаю писати, то не підводжуся з-за столу по вісімнадцять годин на добу. Від п’ятої ранку до одинадцятої вечора. Наприклад, із “Ключем” я носився дванадцять років, а написав його за тридцять днів. Так само з “Елементом” – мордувався п’ять років, писав два місяці”³.

Природно, що композиційні та сюжетні рішення приходять до “письменників голови” не так у робочому кабінеті, як під час прогулянок, поїздок чи якихось інших справ. Так, Франческо Петрарка в сідлі творив не гірше, ніж за столом: із кінної прогулянки, бувало, повертався з готовим сонетом, віршованим посланням чи уривком прози. Пишучи вірші, І. Франко конче мусив рухатися (вулицею, кімнатою) в пошуках відповідного ритму. Коли вірш “виходжувався”, поет брав аркуш і “списував готове, строфу за строфою, уступ за уступом”⁴. Поему “Мойсей” він створив, плетучи рибацькі сіті. Академік Л. Булаховський розвивав свої задуми під час оперних вистав, серед яких особливо полюбляв “Травіату”. Напевно, музичні ритми й перебіг сюжету пожвавлювали роботу думки. За стіл мовознавець сідав уже з готовим композиційним рішенням, а в записи зазірав, лише щоб дібрати приклади.

Зовсім незвичне місце для роздумів було в **Р. Декарта**. Ще коли філософ навчався в коледжі, ректор дозволив йому (з огляду на слабке

¹ Письменництво: Важкий хрест чи лавровий вінець? (анкета). Київ. 2010. С. 213.

² Там само. С. 272.

³ Там само. С. 78.

⁴ Щурят В. Франків спосіб творення. *Спогади про Івана Франка*. Львів, 1997. С. 281.

здоров'я) вранці лишатися в ліжку. Тут хлопець міг готувати домашні завдання з математики й інших предметів. Перший із дарованих попусків викликав другий – можливість думати самостійно, самому визначати, що і як читати. Звичка міркувати лежачи настільки вкоренилася, що Р. Декарт не зраджував їй і в дорослому віці, коли його розум хвилювали складні наукові проблеми. Уранішній спокій заохочував творче мислення, гру уяви, і філософ зізнавався, що саме в ці години до нього приходили найцінніші ідеї. Час від часу він підводився, щоб занотувати їх, а тоді знову лягав. Загалом проводив у ліжку до дванадцяти годин.

Читав Р. Декарт мало й здебільшого нашвидку. “Юнаком, – згадував учений, – стикаючись із відкриттями, які потребували винахідливості, я прагнув, не читаючи автора, самому спробувати дійти до них”¹. Він зазірав у кінець книжки, з’ясовував суть відкриття, тоді, не читаючи, відкладав її і намагався зробити те саме відкриття шляхом власних роздумів. Урешті дійшов сумного висновку: “Більшість книг такі, що, прочитавши кілька рядків і переглянувши кілька малюнків, ти вже знаєш про них усе, тож решта вміщена в цих книгах лише для того, щоб заповнити папір”².

Процес досліджень і спостережень вабив Р. Декарта більше, ніж викладення їх результатів на папері. Філософ визнавав свою схильність “ненавидіти ремесло написання книжок”³. Нелюбу справу відкладав аж на вечір. Бувало, у змороженою роботою мислителя думки починали плутатися, й він засинав над недописаним реченням⁴. “Мій твір, – повідомляв Р. Декарт в одному з листів, – майже закінчено, лишається тільки дещо виправити й переписати його; оскільки мені вже не треба вносити в нього жодних думок, праця мене так обтяжує, що якби я три роки тому не пообіцяв Вам надіслати твір наприкінці цього року, то навряд закінчив би його”⁵. Утім біографи вважають, що Декартове зізнання в нелюбові до письменництва було або містифікацією, або виявом скромності. В усякому разі саме він став одним із

¹ Декарт Р. Сочинения : в 2 т. / пер. с лат. и франц. Т. 1. Москва. 1989. С. 573.

² Там само.

³ Цит. за: Фишер К. История новой философии: Декарт. Его жизнь, сочинения и учение / пер. с нем. Санкт-Петербург. 1994. С. 226.

⁴ Бердяева Л. Профессия: жена философа. Москва. 2002. С. 37.

⁵ Там само. С. 189.

батьків того прозоро-вишуканого стилю, яким пізніше так уславилася французька література.

В іншого філософа, уродженця Києва *М. Бердяєва* творчий процес теж тривав безперервно. Дружині він зізнавався: “Я скрізь: у лісі, в кіно – продовжую внутрішню роботу... Робота ця в мені ніколи не припиняється, і часто найважливіші думки приходять до мене в голові цілком незалежно від жодних зовнішніх умов”¹. Одного разу він писав якийсь лист і зненацька серед фрази спинився: “Треба записати думку, яка прийшла мені для нової книги!”². Бувало, вранці ділився задумом написати статтю на певну тему, тоді прямував на пошту, а повернувшись, казав: “Стаття вже повністю закінчена в мені, лишається тільки написати” або так: “Відірвався від столу. Іду вулицею і стільки думок у голові, що боюся: втрачу, поки сяду писати!”³. І хоч учений нарікав на свою “діряву” пам’ять, яка “все забуває і плутає”, при створенні книжок вона ніколи не зраджувала. Напевно, тому, що повністю підпорядковувалася творчості, а до повсякденного життя була мало пристосована.

Пишучи чергову книгу, Микола Олександрович уже виношував наступну. На відміну від Р. Декарта, писання його ніколи не втомлювало, бо цей процес, за його ж словами, відбувався не свідомо, а позасвідомо. Щоразу, коли книжка остаточно дозрівала, він робився внутрішньо неспокійним і не заспокоювався доти, доки не сідав за писання⁴. Буквально кидався на папір, черкав так шпарко, що навіть ніколи було вивіряти цитати (наводив їх з пам’яті). Книжку зазвичай писав не спиняючись і до кінця. Це була щоденна потреба: “Я сьогодні ще жодного разу не присів за стіл і нічого не написав. Це такі тортури, так кортить мерщій за письмовий стіл!”⁵.

М. Бердяєв, як мало хто з філософів, умів писати просто про складне. Стиль його яскравий і афористичний. Та в доробку вченого ми не знайдемо якихось викінчених теорій. Він не завжди обтяжував себе навіть пошуком переконливих аргументів, за що був критикований сучасниками. Філософ і сам визнавав: “Моє мислення інтуїтивне,

¹ Бердяєва Л. Профессия: жена философа. Москва. 2002. С. 37.

² Там само. С. 189.

³ Там само. С. 44, 151.

⁴ Там само. С. 76.

⁵ Там семо. С. 27.

в ньому немає дискурсивного розвитку думки. Я нічого не можу до ладу розвинути й довести”. Схоже, мислитель і не прагнув систематичності – просто виливав на папір свій духовний досвід.

Поряд із блискучими пасажами в бердяєвських творах трапляються й стильові огріхи (неясності, повтори, багатослів'я). Він не полюбляв повертатися до написаного, навіть не вчитував версток. Казав, що не може робити цього фізично: думки так хутко приходили йому в голову, що він заледве встигав їх записувати. Вихід нової книжки не надто тішив: філософові здавалося, що вона вже застаріла й багато що варто було б написати інакше¹. На вмовляння дружини перепочити М. Бердяєв щоразу відповідав: “Для мене найліпший відпочинок, найліпше заспокоєння – це сидіти за столом і писати”². Він і помер за столом, як солдат на посту. Незадовго до того зізнався: “І якщо мене спитати, як я уявляю собі рай, то, звичайно, сидіти біля письмового столу!”³.

Якщо зважити на чималу кількість публікацій, **З. Фройдові** теж ніколи не доводилося змушувати себе писати. Проте, на відміну від М. О. Бердяєва, писав він не щодня. Цьому передували періоди формування ідей, які впливали з численних вражень, одержаних від бесід із пацієнтами. Маючи хорошу пам'ять і організований розум (orderly mind), учений вправно систематизував величезний фактаж, паралельно намічаючи побудову майбутнього твору. Цікаво, що найкращі праці з'являлися тоді, коли він нездужав або почувався зле. Робота за письмовим столом – його “ліки” від поганого настрою й розпуки. Рух пера бадьорив і освіжав розум. Щодо одного місця в книжці “Тлумачення сновидінь” З. Фройд визнав: “Стиль тут кепський, бо я надто добре почувався фізично; щоб добре писати, мені треба бути трохи нещасним”. Писав учений швидко й без чернеток. Тексти ніколи не переписував і не редагував, вважаючи це забарною, малопотрібною справою. Великої необхідності в редагуванні справді не було, адже думки відразу лягали на папір у строгому й лаконічному вигляді. Майже завжди йому вдавалося знайти доречні слова для опису сновидінь та інтимних переживань своїх клієнтів і при цьому не порушити меж наукового стилю.

¹ Волкогонова О. Д. Бердяєв. Москва. 2010. С. 300–301.

² Бердяєва Л. Зазнач. праця. С. 151.

³ Там само. С. 198.

Визначний американський математик **Н. Вінер** мав звичку диктувати свої праці секретарям. Звучання того, що пишеш, зізнавався він, надзвичайно приємне. А присутність іншої людини – це ще й зворотний зв'язок: секретар допомагав виявляти невдало сформульовані думки, підказував, як досягти плавності при переході від однієї частини тексту до іншої¹. Не завжди справа посувалася швидко, адже вчений робив довгі паузи, обмірковуючи, що сказати далі. Зате надиктоване мало більш-менш закінчений вигляд, потім його не треба було радикально переробляти.

Серед науковців – наших сучасників метод писання “в голові” практикує визначний український мовознавець **Г. Півторак**. Навіть зібравши всі факти й узгодивши різномірний матеріал, братися за перо він не поспішає. Вчений іще довго вибудовує композицію, обмірковує деталі, розставляє смислові акценти, дбає про доказовість і повноту викладу, ретельно формулює висновки. І коли текст остаточно складається, коли первісна суміш думок перетворюється на логічну, зв'язну й завершену цілість, лише тоді починає писати – без закреслювань і перестановок. “Такий стиль роботи, – не приховує Григорій Петрович, забирає чимало часу. Зате замість створювати кілька варіантів, як це роблять, наприклад, деякі письменники, я відразу маю перший і єдиний варіант. Потім іноді доповнюю його новими ідеями, кращими формулюваннями, але ніколи він не зазнає кардинальних змін”².

Хоч усі свої праці Г. Півторак передруковує сам (раніше – друкарською машинкою, тепер – на комп'ютері), він це робив і робить із паперового оригіналу, написаного дрібним скорописом ручкою або олівцем. Творити прямо з клавіатури вченому незвично: за довгі роки зміцнився нерозривний тричленний зв'язок “голова – рука – папір”. “Розумію, що це не раціонально, але тільки так добре думається й легко лягають на папір рядки”, – зізнається вчений. Готову працю він іще раз уважно перечитує з погляду логіки та стилістики й тільки після цього наважується публікувати³.

Як бачимо, неспростовна перевага методу писання “в голові” – готовий текст, який уже не треба переробляти. Усе відшліфоване, усе відлите в абсолютно викинчену форму, усе стоїть на своїх місцях. За-

¹ Винер Н. Я – математик / пер. с англ. Ижевск, 2001. С. 287.

² Григорій Петрович Полторак : Бібліографія до 75-річчя. Київ. 2010. С. 53–54.

³ Там само. С. 54–55.

вдяки попередньому дотекстовому продумуванню композиція виходить строго співмірною й монолітно-завершеною. Проте якщо раптом знадобиться істотно доповнити твір, ця перевага може обернутися на недолік, адже така композиція не дуже охоче “впускає” у своє лоно додаткові вставки. Щоб не порушити тематичну й логічну послідовність, щоб зберегти пропорції, доводиться перебудовувати абзаци, а часом навіть переписувати текст. Варто додати, що цей метод роботи потребує від автора твердої пам’яті, уміння гранично зосереджуватися, міцно тримати в уяві тему роздумів, подумки оперувати величезними шматками тексту... Згодьмося, до снаги це далеко не кожному!

Дехто ставав “письменником голови” не з власної волі. Так, геніального математика й фізика **Л. Ейлера** в розквіті творчих сил спіткало лихо: у 28 років він утратив праве, а в 59 – ліве око (далася взнаки напружена робота, зокрема креслення складних карт, при вродженій слабкості зору). Але сліпота не знизила працездатності, навпаки: зовнішні враження почали менше відволікати вченого від наукових роздумів.

Феноменальна пам’ять і багатюща уява, якими був наділений Л. Ейлер, дозволяли йому легко зосереджуватися. Сучасники згадували, що творити він міг з дитиною на коліні або з кішкою на спині. Міг відірватися від складних обрахунків, щоб зустріти гостей, поспілкуватися з ними, а тоді продовжити перервану роботу. Його голова завжди була сповнена думок, приплив нових ідей невпинно витісняв старі. Одного разу Л. Ейлер навіть мусив залишити концерт, щоб удома в спокійній обстановці занотувати нове відкриття¹.

Ці виняткові здібності допомогли осліпшому математикові не поставити хрест на своїй кар’єрі. Усі наступні роки – аж до самої смерті – помічники начитували Л. Ейлерові математичну літературу, він шляхом громіздких розрахунків розв’язував в умі проблему, а тоді диктував хід її вирішення. Наступного ранку вченому читали чернетку майбутнього твору, він робив корективи, а ще за кілька днів затверджував рукопис до друку. Бібліографія “сліпого” періоду перевищує 350 назв обсягом 8 000 сторінок (це майже половина його доробку). У середньому Л. Ейлер робив одне відкриття на тиждень.

Пізні ейлерівські тексти зберігали глибину й ясність ідей, точність формулювань, послідовність викладу. За формою його диференційні

¹ Тиле Р. Леопард Эйлер / пер. с нем. Киев. 1983. С. 165.

та інтегральні числення були настільки досконалі, що біографи за-
провадили щодо них поняття “краса” – чи не вперше в історії матема-
тики. Відзначають і факт ущільнення змісту: 56 його праць 1776 року
займають 1 000 сторінок – стільки ж, скільки 19 праць 1751 року. Це
могло бути наслідком як підвищення професійного рівня, так і необ-
хідності мислити без паперу. Л. Ейлер донині лишається найпродук-
тивнішим математиком в історії людства й одним з найвидатніших
учених усіх часів.

Видатний російський мислитель **О. Лосев**, потрапивши в сталін-
ський концтабір, мусив переписувати папери при тьмяному світлі
гасниці. Сумним наслідком стала тяжка хвороба очей, що позбавила
його змоги читати й писати. Пізніше філософові нічого не лишалося,
як створювати свої численні праці в пам’яті. Упродовж ночі він об-
мірковував зміст, а назавтра диктував секретареві денну норму (7–10
сторінок). Надиктоване було настільки злагодженим і відшліфованим,
що рукопис відразу можна було нести у видавництво¹. На запитання,
чи не втомлює його така робота, О. Лосев відповідав: справжня склад-
ність полягає не в тому, що треба диктувати, а в тому, що він мусить
продумувати тему в усіх деталях і до самісінького кінця. “Багато хто
дивується, як це я можу диктувати важкий текст прямо начисто. А ди-
вуватися тут нічому, якщо взяти до уваги властивий мені натиск і по-
стійний, сказати б, потік мислення”². Схоже, втрата зовнішнього зору
була компенсована загостренням зору внутрішнього.

У 55 років сліпота спіткала й відомого аргентинського письменни-
ка Х. Борхеса. Відтоді оповідання та сонети він мусив створювати суто
в голові. Подумки писав чернетки, а те, що диктував, було вже п’ятим
чи шостим варіантом. Утрату зору письменник сприйняв не як траге-
дію, а як дар і навіть знаряддя праці: незрячість неабияк стимулювала
творчу уяву (одна з його книжок зветься “Похвала темряві”). Замість
утраченого видимого світу майстер породив світ уявний, у якому роз-
горталися події всіх його наступних творів. “Писати, – вважав він, – це
в певному сенсі бачити сни, мріяти, й письменник має прагнути до
того, щоби просто мріяти”. **Х. Борхес** уславився творами невеликого
обсягу: можливо, тому, що, на відміну від О. Лосева, боявся загубити-
ся в хаосі думок і варіантів.

¹ Тахо-Годи А. Лосев. 2-е изд., испр. и доп. Москва. 2007. С. 169, 221, 342.

² Лосев А. Ф. Держание духа. Москва. 1989. С. 297.

В авторів третьої групи процес народження й сформування твору відбувається переважно на папері. Щойно з'явилася думка – її негайно записують, причому в довільній формі й без найменшого редагування. Поступово записів більше, проступають загальні контури твору, ви-мальовується суть, деталізується зміст. Однак автор усе одно не дбає ні про чіткість формулювань, ні про викінченість фрази. І лише коли нотаток нагромаджується достатня кількість, він композиційно у-рядковує їх і починає “ліпити” текст. Причому переробляє-перепи-сує його доти, доки не доведе до цілковитої досконалості.

На перший погляд може здатися, що такі автори – назвемо їх “письменниками паперу” – все записують, бо бояться сполахити цінну думку, забути вдалу знахідку. Адже недаремно кажуть: найгірший олі-вець кращий за найкращу пам'ять. Або, знову пошлемося на пораду В. Шекспіра, “все те, що може пам'ять розгубити. Цим білим аркушам віддай на схов”¹. Усе це так, але причина може полягати і в іншому. Напевно, цей спосіб текстотворення впливає з потреби *розвести в часі процеси думання та писання, бо кожен із них вимагає особливої зосередженості*, у такий спосіб автор намагається уникнути конфлікту уваги, необхідності “всидіти відразу на двох стільцях”. Отже, коли ав-тор виношує задум, він значно краще уявляє собі, *що хоче сказати*, ніж те, як це має бути сказано.

Прихильником методу переписувань був **Г. Флобер**. Він був і ли-шається одним із найкращих французьких стилістів. Про те, що сто-яло за його успіхом, свідчить хоч би оце зізнання: “Для того, щоб на-писати півтори сторінки, я викреслив дванадцять”². А от В. Стефаник, який теж уславився як визначний стиліст, коли працював, нічого не креслив, а щоразу шматував аркуш і брав новий. Щоб заповнити одну сторінку, Стефаник потребував не раз десяток чи й більше білих арку-шів. Літературно обробленою сторінкою вважав таку, на якій не було ніяких плям. На ранок з його робітні вигрібали купи пошматованого паперу.

М. Гоголь практикував метод багатократно-періодичних пере-писувань. Його власну розповідь на цю тему в деталях відтворює М. Берг: “Спершу треба накидати все абияк, хоч би погано, водянис-то, але геть усе, і забути про цей зошит. Тоді за місяць, за два, іноді

¹ Шекспір В. Твори : в 6 т. / пер. з англ. Т. 6. Київ. 1986. С. 657.

² Флобер Г. Собрание сочинений : в 5 т. / пер. с фр. Т. 5. Москва. 1956. С. 443.

більше (це виявиться саме собою) дістати написане й перечитати: ви побачите, що багато не те, багато зайвого, а чогось і бракує. Зробіть правки й нотатки на берегах – і знову закиньте зошит. При новому перегляді – лишайте нові замітки на берегах, і де забракне місця – візьміть окремий шматочок і приклейте збоку. Коли все буде в такий спосіб списане, візьміть і переписіть зошит уласноруч. Тут самі собою з'являться нові осяяння, зрізи, додатки, очищення стилю. Між написаних скочать нові слова, які конче там повинні бути, але які чомусь ніяк не з'являються відразу. І знову відкладіть зошит.

Мандруйте, розважайтеся, не робіть нічого або хоч пишіть інше. Настане час – згадається закинутий зошит: візьміть, перечитайте, виправте тим же способом і, коли знову його буде списано, переписіть його власноруч. Ви помітите при цьому: міцнішає виклад, опоряджується, очищується фраза – і разом з тим міцнішає ваша рука, літери стають твердішими й більш рішучими. Так треба вчиняти, як на мене, вісім разів. Для чогось треба менше, а для чогось – ще й більше. Я роблю вісім разів. Лише після восьмого переписування, неодмінно власного рукою, праця є цілком художньо закінченою, сягає рівня перлини створіння...”

Порівняння двох редакцій “Вечорів на хуторі біля Диканьки” показує, що затерті книжні елементи автор цілеспрямовано замінював на живомовні й більш експресивні. Доти ніхто так рясно не впроваджував їх у тканину художнього твору. Незглибиму винахідливість у сполучанні різностильових шарів мови простежуємо в усій його подальшій творчості. Тогочасна критика зазначала: “Кожне слово, кожна фраза різко, ясно, рельєфно виражає в нього думку, і марно б хотіли ви придумати інше слово або іншу фразу для висловлення цієї думки”¹. Слово М. Гоголя просте, природне й водночас напрочуд сильне та влучне. Є навіть підстави вважати, що він започаткував нову якість художнього мовлення.

Однаке не всі класики визнавали підготовчу роботу з чернетками та неодноразові переписування. **А. Шопенгауер** із властивим йому сарказмом повчав: “Перо для мислення – що палиця для ходьби. Як легка хода обходиться без палиці, так і для досконалого мислення не потрібен папір. Лише коли починаєш старіти, охоче берешся й за па-

¹ Берг Н. В. Воспоминания о Гоголе. *Гоголь в воспоминаниях современников*. Москва. 1952. С. 506.

лицю, й за перо”. І все ж чорнові записи не зайві: вони полегшують і пришвидшують роботу, допомагають досягти послідовності, ідейного багатства та фактичної насиченості твору.

Навіть такий велетень філософії, як І. Кант, мав звичку будь-яку свою думку заносити на папір. Нові ідеї приходили до нього не лише за роботою, а й увечері, під час легкого читання (тоді вчений нотував їх на заздалегідь приготованих аркушах) або ж на прогулянці (тоді сидів на лаву й писав на першому-ліпшому папірці, хоч би й на рахунок від крамаря). У кантівському архіві дослідники виявили різні записи: і суто побутові, позбавлені наукового чи літературного значення, і такі, що вражають глибинними філософськими прозріннями. Є влучні афоризми, є доповнення до вже завершених і нотатки для майбутніх творів¹.

Зі спогадів про **І. Ньютона** вимальовується портрет класичного інтроверта: завжди зосереджений чоловік, ніколи не усміхався, замислювався над усім, що його оточувало, годинами міг сидіти мовчки, охоплений глибокими роздумами. Коли ходив, занурений у себе, кімнатою, натикався на меблі. Сидячи в трапезній, ні з ким із сусідів не розмовляв, відсторонено дивився поперед себе, й, бувало, наїдки прибирали зі столу ще до того, як він устигав щось з’їсти. Одного разу, запросивши додому гостей, пішов у комірчину по вино, аж тут його раптом осяяла якась ідея – він помчав у кабінет і до гостей уже не повернувся².

Хоч І. Ньютон міг тримати в голові проблему, яка його цікавила, днями й місяцями, все ж не гребував нотатками. Працюючи в хімічній лабораторії, часто підбігав до столу і записував нову думку, навіть не присідаючи. Для дослідів було потрібне відкрите полум’я, і в лабораторії час від часу спалахували пожежі, які безжально знищували дорожчі цінні чернетки. Але вчений настільки методично записував і переписував їх, що йому не важко було відновити втрачене.

Наявність численних записів наводить на думку, що І. Ньютон складав свої твори більше на папері, ніж у голові, у рукопису міг він перекреслити речення, додати уточнювальну фразу, замінити цілий шматок, вставити новий фрагмент. Тексти геніального вченого наскільки точні, настільки й аскетичні (без жодних риторичних при-

¹ 100 этюдов о Канте. Москва. 2005. С. 159–160.

² Карцев В. П. Ньютон. Москва. 1987. С. 241–242.

крас), мало навіть прикметників. Саме ця манера викладу лягла в основу наукового стилю, що згодом сформувався в англійській та інших європейських мовах.

Серед природознавців прибічником чернеток був **Ч. Дарвін**. В автобіографії він згадував, як формувався його літературний хист. “Колись я мав звичку обмірковувати кожне речення, перш ніж записати його. Але вже кілька років, як дійшов висновку, що можна заощадити час, якщо записувати чимскоріше цілі сторінки, хай навіть і корявим почерком, зі скорочуванням слів, а тоді осмислено виправляти їх. Накидані в такий спосіб фрази часто виявляються кращими, ніж ті, які я міг би написати, попередньо обдумуючи їх”. Врешті у видатного біолога усталився такий стиль роботи: “Спершу накидаю сирий начерк на двох-трьох сторінках, потім – начерк більш докладний, де кілька слів або навіть одне слово замінюють цілий роздум чи низку фактів. Згодом кожен із цих заголовків розширюється й часто видозмінюється, і вже тоді я починаю писати розгорнуто”.

Кількаразове переписування напозір здається справою забарною, малопотрібною. Та це не зовсім так. Адже пишуть не лише задля оприлюднення думок: це і своєрідна критична операція, яка висвічує логічні неув'язки, методологічні вади, теоретичні прорахунки. Ідея, що в момент зародження здавалася блискучою, після викладу на папері може сильно потьмяніти. Письмовий виклад допомагає краще систематизувати думки, повніше оглянути нагромаджені факти, посутніше відчувати проблему й навіть знайти краще її вирішення. Важливо й те, що сам процес роботи над текстом неабияк збуджує думку. Маніпуляції автора з чернетками – це ті зовнішні подразники, які активізують обмінні процеси в корі головного мозку, підтримують його високий енергетичний тонус.

Для багатьох прихильників цього методу первинним “знаряддям” був клаптик паперу. Згадує **П. Загребельний**: “Я... сидів у Спілці, на всіляких засіданнях, висиджував на сесіях Верховної Ради, мешкав у готелях, їздив за кордон, де я тільки не був, але весь час у голові в мене однаково йшла робота над моїм романом... Тоді я діставав з кишень клаптик паперу, записував цю думку і знову ховав. Приходив додому і клав у папку. Так я робив чернетки до всіх своїх романів. Потім, коли чернеток збиралося кілька кілограмів, я вже починав відчувати, що далі чекати не можна – треба сідати й писати. Я брав відпустку за

свій рахунок, сидів день і ніч, писав – працював по 16, по 18 годин на добу”¹.

Коли ж у процесі роботи над композицією перед “письменниками паперу” поставала необхідність перерозподілити текстовий матеріал, їм доводилось озброюватися ножицями. Так учиняв, наприклад, **А. Франс**, про що дізнаємося зі спогадів його літературного секретаря: “Кожна сторінка була пошкрябана, переправлена, пошматована ножицями... Він без кінця правив, переставляв фрази, знаходив нові переходи, розрізав свої аркуші на якісь чудернацькі фігури, ставив на початку те, що було наприкінці, змащував усе клеєм. Деякі вже завершені частини були переписані знов, а тоді перероблені вісім – десять разів у коректурах”.

Схожою була й письменницька кухня **Ю. Яновського**. Скрізь і завжди він брав із собою блокноти, куди занотовував слова, фрази, короткі діалоги – усе найцікавіше з почутого серед людей. Потім сторінки блокнота письменник розрізав на тонкі смужки, з яких, уже за письмовим столом, готував матеріал для майбутнього твору. Коли план остаточно вимальовувався, на столі з’являвся стосик чистого паперу – Ю. Яновський починав писати.

Відомий англійський соціолог і філософ XIX ст. **Г. Спенсер** теж багато виписував, а композицію формував... на підлозі. Розкладав перед собою півколом великі аркуші й на кожному виводив назву розділу. Тоді брав свої численні нотатки та вирізки (які називав “купою неотесаного каміння”) і розподіляв їх поміж аркушами відповідно до змісту. Якщо якийсь факт не вкладався в тему – з’являвся новий аркуш-розділ. Аркуші вчений перекладав доти, доки між розділами не виникав послідовний, логічно вмотивований зв’язок. У межах кожного розділу теж групував факти: шукав порядок, у якому вони мали йти в тексті.

Науковий текст може постати не лише з виписок та нотаток, а й з матеріалів лекцій. Це стосується, наприклад, усіх основних праць **О. Потебні**. Увечері, коли родина збиралася в затишній вітальні, дружина сідала до рояля, Олександр Опанасович під звуки музики начисто переписував накидані вдень рядки². Та пульсація глибокої думки не спинялася ні на мить, і береги рукопису раз у раз змережувалися до-

¹ Загребельний П. А. Думки народохрист. 1974–2003. 2-ге вид. доп. Київ. 2008. С. 19.

² Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Київ. 2012. С. 259–260.

повненнями. Перекладаючи Гомерову “Одіссею” українською, О. Потебня не вдовольнявся першим-ліпшим словом чи виразом, а добирав кілька синонімів, які дописував над рядком. Певно, розраховував відібрати найкращий під час остаточного редагування¹.

На жаль, далеко не все, про що говорив наш геніальний мислитель на лекціях і в інших виступах, занесено на папір. Не збереглася, наприклад, його знаменита доповідь про Т. Г. Шевченка, виголошена в Харківському історико-філологічному товаристві 18 березня 1881 р. “Якби можна було, – зазначав В. Харцієв, – зібрати всі ці розмови, то вийшло б щось на кшталт “Розмов Гете”, що їх записав Еккерман, з тією лише різницею, що думки Потебні про мистецтво, поезію, народність, моральні принципи були точніші, певніші й науковіші за гетевські”.

В. Вернадський писав твори на основі лекцій, доповідей, щоденників. Головні ідеї, які зародилися в нього ще замолоду, він зазвичай обмислював на прогулянках, у поїздках, причому досить тривалий час (“Над ними думаю й до них постійно повертаюся десятки років”²). Свої теорії вчений розвивав, поглиблював і багатократно переробляв, узгоджуючи з новими емпіричними фактами. У листі нареченій описував, як працює його думка: “Узагалі з моєю головою коїться щось дивне, вона так легко фантазує, настільки сповнена безперервної роботи, як давно-давно не було. Хвилини, коли ти обмірковуєш ті чи ті питання, коли поєднуючи відоме вже нині, прагнеш пов’язати ці дані, знайти спосіб проникнути глибше й далі в будову речовини, такі хвилини переживаєш як якийсь особливий стан, це справжній екстаз”³.

У 21 рік майбутній учений занотував у щоденнику: “Я наважився викладати на папері думки, щоб хоч трохи більш систематично думати”⁴. Жанр щоденника вабив В. Вернадського тим, що давав змогу фіксувати роздуми стисло, уривчасто, без певного порядку. Він уважав, що саме така форма запису, як і свобода у виборі тем, найбільше відповідає природному плину мислення науковця⁵. Виявилося також,

¹ Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Київ. 2012. С. 274.

² Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской: 1909–1940. Москва. 2007. С. 211.

³ Там само.

⁴ Из дневников В. И. Вернадского. *Природа*. 1967. № 10. С. 100.

⁵ Вернадский В. И. Из дневника. *Прометей*: Ист.-биограф. альманах. Москва. 1988. Т. 15. С. 118.

що регулярні записи виробляють звичку прояснювати власні думки й точніше викладати їх¹.

До написаного Володимир Іванович повертався неодноразово: “Закінчив чернетку вступного розділу – але він буде не раз докорінно перероблятися. Проте, мені здається, я зараз зробив великий крок уперед. З первісного нарису... не лишилося каменя на камені. Але без нього не було б і цього”. Учений не любив писати похапцем, уважав, що кожне речення має бути наслідком тривалої роботи думки. Своему учневі радив: “...З досвіду знаю, що виклад треба переробити кілька разів, перш ніж він набуде потрібної форми. І було б дуже добре, якби Ви спробували переписати, обробляючи й переробляючи знову те, що Ви написали”. Після виходу “Нарисів біохімії” він зізнавався: “Як майже завжди, я глибоко невдоволений, читаючи свою книгу в друці, і тепер я зовсім би її переробив”². Великою мірою ці переробки були пов’язані з пошуком точніших мовних засобів.

Як і будь-яка типологія, пропонований поділ авторів на “письменників пера”, “письменників голови” та “письменників паперу” дещо умовний. Відносячи автора до певної групи, ми зважали на той спосіб текстотворення, який був для нього найбільш характерним. Декого не можна беззастережно зарахувати до однієї групи, вони писали по-різному – залежно від тематики або досвіду.

Скажімо, *Леся Українка* свої історичні драми (“Руфін і Присцилла”, “Адвокат Мартіан”, “В катакомбах”, “У пуші”, “Вавилонський полон”, “На руїнах”) писала роками: обирала тему, начитувала джерела, робила нотатки, складала плани. А ліричні поезії народжувалися блискавично. Одного разу за два дні вона записала 9 віршів. “Лісова пісня” теж з’явилася без плану та будь-якої чернетки. Дитячі спогади й туга за рідним краєм – це всі джерела. Славетну драму-феєрію було написано за 12 днів, точніше ночей. Перша редакція стала й останньою³.

Зі слів поетеси випливає, що на періоди натхнення, у які творилося легко й продуктивно, вона чекала свідомо: “Я пишу тоді, коли не можу боротись з виснаженням, високою температурою та іншими гнітючи-

¹ Вернадский В. И. Пережитое и передуманное. Москва. 2007. С. 305.

² Переписка В. И. Вернадского с Б. Л. Личковым (1940–1944). Москва. 1980. С. 113.

³ Мірошніченко Я. П. Над рукописами Лесі Українки: Нариси з психології творчості та текстології. Київ. 2001. С. 37–38.

ми інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможна сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, – отоді вже приходить демон, лютішим над усі недуги, і наказує мені писати, а потім я лежу знову *zusammenge-klappt*, як порожня торбина”¹. Загалом же дослідники відзначають дивовижну вербалізаційну спроможність поетеси. Хоч вона й поверталася до шліфування рукописів, слідів “мук слова” там небагато.

Схожа історія з *Е. Хемінгвеєм*. Сюжети одних оповідань він продумував наперед (“Напишу хороше оповідання, щойно залишуся сам на сам із друкарською машинкою... Усе побачене тримаю в голові. Стільки вражень за останній тиждень, що вистачить на цілу книгу”²). Сюжети інших будував під час роботи, не маючи навіть і гадки, чим вони закінчатся. Роман “По кому подзвін” був “проблемою, яку він вирішував щодня”: письменник знав загальний напрям оповіді, а конкретні події придумував по ходу справи.

Творче горіння Е. Хемінгвея викликав за власним рецептом: закінчував писати тоді, коли знав, про що йтиметься далі. Наступного дня критично перечитував зроблене напередодні й, дійшовши кінця, міг одразу, без довгих роздумів продовжувати. А натхнення приходило за письмовим столом. У спогадах “Свято, що завжди з тобою” прозаїк твердив: поштовхом до роботи могло стати також “щонайсправжніше речення з усіх, які ти знаєш”³. Знайшовши цю відправну точку, легко посувався далі.

Тексти класик дбайливо шліфував, домагаючись ясності. Найважче було добирати влучні слова. Останню сторінку роману “Прощавай, зброє” він переписував 39 разів. Інколи в пошуках кращих варіантів починав удаватися до вигадливого чи надто детального викладу, а тоді пересвідчувався, що “можна спокійно повилучати всі ті велемовні прикраси, повикидати їх і повернутися до того-от справжнього простого розповідного речення, яке я написав на початку”⁴.

Поява комп’ютерної техніки назавжди звільнила нас від безлічі марудно-механічних операцій. Справді, щоб створити якнайкращу композицію на папері, треба багато писати й переписувати. Щоб

¹ Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 12. Київ. 1979. С. 394.

² Хемінгвей Е. Твори : В 4 т. / пер. з англ. Т. 4. Київ. 1981. С. 96.

³ Там само. С. 96.

⁴ Там само. С. 96.

зробити це подумки, треба глибоко зосереджуватись і хтозна-скільки запам'ятовувати. Натомість на комп'ютері нагромаджувати, тематично групувати й перерозподіляти текстові матеріали значно простіше. Комп'ютер полегшує побудову мікротем, допомагає віднайти найкращу їх послідовність, а коли треба – то й докорінно переробити первісний варіант. *Екран монітора гранично унаочнює текстотвірні процеси. По суті, він замінює поле свідомості, тобто дає змогу мислити унаочнено.* Цю, без перебільшення, епохальну подію фахівцям із психології літературної творчості ще належить по-справжньому оцінити й осмислити.

Отже, аналіз джерел свідчить, що за способами опрацювання тексту й розбудови композиції авторів досить чітко можна поділити на три групи: “письменники пера”, “письменники голови” й “письменники паперу”. Виявлені закономірності, сподіваємося, послужать матеріалом для подальших теоретичних висновків та узагальнень. Також на підставі їх можна сформулювати деякі суто практичні поради молодим науковцям. Незалежно від того, де пишеться твір (у голові, на папері чи на комп'ютері), процес його створення проходить три основних етапи. На першому автор збирає, опрацьовує й узагальнює всі необхідні матеріали (факти, спостереження, приклади, цитати, власні роздуми). На другому – обмірковує, за якої композиції читачеві буде зручніше стежити за змістом і як його буде легше переконати. На третьому – чітко структурує й послідовно викладає цей матеріал відповідно до норм літературної мови та наукового стилю. Можна не сумніватися, що за такого підходу авторіві вдасться глибоко й цікаво розкрити тему в комунікативно досконалому творі.

Питання для самоперевірки

1. Чому місію наукової книги в Україні можна вважати апостольською?
2. Визначте найвизначніші зразки наукової книги у Давньокіївський період та у XVI–XVII ст.
3. Охарактеризуйте соціокультурні чинники ефективності формування української науково-популярної книги XIX ст.

4. Назвіть найвідоміші зразки української науково-популярної книги початку XX ст.
5. Розкрийте соціокультурний феномен української науково-популярної книги початку XX ст.
6. Охарактеризуйте зв'язок "автор – читач" у науковому тексті.
7. Як автор наукового твору повинен "піклуватися" про читача?
8. Розкрийте значення авторської індивідуальності у науковому тексті.
9. Як потрібно дотримуватись обов'язковості норм і стандартів наукового стилю?
10. Прокоментуйте думку про те, що надміру категоричні стандарти – небезпека для творчості.
11. Як працювали над текстом відомі науковці?

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Зелінська Н. В. Поетика приголомшеного слова: українська наукова література XIX – початку XX ст. Львів : Світ, 2003. С. 5–73.

Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. С. 17–21.

Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2016. С. 257–276, 336–518.

Семенов О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ "Академія", 2010. С. 11–27, 62–68, 81–99.

Допоміжна література

Зелінська Н. В. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Львів : Світ, 2002. 267 с.

Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1969. 305 с.

Люзняк М. М. Українська науково-популярна книга початку XX ст. як соціокультурний феномен. *Культура України*. 2013. Вип. 40. С. 141–150. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_40_20

Люзняк М. М. Соціокультурні чинники ефективності формування української науково-популярної книги XIX ст. *Культура України*. 2013. Вип. 41. С. 100–109. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_41_13

Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 162–167.

Основы научной речи : учеб. пособие для студ. нефилол. высш. учеб. заведений / Н. А. Буре и др. ; под ред. В. В. Химика, Л. Б. Волковой. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ; Москва : Издательский центр “Академия”, 2003. 272 с.

Палій Д. О. Апостольська місія наукової книги в Україні (з практики Музею книги і друкарства України). *Поліграфія і видавнича справа*. 2008. № 1. С. 68–73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2008_1_16

Психологічні особливості творення наукового тексту : Методичні рекомендації / за ред. В. В. Андрієвської. Київ. 2008. 67 с.

Черемська О. С. Основи творення наукового тексту : конспект лекцій : [для студ. IV курсу всіх спец. усіх форм навчання]. Харків : ХНЕУ, 2006. 56 с.

Тема 3. НАУКОВІ КОМУНІКАЦІЇ ТА БІБЛІОМЕТРИЧНА СИСТЕМА

Полярна зірка науки – її
моральність.

С. Буфлер

*Ризики впровадження електронних бібліометричних систем
оцінювання ефективності діяльності наукових працівників.
Авторство і псевдоавторство в науці. Плагіат як чинник
зниження якості в науці. Плагіат, його вияви і небезпеки.*

3.1. Ризики впровадження електронних бібліометричних систем оцінювання ефективності діяльності наукових працівників¹

Сучасне інформаційне суспільство характеризується активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і швидким зростанням наукової продукції, що подається у вигляді електронних ресурсів: статей, монографій, посібників, презентацій наукових досліджень та ін. Важливим стає розширення спектра і підвищення предметно-технологічної і педагогічної якості електронних освітніх ресурсів (ЕОР), а також інформаційних ресурсів відкритого електронного інформаційного простору.

Використання електронних бібліометричних систем (ЕБС) відкриває нові можливості оцінювання значення ЕОР для сучасного суспільства, публікаційної активності науковців, рівня ефективності їх наукової діяльності; дозволяють фіксувати рівень актуальності науково-дослідних робіт, тем, публікацій та ін. наукової продукції через аналіз значень показників ЕБС. За таким підходом актуалізується питання адекватності й валідності ЕБС

¹ Ризики впровадження електронних бібліометричних систем оцінювання ефективності діяльності наукових працівників. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2015. Т. 48, вип. 4. С. 1–13. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2015_48_4_3

для моніторингу й оцінювання ефективності діяльності наукових працівників.

Уперше зробити об'єктом наукового дослідження науку запропонував Дж. Бернал у книжці “Соціальна функція науки”. У цій роботі він започаткував нову галузь знань – наукознавство, що охоплює дослідження загального складу науки, засобів і форм її функціонування, а також зв'язку і залежності темпів і напрямів розвитку науки від інших суспільних явищ та інститутів.

Значну роль для становлення наукознавства як науки мають дослідження Д. Прайса і Ю. Гарфільда. Для дослідження науки як виду суспільної діяльності вони використали соціальні методи, що застосовувалися в соціології.

Бібліометричний підхід до дослідження науки на основі аналізу бібліографічних відомостей і даних обґрунтував А. Прічард, який увів термін “бібліометрія”¹. Учений до бібліометричних методів оцінювання наукової продукції зараховує такі:

- 1) аналіз цитування;
- 2) аналіз реферативних журналів;
- 3) кількісний аналіз публікацій окремих авторів;
- 4) кількісний аналіз публікацій учених окремих країн світу, а також окремих наукових колективів;
- 5) дослідження закономірностей зростання, старіння, рангового розподілу наукових документів;
- 6) контент-аналіз наукових документів;
- 7) інші методи, що пов'язані з розподілом наукових документів.

Цей перелік є неповним, проте він залишається одним із тих, що його сьогодні переважно використовують для моніторингу наукової діяльності.

Суттєвим внеском у створення методології та інструментарію бібліометричного аналізу є роботи Ю. Гарфільда, який у 1955 році висловив ідею про індексування посилань на публікації. Це започаткувало застосування індексу цитувань як показника успішності професійної діяльності наукового працівника. Для поглиблення цих досліджень у 1958 році було створено Інститут наукової інформації США (*Institute for Scientific Information (ISI)*), де з 1963 року розпочато контроль за на-

¹ Prichard A., Witting G. *Bibliometrics : A-Bibliography and Index*. 1: 1874–1959. Watford : Allm Books, 1981. 160 p.

уковими виданнями на основі бібліографічних показників наукового цитування *Science Citation Index (SCI)*.

Одним із перших підходів методології проведення бібліометричних досліджень науки (60–70-ті рр. XX ст.) був підхід, що пов'язаний з визначенням кількісних характеристик використання наукових публікацій для оцінювання наукового явища. При цьому дослідники завдання квантифікування масивів публікацій вирішували так:

вивчали статистику бібліографічного матеріалу за країнами, рубриками журналів, авторами та ін.;

обґрунтовували висновки про значущість досліджуваних об'єктів у різних галузях науки, зокрема продуктивність ученого, наукову ефективність публікацій, науковий потенціал країни та ін.

Наступним підходом щодо бібліометричних досліджень науки стала структурна бібліометрія (70-ті роки XX ст.), яка базувалася на квантифікації публікаційних потоків і визначенні структурної картини стану науки. При цьому процедури аналізу бібліографічних даних публікацій спрямовуються на те, аби через статистику – сукупність кількісних показників корпусу публікацій – виявити якісні структури науки. У 90-х роках з'являються принципово нові інформаційні матеріали – карти і атласи науки, що розроблялися в ISI з 1973 року методом коцитування на базі даних цитування публікацій. За цим підходом на множині цитованих публікацій виділялись кластери пар публікацій, які цитувалися одночасно у достатній кількості документів.

З огляду на це електронну **бібліометричну систему оцінювання ефективності діяльності наукових працівників можна трактувати як автоматизовану інформаційну систему**, за допомогою якої здійснюється оцінювання ефективності наукової діяльності певних авторів публікацій і електронної та друкованої продукції наукових установ на основі визначення, статистичного опрацювання і подання бібліометричних показників, що певною мірою відображають якість їх наукової діяльності.

У наш час бібліометричним системам оцінювання ефективності діяльності наукових працівників як автоматичному визначенню індексу цитування статей певного науковця відводиться важливе місце для оцінювання діяльності вченого. Наприклад, велика кількість посилок на роботи автора переважно вказує про затребуваність резуль-

татів його досліджень і популярність певного автора/вченого в науковому співтоваристві.

Серед бібліометричних систем оцінювання ефективності діяльності наукових працівників найбільш популярні такі ЕБС:

1) комерційні: міжнародні бази даних **Web of Science** (<http://thomsonreuters.com/web-of-science>) компанії *Thomson Reuters* (США) та **Sci Verse Scopus** (<http://www.scopus.com>) компанії *Elsevier* (Голландія); **INSPIRE™ Visual Document Analysis** (<http://in-spire.pnnl.gov>) виробництва *Pacific Northwest National Laboratory* (США); **Springer** (<http://www.springer.com>) компанії *Science+Business Media* (Німеччина);

2) некомерційні: **Google Scholar** (<https://scholar.google.com.ua>) компанії *Google*; **Science of Science (Sci2) Tool** виробництва *Наукового центру Кіберінфраструктури (Cyberinfrastructure for Network Science Center)* (<http://cns.iu.edu>) *at Indiana University*) (США); **Publish or Perish**, яку розробив за підтримки компанії *Google* професор з міжнародного менеджменту *Анне-Віл Гарзінг (Anne-Wil Harzing)* (Австралія) та ін.

Функціями ЕБС є:

надання статистичних даних щодо кількості опублікованої наукової продукції за темою науково-педагогічних досліджень (НПД), що підтверджується наявністю повнотекстових електронних версій продукції, розміщених в інформаційно-комунікаційних мережах (ІКМ) у відкритому доступі Інтернет;

надання статистичних даних щодо кількості web-орієнтованих електронних освітніх ресурсів (ЕОР) за темою дослідження, що підтверджується наявністю web-адрес ресурсів та можливістю забезпечити web-доступ до їх основних компонентів;

надання статистичних даних щодо кількості переглядів або завантажень електронних версій (копій) наукової, науково-виробничої, навчальної, довідкової продукції за темою НПД, розміщених в ІКМ з web-доступом;

надання статистичних даних щодо кількості звернень (відвідувань) за мережними адресами web-орієнтованих ЕОР, що створені в межах дослідження і є проміжними або кінцевими результатами такої роботи;

встановлення рейтингу сторінок web-орієнтованих електронних ресурсів, що створені в межах НПД і є проміжними або кінцевими результатами такої роботи;

надання відомостей щодо кількості публікацій про результати НПД у вітчизняних і зарубіжних фахових виданнях, включених до міжнародних електронних наукометричних та реферативних баз даних, зокрема тих, що передбачають визначення імпакт-фактора видань;

надання статистичних даних щодо кількості цитувань публікацій за результатами НПД у вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-виробничих, навчальних, довідкових, періодичних фахових виданнях;

визначення індексів цитування продукції виконавців науково-педагогічного дослідження, опублікованої за темою НПД;

надання відомостей і даних щодо кількості зареєстрованих користувачів web-орієнтованих ЕОР, що створені в межах НПД та є проміжними або кінцевими результатами такої роботи.

Так, наприклад, для аналізу публікацій певних авторів і наукових установ України найбільш популярною щодо застосування є наукова пошукова система *Google Scholar*. Цій системі притаманна більшість із зазначених вище функціональних характеристик ЕБС. Зокрема, за допомогою цієї системи можна здійснювати пошук публікацій за її назвою у наукових джерелах, що перебувають у вільному доступі в мережі Інтернет, за прізвищем автора, за ключовими словами та ін.

Утім, ця система не позбавлена деяких недоліків. Слід вказати на основні проблеми використання зазначених послуг.

Оскільки система *Google Scholar* і подібні їй системи використовують програмні продукти, відомі як “сканери”, для того щоб файли наукових публікацій були включені до результатів пошуку, потрібно враховувати такі умови (<https://scholar.google.com.ua>):

пошукова система *Google Scholar* виконує пошук нових публікацій протягом декількох тижнів;

статті мають бути завантажені на сайт у *HTML* або *PDF* форматах;

статті мають включати анотації їх змісту і ключові слова наукового дослідження;

назва статті має бути надрукована прописними літерами і мати розмір шрифту більший, ніж шрифт тексту статті (або слід використати розмір шрифту не менш 24 пт. у *PDF* чи розмістити назву статті в `<h1>` чи `<h2>` тегах *HTML*. Можна також використати клас *CSS* під назвою “*citationtitle*”);

метадані статті мають відповідати загальноприйнятим умовам внесення метаданих *Dublin Core*;

статті мають бути класифіковані за датою публікації або записом у реєстрі;

файл публікації не повинен перевищувати 5 МБ у розмірі (для індексування великих файлів або відсканованих зображень, їх потрібно завантажувати у Пошук книг Google);

розміщуються великі збірники статей, загальноуніверситетські сховища у випадку, коли на головній сторінці колекції розміщуються не більше десяти HTML-посилань;

розміщується сховище університету у випадку, коли використовується остання (на сьогодні) версія *Eprints* (*eprints.org*), цифровий фонд (*digitalcommons.bepress.com*), або *DSpace* (*dspace.org*) програмного забезпечення для розміщення колекцій наукових робіт;

вміст сайту має складатися в основному з наукових статей, які входять до матеріалів конференцій, технічних звітів або їх проєктів, дисертацій, препринтів, пост-принтів та тез (новини, статті з публіцистичних журналів, огляди книг і редакційні проєкти не підходять для аналізу *Google Scholar*);

на сайті не має бути блокування пошукових систем;

статті не знайде система *Google Scholar*, якщо допущено помилки на сервері або сервер працює дуже повільно;

ідентифікування статей має включати три основних відомості: (1) назва статті, (2) повне ім'я першого автора, (3) рік видання;

авторів статті потрібно вказати безпосередньо перед або відразу після назви статті меншим шрифтом за назву статті та більшим, ніж звичайний текст статті (16–23 пт шрифт у форматі *PDF*, або розмістити авторів у `<h3>` тегу HTML чи представити їх у класі CSS під назвою "citation_author").

Ці умови є загальними й не охоплюють всіх аспектів, які можуть виникати під час використання системи *Google Scholar* для аналізу й оцінювання дослідницької діяльності вчених і наукових установ. Слід вказати також на думку вчених, які піддають сумніву оцінку наукових результатів, що ґрунтується на даних про цитування статей певних авторів і продукції наукових установ відповідно до статистичних даних ЕБС оцінювання ефективності діяльності наукових працівників. Зокрема, дослідники М. Емін і М. Мейб визначають¹, що оцінювання

¹ Amin M., Mabe M. Impact factor: use and abuse // *Perspectives in Publishing*. 2000. № 1. P. 1–6. [online]. Available from : <http://www.ntu.edu.sg/home/mwtang/ifuse.pdf>

діяльності цитування наукових публікацій з різних галузей знань (за М. Еміном і М. Мейбом) науковців виключно за статистичним аналізом показників ЕБС не може бути об'єктивним, оскільки вони не є прямими показниками якості цієї діяльності. Попри це, вчені звертають увагу на те, що публікації різних галузей наук мають свої особливості, популярні теми дискусій та ін. На діаграмі (рис. 1) відображено статистичні дані цитування наукових публікацій з різних галузей знань, яку вчені у 1998 році узагальнили, проаналізувавши статистичні дані цитування наукових публікацій з різних галузей науки.

. Subject Variation in Impact Factors

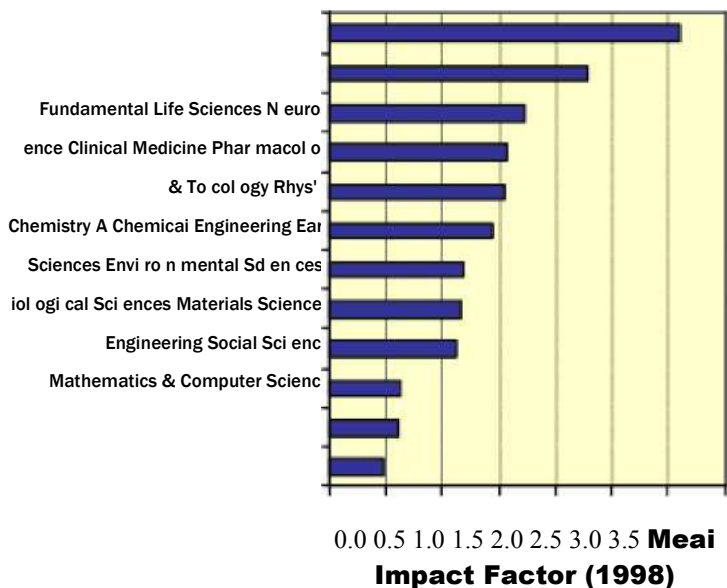

Рис. 1. Діаграма статистичних даних

На діаграмі (рис. 1) показано значення Імпакт-фактора наукових журналів різних галузей знань. *Імпакт-фактором* позначають кількісний показник впливовості наукового видання, на підставі якого виявляються зміни, що відбуваються (можуть відбуватися) у відповідній предметній галузі науки. За даними діаграми (рис. 1) можна констатувати, що порівняно з прикладними науками, фундаментальні мають більш високий показник впливовості.

У 2007 році експертна група з Південної Америки¹ зробила повторний аналіз статистичних даних цитування публікацій з різних галузей науки за методикою М. Еміна і М. Мейба. На рис. 2 наведено діаграму статистичних даних цитування наукових публікацій з різних галузей знань, яку вчені узагальнили, проаналізувавши ці дані у 2007 році.

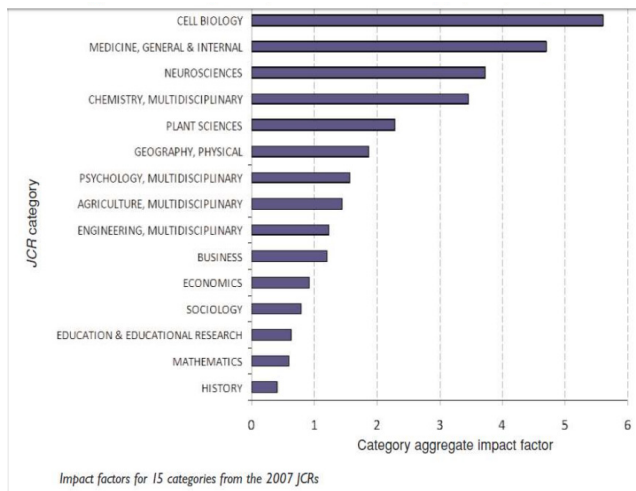

Рис. 2. Діаграма статистичних даних цитування наукових публікацій з різних галузей знань (2007 рік)

З діаграми (рис. 2) видно, що від 1998 року до 2007 року фактор впливовості (Імпакт-фактор) зазначених галузей знань майже не змінився. Так, наприклад, провідну позицію займають фундаментальні і медичні науки. Наразі можна стверджувати, що статистичні дані цитування публікацій науковця все ж є суттєвим показником ефективності його наукової діяльності.

Розглянемо приклад застосування цього підходу для аналізу Імпакт-фактора електронних журналів України.

Експерти Центру досліджень соціальних комунікацій (http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=top_100Journals) за допо-

¹ Iracema Raimunda Brito Neves Aragão, José Renato Sena Oliveira, Gerlando Augusto Sampaio Franco de Lima. Resonance Of Articles And Impact Factor Of Brazilian Accounting Journals (Revista de Educação e Pesquisa em Contabilidade), ISSN 1981–8610. Brasília. V. 8. №. 1. Art. 1, p. 5–21, Jan. / Mar. 2014. [online]. Available from:: www.repec.org.br

могою сервісу *Google Scholar* регулярно здійснюють статистичний аналіз цитування публікацій з наукових журналів України. На рис. 3 подано фрагмент таблиці, на якій представлено і ранжовано 10 українських наукових періодичних видань, найбільш цитованих за 2010–2014 роки.

№ з/п	Назва журналу, збірника наукових праць	Кількість цитувань за 2010–2014 рр.	H5 індекс
1	Фінанси України	9 473	31
2	SIGMA Symmetry Intepribilitv and Geometry Methods and AooScations	6 080	26
3	Економіка АПК	3 739	21
4	Економіка України	1 927	18
5	Економіка і прогнозування	1 707	17
6	Інформаційні технології і засоби навчання	1 269	16
7	Східно-Європейський журнал передових технологій	3 486	15
8	Фізика низьких температур Low Temperature Physics	1 370	15
9	Вісник НАН України	1 057	15
10	Актуальні проблеми економіки Actual Problems of Economics	1 535	13

Рис. 3. Фрагмент таблиці, на якій представлено і ранжовано 10 українських наукових періодичних видань, найбільш цитованих за 2010–2014 роки

З таблиці (рис. 3) випливає, що найбільш цитованими є наукові журнали, у яких публікуються статті з економіки і технологій. Послідовність (рейтинг) подання наукових періодичних видань відображає актуальність наукового розділу, активність наукової діяльності у певній галузі наук, популярність використання електронних видань для публікації наукових результатів учених та ін.

Однак багато вчених дотримуються думки про те, що оцінювання результативності наукової діяльності не варто здійснювати лише на підставі індексу цитування тієї чи іншої публікації у перші роки

її оприлюднення. Йдеться про те, що може бути різна інтенсивність цитування. На рис. 4. наведено графік-модель періоду цитування наукових публікацій (за М. Еміном і М. Мейбом (1998).

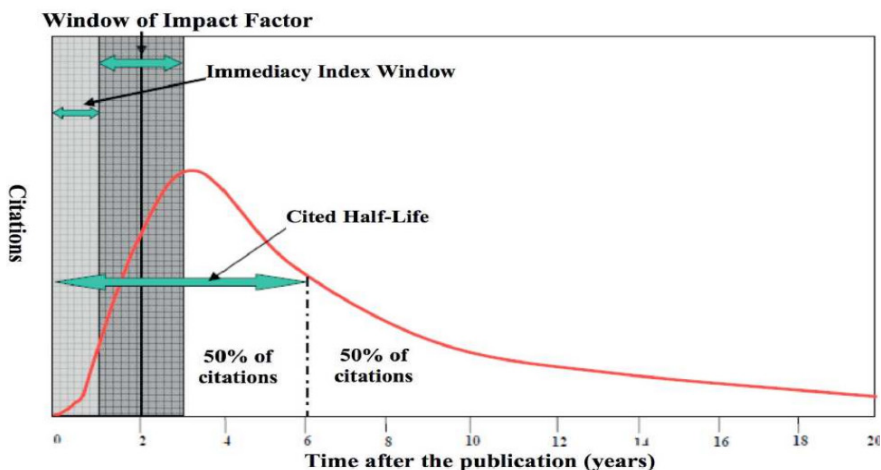

Рис. 4. Графік-модель періоду цитування наукових публікацій
(за М. Еміном і М. Мейбом (1998)

У графіку-моделі (рис. 4) показано періоди, протягом яких цитування публікації відбувалося з різною інтенсивністю. Так, наприклад, основними періодами є: перший період – перший і другий роки після оприлюднення публікації – цитування майже не відбувається; другий період – від третього року до шостого року після оприлюднення публікації – 50 % цитат від тих, що може отримати цей продукт протягом наступних років; третій період – від сьомого року до двадцятого року після оприлюднення публікації – відбувається значне зниження цитування цієї наукової продукції.

Розглянемо приклади періодів цитування вітчизняних наукових публікацій. Наприклад, публікація В. Ю. Бикова “ІКТ-аутсорсінг і нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ”, що була оприлюднена у 2012 році й висвітлювала функції ІКТ-підрозділів, які підтримують і розвивають ІКТ-системи на базі адаптивних інформаційно-комунікаційних мереж, тобто тих, які є хмарно орієнтованими і у цей період (2012 р.) лише починають розповсюджуватися у

наукових і освітніх середовищах. Уперше цитується у 2013 році – 6 цитувань, у 2014 році – 16 цитувань (рис. 5).

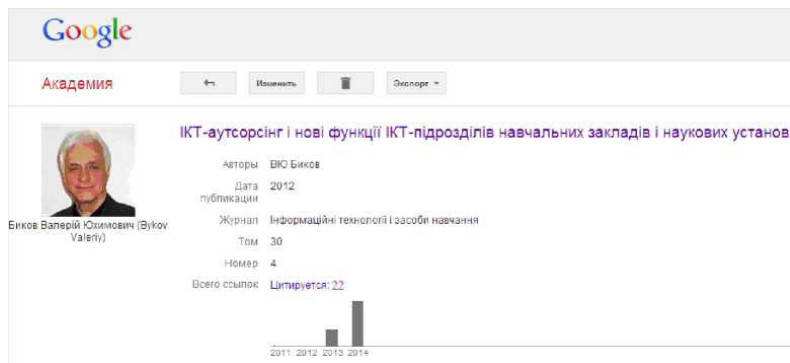

Рис. 5. Графік цитування публікації В. Ю. Бикова “ІКТ-аутсорсінг і нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ”

Публікація В. Ю. Бикова “Ключові чинники та сучасні інструменти розвитку системи освіти”, що була оприлюднена у 2007 році й висвітлювала процеси інтеграції і демократизації систем освіти та їх значення як для країн Європи, так і для України, починає активно цитуватися у 2013 році (рис. 6).

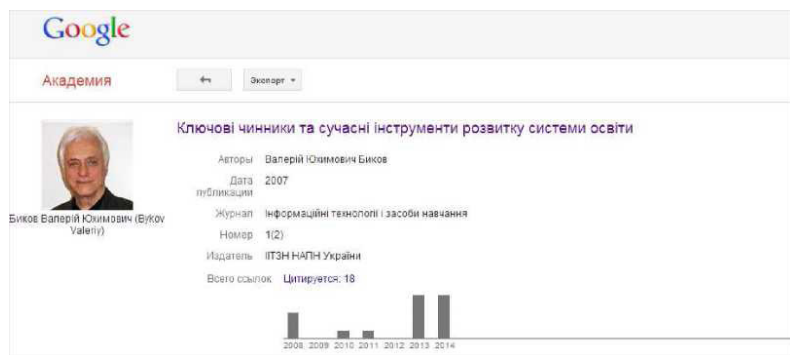

Рис. 6. Графік цитування публікації В. Ю. Бикова “Ключові чинники та сучасні інструменти розвитку системи освіти”

Слід звернути увагу на ризики використання ЕБС для оцінювання ефективності наукової діяльності вчених. Це обумовлено тим, що:

індекс цитованості не враховує особистого внеску автора у випадку, якщо стаття має кілька авторів;

у стандартній схемі індексу цитування публікацій деяких ЕБС, наприклад, *Web of Science*, не враховуються цитування публікацій, оформлення яких в електронному вигляді здійснено не за шаблоном, що визначений у цій ЕБС;

в індексі цитування враховуються цитування публікацій, які інші науковці критикують, і навіть ті, у яких наводяться недостовірні або недостатньо обґрунтовані результати;

деякі публікації, що базуються на наукових здобутках інших учених (наприклад, прикладні дослідження, які базуються на фундаментальних результатах), цитуються більше, ніж першоджерела, що не виправдано штучно знижує рівень наукового внеску авторів першоджерел;

кількість цитувань, що їх показують ЕБС, залежать від журналу, де опубліковано статтю (нерідко найбільшу кількість цитувань мають не наукові, а науково-популярні статті);

цитування робіт з високим рівнем науковості й вузьким та новітнім спектром можливого застосування, зазвичай, відбувається лише через певний період;

у визначенні індексу цитування не враховуються цитування змісту окремих розділів, думок, ідей, висновків та ін., що опубліковані у монографіях, посібниках та інших виданнях наукових колективів;

недостатньо цитуються роботи, опубліковані в іноземних джерелах (як перекладених, так і не перекладених на мову опублікованої статті);

на рівень цитування публікацій впливають особисті стосунки між окремими авторами-вченими, які склалися у наукових середовищах (наприклад, учених-авторів, які належать до різних наукових шкіл);

є різні способи штучного підвищення індексу цитування (наприклад, завдяки домовленості між авторами про взаємочитування наукових публікацій).

Зазначені проблеми значно знижують об'єктивність індексу цитування як оцінки ефективності діяльності наукових працівників.

Отже, оцінювання ефективності діяльності наукових працівників за допомогою ЕБС є певним кроком у підвищенні достовірності оцінки результатів наукової діяльності. На їх основі можна з певною імовірністю визначати: перспективні напрями наукових досліджень; ті розділи і напрями наукового пошуку, які актуалізуються або втрачають актуальність; поточну і перспективну тематику НДР наукових установ, що може бути забезпечена наявними або залученими кваліфікованими науковими кадрами. Проте наукометричну базу, яка сьогодні є міжнародновизнаною і широко застосовується на практиці, потрібно розвинути для забезпечення більш адекватного відображення характеру і рівня наукової діяльності вчених та їх особистого внеску в розвиток певних галузей науки.

3.2. Авторство і псевдоавторство в науці¹

Індивідуальне і колективне авторство є, як сказав би математик, за інших рівних умов, свідченням професійних успіхів і творчого зростання вченого, а тому воно викликає повагу з боку колег, сприяє службовому зростанню науковця, зміцнює його авторитет у колективі та науковій спільноті загалом, відкриває додаткові публікаційні можливості, що спонукає переважну більшість людей науки сумлінно і самовіддано працювати. Але, на жаль, інколи трапляється і так, що на осіб, які не дуже “обтяжені” талантами, працелюбством та совістю, усе це діє прямо протилежним чином, заохочує їх шукати легкої поживи в науці, вдаючись до різних видів шахрайства і махінацій. Серед широкого розмаїття способів негожої поведінки, що можуть задовольнити такі амбіції та прямо і безпосередньо пов’язані з безпідставними претензіями на авторство, мабуть, найпоширенішим і сумно популярним є плагіат.

Плагіатом називають навмисне привласнення авторства на чужий твір науки, літератури чи мистецтва загалом або частково. У цивілізованих правових державах плагіат цілком справедливо розцінює юриспруденція як кримінальний злочин, а людина, що

¹ Сичивиця О. Авторство і псевдоавторство в науці. Стаття друга. Плагіат і плагіатори. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 39–47. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spl_2008_3_7

постраждала від крадіжки своєї інтелектуальної власності, має право на відшкодування в судовому порядку завданих їй матеріальних і моральних збитків. При цьому слід мати на увазі, що плагіатом не вважається запозичення теми або сюжету твору, а також ідей, які становлять зміст наукової праці, якщо не було одночасно запозичено і форму їх вираження. Це правильно і справедливо хоча б з огляду на те, що однакові або дуже схожі теми, сюжети та ідеї інколи незалежно виникають у головах різних людей, а тому звинувачення у плагіаті можуть виявитися в подібних випадках безпідставними та незаслужено образливими. Якщо б навіть й були такі запозичення чийх-небудь творчих здобутків, то на цьому рівні зіставленням результатів інтелектуальної праці факт плагіату не можна ні довести, ні спростувати. Важливим є і те, що від ідеї чи сюжету до завершеного твору – дуже довгий і важкий шлях, сповнений творчих пошуків, прикрих помилок і дійсно вагомих здобутків.

Докорінним щодо плагіату є питання про його причини, обумовленість, стимули і т. д., тобто все широке розмаїття факторів цього ганебного феномена. У першому наближенні їх можна поділити на дві великі групи – **суб'єктивні** та **об'єктивні** за своєю природою чи сутністю. Першорядна роль серед суб'єктивних факторів плагіату належить, поза сумнівом, марнославству, хворобливій амбітності, прагненню визнання, шани та самоствердження за будь-яку ціну. У науці це посилюється тим, що публікаційна активність має, як правило, своїм прямим чи опосередкованим наслідком здобуття вчених ступенів і звань, успішне просування в ієрархії посад, пов'язане з усім цим розширення адміністративно-владних повноважень та впливу на колег, неухильне підвищення добробуту тощо. Зростання масовості науки тягне за собою насичення її посередностями, а це, у свою чергу, посилює спроби наукових аутсайдерів зміцнювати свої позиції різними негожими засобами, зокрема й плагіатом.

Серед об'єктивних передумов плагіату значну роль відіграє відносно погана обізнаність наукової спільноти (а тим більше – широкої громадськості) щодо творчості окремих вчених, головних ідей та змісту їх праць. Це спонукає наукову посередність, нездар і ледарів вдаватися до плагіату, неначебто провокує їх на крадіжку чужої інтелектуальної власності. Саме цим, наприклад, пояснював К. Маркс (1818–1883) те, що численні шанувальники англійського економіста

і до того ж пастора Т. Мальтуса (1766–1834) навіть не підозрювали, що перше видання його книги “Про народонаселення” (якщо залишити поза увагою чисто декларативну її частину) було майже повністю списане в англійського економіста Дж. Стюарта (1712–1780), а також у двох священнослужителів – Уоллеса і Таунсенда.

Плагіат часто виявляють і у **дисертаціях**, і кандидатських, і докторських. Прикрий парадокс полягає в тому, що якраз у цих працях, які мають вирішальне кваліфікаційне значення і є надзвичайно важливими для кожного науковця, оскільки прямо впливають на його місце в науці й подальшу долю, саме в дисертаціях виявляють найбільше плагіату. Оскільки коло їх читачів (не лише до, а й після захисту) є дуже обмеженим, схопити за руку злодійкуватого дисертанта досить складно, але пильність та широка обізнаність багатьох вчених допомагають це зробити. Свого часу Вища атестаційна комісія при Раді міністрів СРСР досить регулярно повідомляла про факти плагіату в дисертаціях різного наукового профілю. Так, наприклад, кандидата філософських наук В. Є. Руденка було позбавлено вченого ступеня за те, що “він припустився значних текстуальних запозичень з двох кандидатських дисертацій без посилань на них”¹.

Подібний же “режим найбільшого сприяння” стосується і міжнародного плагіату, коли результати оригінальних досліджень неправомірно використовують і привласнюють вчені інших країн. Сприятливі умови для такого плагіату спричинені двома важливими обставинами – інтернаціональним характером наукової істини та наявністю досить серйозних міжнаціональних мовних бар’єрів у світовій науці. Якщо до цього ще додати прискорене зростання кількості наукової інформації, то стає очевидно, що плагіатор-міжнародник фактично опиняється поза межами дійового контролю з боку наукової спільноти.

Із розвитком і ускладненням науки не марнували часу і плагіатори. Вони поступово винайшли і успішно застосовували, поряд з ординарним плагіатом, більш витончені і “респектабельні” способи привласнення результатів чужої розумової праці. Досить розповсюдженим став, наприклад, плагіат, який можна називати “**сором’язливим**”. Сутність його полягає в тому, що результати чужих наукових пошуків, які оформлено як наукові праці (вже опубліковані чи ще ні), плагіатор викладає іншими словами і в іншому порядку, – зрозуміло, без посилань

¹ Бюллетень ВАК при Совете Министров СССР. 1981. № 3. С. 21.

на справжнє джерело цієї інформації та його автора. Застосування відомої ще зі школи форми переказу свідчить про те, що плагіатор неначе б “соромиться” своїх намірів і дій, не наважується грубо і відверто поцупити чуже. Разом з тим використання цього літературного прийому має на меті застрахувати шахрая від можливих звинувачень у “науковому злочинстві”, а у випадку порушення кримінальної справи – утруднити слідству та суду доведення його вини.

Інколи трапляється по-своєму “респектабельний” плагіат іншого ґатунку, який можна визначити як **“джентльменський”**, оскільки плагіатор не забуває згадати про справжнього автора, час від часу вказуючи посилання. Нехитромудрий замисел такого поводження з оригінальною науковою працею полягає в тому, що не лише важко стає вичленити з писанини плагіатора прямі запозичення, диференціювати авторські думки від крадених, а й усуваються формальні підстави для звинувачень у плагіаті, бо відповідних посилань досить багато і незаконно привласнювати чужі авторські права неначебто ніхто й не збирався. Та насправді це зовсім не так, бо в такому випадку плагіатор фактично “пхається” у співавтори без жодних підстав, прагне якщо не викрасти, то хоча б переполювинити істинне авторство.

Прямою протилежністю “джентльменського” плагіату (лише за формою та зухвалою надмірністю амбіцій) є плагіат, що, мабуть, краще всього позначити як **“критиканський”**. Якщо плагіатор-джентльмен прагне стати на один рівень зі справжнім автором і погоджується практично з усіма його думками, концепціями, теоретичними схемами, аргументами тощо, то плагіатор-критикан діє зовсім інакше. Це не просто злодійкувата, а ще й дуже амбітна, занадто претензійна особа, яка прагне стати (принаймні в очах читачів і публіки) вище справжнього автора. Такий плагіатор чужу інтелектуальну власність краде “під безперервний акомпанемент її більш чи менш нищівної критики”.

Орієнтуючись на енгельсівського “Анти-Дюринга”, ми знаємо, який своєрідний метод маскування численних запозичень з творів Гегеля обрав свого часу німецький філософ Є. Дюринг (1833–1921). Безперервно, наполегливо і дошкульно звинувачуючи “якогось Гегеля” в тому, що він на “гегелівському жаргоні” розповсюджував “гегелівську заразу”, всілякі “нерозумні ідеї” та “гарячкові нісенітниці”, Є. Дюринг у той же час шляхом використання іншої термінології старанно протягав контрабандою ідеї Гегеля у свої твори, перш за все в “Курс філо-

софії”, виданий в 1875 р., часто-густо перекручуючи та вульгаризуючи їх зміст. За димовою завісою брутальної лайки на адресу Гегеля цей автор “шляхом простої анексії”, як іронізує Ф. Енгельс, зводив гегелівські “гарячкові нісенітниці” на високий п’єдестал своїх власних “істин в останній інстанції”. У колишньому Радянському Союзі за ширмою критики оригінальних концепцій і наукових праць зарубіжних авторів послідовники Є. Дюринга (щодо критиканського плагиату) також займалися досить успішними крадіжками чужої інтелектуальної власності та убогою писаниною з претензіями стати десь навіть вище тих, кого вони критикували і всіляко паплюжили.

Одним із видів добре завуальованого плагиату є зазіхання на чужу інтелектуальну власність, що кваліфікується як **примус до співавторства**. Сутність цього аморального явища, нерозривно пов’язаного з прогресуючою інституалізацією і бюрократизацією науки, полягає в тому, що до дійсного автора “прилипають” і його співавтори, і ті, хто насправді підготовкою відповідного наукового твору не займався. Якщо вдається тут до юридичних аналогій, то просто плагиат у різних його формах можна уподібнити до крадіжки, тоді як примус до співавторства з його силовим тиском швидше нагадує грабунок або розбій. Зовсім не випадково змушення до співавторства переслідується в кримінальному порядку і кваліфікується як форма плагиату.

Можливість приневолювання до співавторства в різних ситуаціях зумовлюється різними конкретними причинами, але попри всі відмінності і специфічність цих причин є у них також вельми істотний “загальний знаменник”: залежність автора від інших осіб у хащах організаційно-управлінських структур науки. Найчастіше примушення до співавторства є зловживанням службовим становищем керівника стосовно підлеглого.

Наукові “причепи” діляться на два основні типи. До першого з них належать “**силовики**”, які не гребують відвертим примусом до співавторства, охоче використовуючи з цієї метою своє власне службове становище. Другий тип “причеп” – це “**спритники**”, що прагнуть домогтися формального авторства через певні послуги та сприяння автору. Вони не беруть участі в науковому дослідженні та підготовці рукопису або роблять у ці справи неістотний, чисто символічний внесок. Єдина їх “зброя”, за допомогою якої вони спонукують дійсного автора поділитися своїми правами, – це різні види допомоги, підтримки

та сприяння. Тут свою роль можуть відігравати гроші, зв'язки у видавничих колах або навіть відоме ім'я. Зрозуміло, що й у цьому випадку не все гаразд із етикою науки та вимогами моралі, але фактом залишається і те, що у причепи-спритника є, так би мовити, пом'якшуючі його моральну провину аргументи, бо він по-своєму сприяв публікації певного наукового проекту. До того ж і сам автор у такій ситуації навряд чи заслуговує на похвалу, оскільки він цілком добровільно і не без корисливих міркувань бере участь у створенні чи підтримці дутих авторитетів.

У зв'язку з аналізом різних форм плагіату на особливо пильну увагу заслуговує проблема оцінки наукових праць **компілятивного** характеру. Груба, примітивна компіляція, яка зводиться до конгломеративного поєднання результатів чужих досліджень і думок без належної їх обробки, знаходиться не дуже далеко від звичайного плагіату, є виявом несумлінності в науково-дослідній діяльності або нездатності кваліфіковано її здійснювати. У першу чергу це стосується тих праць, де є певні претензії на новизну висунутих ідей та концепцій, хоч насправді з'ясовується, що нічого, окрім еклектичного поєднання, скажімо, десяти яких-небудь точок зору в додаткову одинадцятку, там немає.

Зовсім інша річ – наукові праці узагальнювального характеру, навчальні посібники і підручники, саме призначення і методика підготовки яких передбачають використання елементів компіляції. Хоча автори таких творів йдуть слідами чужих попередніх досягнень, та разом з тим вони самі неначебто роблять своєрідні відкриття, оскільки створюють цілісну і завершену картину, яка стосується стану справ та проблем у відносно масштабних сферах чи напрямках науково-пізнавальної діяльності. Високо оцінюючи праці саме такого характеру, К. Херрінг, один із зарубіжних наукознавців, підкреслював, що “жоден інформаційний засіб не може надати вченому повну інформацію щодо питання, яке його цікавить, якщо він не передбачає певних способів класифікації, оцінки і перш за все концентрації розкиданого там і тут цінного матеріалу в послідовному вигляді”¹.

Подібні праці він вважав дуже важливими і звертав увагу на те, що їх створення вимагає великих інтелектуальних зусиль, і до того ж

¹ Херрінг К. Потонуть в потоке информации или обратъ существенное. Необходимость в обзорах. УФН. Т. 98, вып. 2. Июнь 1969 г. С. 375.

зусиль не рутинних, а творчих. Важливі функції у процесі інформаційного забезпечення наукових досліджень можуть виконувати, на його думку, монографії, оглядові статті і **критичні компіляції**. Що ж стосується самої роботи зі створення таких праць, то про неї К. Херрінг пише з піднесенням і почуттям захоплення: “Такого роду діяльність є справжнім викликом інтелекту. Кінець кінцем завдання науки полягає у виявленні простого зі складності природи, і навряд чи менший поштовг – відтворити нову простоту зі складності літератури”¹.

Рішуче засуджуючи плагіат і ведучи боротьбу з ним, треба у той же час мати на увазі, що інколи запозичення чужих ідей може бути **неусвідомлюваним**, зумовленим особливостями функціонування механізмів людської пам’яті. Ознайомившись з цікавими думками інших людей (у тому числі й через наукові публікації), можна під впливом різноманітних інтересів та проблем тимчасово відійти від них, забути про їх джерело, але через деякий час у процесі роздумів та творчих пошуків ці ж самі думки здатні знову немовби виринути в нашої свідомості як безсумнівне власне досягнення. В історії науки добре відомо суперечка щодо звинувачень у плагіаті швейцарського математика Гульдіна (1577–1643). У 1640 р. він сформулював “теорему Гульдена” про тіла обертання, яка, як потім з’ясувалося, містилася ще в праці александрійського геометра Паппа (III ст.), що третім виданням побачила світ у 1602 р. Через це французький спеціаліст у галузі історії науки П. Тюльє не без підстав вважає, що такий вельми запізнений (через 38 років після публікації першоджерела) “плагіат” на схилі віку міг би бути зовсім не навмисним, а “позасвідомим, викликаним невимізним спогадом”, запозиченням чужої ідеї.

Обережності, належної відповідальності і тактовності потребують також можливі висновки щодо плагіату і в деяких інших ситуаціях. Це стосується перш за все тих випадків, коли в процесі підготовки навчальних посібників чи підручників використовуються ідеї, концепції або теорії, створені іншими авторами, але вже стали загальноновизнаними і увійшли до складу так званого завершеного знання в певній галузі науки. “Лакмусовим папірцем” відносно плагіату тут має бути наявність претензій на авторство стосовно таких наукових положень. Якщо цих претензій немає і автор навчального видання має на меті

¹ Херрінг К. Потонуть в потоке информации или обратъ существенное. Необходимость в обзорах. УФН. Т. 98, вып. 2. Июнь 1969 г. С. 375.

лише належну консолідацію, обробку та виклад усталених знань, то й підстав для звинувачень у плагіаті тут теж немає. Певна річ, що у разі полеміки з іншими вченими і викладу особистої, власної точки зору обов'язково потрібно робити всі необхідні посилання, і тоді це буде унеможливлувати звинувачення у запозиченнях чужих думок.

Подібно виглядають також усі ті випадки, коли в наукових публікаціях використовуються без посилань *загальновідомі й усталені положення* із суміжних чи порівняно далеких галузей науки без щонайменших претензій на авторство відносно них. Говорити про плагіат у такому випадку – це або груба помилка невігласів, або свідоме шельмування науковця. Чимало неясностей, плутанини та суперечностей виникає у зв'язку з авторськими правами на роботи, які виконали в порядку службового обов'язку або спеціальних завдань окремі люди чи групи. У колишньому СРСР такі колізії час від часу опрідмечувалися, скажімо, у численних доповідях та інших працях радянських генсеків ЦК КПРС. Можна було б зауважити, що це не стосується науки, бо подібні твори наповнені в основному проблематикою поточної політики, а інколи мають публіцистичний характер (наприклад, відома трилогія Л. Брежнєва). Та якщо ми візьмемо до уваги загальновідомі претензії звітних доповідей генсеків черговим партійним з'їздам на новий внесок у марксистсько-ленінське суспільствознавство, то справа буде виглядати значно складніше, оскільки це дає підстави говорити про не зовсім правомірні претензії на наукове авторство. Ситуація додатково ускладнюється і тією обставиною, що самі партійні керівники теж, як правило, брали активну участь у підготовці таких творів, тобто в подібних випадках насправді було більш-менш рівноправне співавторство. Можна припустити, що таке явище – це строката суміш виконання певних службових обов'язків, співавторської взаємодії, своєрідної угоди, чогось на зразок комерції і до того ж санкціонованого партійно-бюрократичним звичаєм плагіату.

Як свідчить історія науки, питання про плагіат інколи може виникати і в тих випадках, коли мова повинна йтися швидше про *науковий пріоритет*. Переконливим аргументом на користь цього може бути хоч би феномен багатократних наукових відкриттів, причому і експериментальних, і здійснених у сфері теоретичної творчості. Повторне відкриття цікаве, окрім іншого, також і тим, що може створити ілюзію плагіату там, де його насправді немає. Оцінки та висновки в таких ви-

падках повинні бути вельми обережними, зваженими і добре обґрунтованими, бо навіть питання про сам науковий пріоритет, не говорячи вже про плагіат, не таке просте, як може здатися на перший погляд. Для правильного і справедливого його вирішення необхідні не лише чіткі критерії пріоритету та внеску в науку, а й ретельне вивчення сутності конкуруючих наукових досягнень. Показовим у цьому плані є, наприклад, те, що навіть всесвітньо відомі фізики Л. де Бройль і В. Паулі так і не змогли належно оцінити заслуги перед наукою видатного французького вченого А. Пуанкаре, у працях якого є майже все головне, що складає зміст теорії відносності. Здобутки А. Пуанкаре пізніше стали головною складовою теорії відносності.

Істинні науковці ніколи не опускалися до плагіату, завжди рішуче й одностайно засуджували це глибоко аморальне і шкідливе для науки явище. У зв'язку з цим цілком логічно постає питання про шляхи, методи та засоби боротьби з плагіаторством у науковому середовищі. Важливими факторами протидії цьому злу є загальне духовне оздоровлення суспільства, **моральне виховання** і самовиховання вчених, посилення контролю з боку наукової спільноти за діяльністю її членів у цьому плані тощо. Не треба нехтувати і суто **юридичними засобами** протистояння плагіаторам, на користь чого може свідчити, наприклад, позитивний досвід Памели Берге, епідеміолога з Корнельського університету (США). У зв'язку з фактом плагіату вона без вагань звернулася до суду і одержала право на компенсацію матеріальних та моральних збитків керівництвом і чотирма співробітниками Алабамського університету (Бірінгем) у розмірі 750 тис. доларів¹. Отже, для успішного подолання плагіату треба моральне його засудження доповнювати справедливим і наполегливим примусом до добра.

Істотна роль у боротьбі з плагіатом і в подальшому упорядкуванні відносин між науковцями щодо авторства належить більш детальній і ретельно продуманій регламентації їх обов'язків, відповідальності, прав, способів визначення заслуг тощо. Та, узявши до уваги специфіку наукової діяльності, численні труднощі та камені спотикання, які стосуються всіх аспектів співробітництва і взаємодії вчених, головними у цих справах слід все ж таки визнати **моральні фактори** і що було б на-

¹ Taubes G. Plagiarism Suit Wins; Experts Hope it Wont Set a Trend. "Science". Vol 268. 26 May. 1995.

багато краще змінити моральний клімат, ніж покладатися на каральну нормотворчість з метою залякати потенційних грішників і спонукати їх до доброї поведінки.

3.3. Плагіат як чинник зниження якості освіти¹

Сьогодні велика кількість комп'ютерних технологій спонукає студентів копіювати чужу інтелектуальну власність і подавати її як свою власну. При цьому дуже швидко йде руйнування наукової думки в академічній спільноті. Студенти представляють завдання, які вони успадкували від своїх друзів, або які взяли з курсу студентів минулого року, Інтернет дозволяє студентам переглядати документи на популярні теми, а іноді вони використовують усе це для публікації робіт інших людей як своїх власних. Буває і так, що самоплагіат набагато більш поширений, ніж інші форми наукової несумлінності. Це дуже погано, бо не йде розвиток наукової думки і наука стоїть на місці, зовсім не розвиваючись. В інформаційну епоху плагіат процвітає, як ніколи раніше.

Плагіат (від латинського *plagio* – викрадаю) – навмисне присвоєння авторства на чужий здобуток літератури, науки, мистецтва, винахід або раціоналізаторський винахід (повністю або частково). За такі дії передбачено карну й громадянську відповідальність. Є велика кількість визначень плагіату у багатьох джерелах.

У Законі України “Про авторське право і суміжні права” від 23.12.1993 зі змінами від 22.05.2003 плагіат трактують як “оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору”².

Друге визначення зі словника-довідника: плагіат – це недозволене запозичення, відтворення чужого літературного, художнього або наукового твору (чи його частини) під своїм іменем або псевдонімом, не сумісне як з творчою діяльністю, так і з нормами моралі та закону,

¹ Побіженко В. В., Побіженко І. А. Плагіат як чинник зниження якості освіти. *Системи обробки інформації*. 2011. Вип. 8. С. 310–313. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/soi_2011_8_70

² Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. Із зм. Ст. 64. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>

що охороняє авторське право¹. Плагіат – це видача чужого твору за свій або незаконне опублікування чужого твору під своїм іменем, літературне викрадення². З огляду на це плагіат – це викрадення чужого результату інтелектуальної творчості.

Відповідно до п. а) ст. 50 **Закону України “Про авторське право і суміжні права”** визначено, що порушенням авторського права, яке дає підстави для судового захисту, є зокрема, вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові права суб’єктів авторського права, визначені ст. 14, та їх майнові права, визначені ст. 15 цього Закону. Згідно з п. є) ст. 52 цього Закону, автор має право вимагати, у тому числі у судовому порядку, публікації в засобах масової інформації даних про допущені порушення авторського права та судові рішення щодо цих порушень. При цьому автор також має право в судовому порядку вимагати від порушника відшкодування моральної (немайнової) шкоди, відшкодування збитків, завданих порушенням його авторського права, а також “за порушення авторських прав передбачена компенсація в розмірі від 10 до 50 тис. мінімальних заробітних плат”³.

Автор може здійснити спробу досудового врегулювання конфлікту ще до подання позову до суду. Для цього йому необхідно у письмовій формі довести до відома порушника його прав про виявлення факту плагіату. При цьому ознаки, за якими було встановлено факт плагіату, не слід розкривати. Це є важливим моментом. У своєму зверненні до порушника автор має право вимагати від нього поновлення своїх немайнових прав, яке може бути здійснено, наприклад, через публікацію в певному виданні вибачення порушника перед автором твору.

Дуже суворо стоїть питання плагіату у дисертаціях. Велика кількість захищених дисертацій порушує питання контролю щодо наявності у них плагіату. На сьогодні це проводиться поки що вибірково. Для дисертацій є ще одна законодавча гарантія – це “Порядок при-

¹ Інтелектуальна власність: Словник-довідник / за заг. ред. О. Д. Святоцького: у 2 т. ТА. Авторське право і суміжні права ; уклад. : В. С. Дроб’язко, Р. В. Дроб’язко. Київ : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. С. 157.

² Там само. С. 459.

³ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. Із зм. Ст. 51. URL : // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>

судження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, затверджений постановою Кабінетів Міністрів України від 7 березня 2007 року № 423. Цей порядок є спеціальною нормою, в якій відображено і деталізовано специфіку охорони авторських прав у сфері присудження наукових ступенів.

Стосовно наукових публікацій у них є ще одна велика проблема, яка полягає в запозиченні не тільки тексту, а й схем, таблиць, малюнків, які були використані раніше в інших авторів. При цьому автор робить тільки посилання на статтю або книгу, не замислюючись про Закон України. Сьогодні з’явилися нові форми авторських відносин, зокрема ті, які стосуються мережі Інтернет та вимагають революційного правового регулювання. Поки це здається таким же революційним, як і визнання права фотографів як авторів здобутків на початку ХХ століття, визнання особистих прав автора в середині ХІХ століття, однак будемо сподіватися, що авторське право в Інтернеті знайде своє правове регулювання.

Так, красти й привласнювати собі чужі праці не добре. Але очевидно, що це розуміють не всі. Є, наприклад, люди, які можуть щонебудь придумати й самі ж можуть реалізувати свою ідею, але є люди, які не можуть нічого придумати, але можуть досконало повторити те, що хтось придумав. І, нарешті, люди, які не можуть нічого придумати й не можуть нічого повторити – це прекрасні виконавці й помічники.

Але людина постійно вдосконалюється та їй хочеться чогось більшого від життя: вона починає наслідувати й копіювати більш талановитих і успішних колег. Інакше кажучи – учитися чому-небудь. Деякі люди, які пізнали нові ремесла, починають створювати власні твори, використовуючи накопичений попередніми поколіннями досвід, а інші так і залишаються не здатними до творчої діяльності. Так люди, маючи свої комплекси, намагаються чужу працю видавати за свою, щоб не здаватися гірше за інших або просто заробити на цьому. Бажання “не здаватися гірше за інших” і штовхає людей на подібні вчинки.

Цікава історія в цьому плані відбулася з дуже популярною у свій час мелодією “Ламбада”, авторство якої належало одному не дуже відомому композиторові. Його нова композиція, що залишалася практично не поміченою, через якийсь час стала дуже популярна і підкорила багато країн на всіх континентах. Своєю популярністю вона була

зобов'язана двом заповзятливим молодим людям, які побачили в цій композиції нову цікаву мелодію.

Вони зробили нове аранжування, трохи змінивши саму композицію, давши таким чином цій мелодії нове життя. Коли музичний добуток став приносити надзвичайні доходи, автор дуже легко довів у суді своє авторство й відсудив у підприємців десятки мільйонів доларів. Виявляється, якщо в композиції використовується більше семи нот, що ідуть підряд, тільки тоді це вважається плагіатом.

Найбільш революційною стала робота А. Ейнштейна “До електродинаміки тіл, що рухаються”, у якій з надзвичайною ясністю було викладено ідеї загальної теорії відносності, що зруйнувала класичні уявлення про простір-часу, що існували із часу Ньютона. Однак ряд важливих положень цієї теорії сформулювали ще Е. А. Лоренц і А. Пуанкаре, ідея, як говориться, була у повітрі. Але тільки Ейнштейну вдалося об'єднати всі найважливіші положення нової теорії і ясно фізичною мовою сформулювати її постулати, насамперед, принцип відносності й принцип існування граничної швидкості поширення сигналу.

У наш час проблеми плагіату як ніколи хвилюють суспільство та великі компанії, які працюють в Інтернеті. Так, наприклад, компанія Google шукає плагіати відеоматеріалів на сайті Youtube, а компанія Attributor займається пошуком текстового плагіату (об'єктів авторського права) у мережі. Багато людей використовують сайти та програми з пошуку плагіату у текстовому матеріалі (рефератах, статтях, наукових працях). Це такі програми, як “Плагіат-Інформ”, SearchInform. Велика кількість людей працювала над цими проектами і багато методів та алгоритмів було використано в написанні програм для знаходження подібностей у текстових матеріалах.

Якщо в математиці, фізиці та інших точних науках ця проблема зглажена (адже ніхто не буде викривати в плагіаті людину, що використовувала формули, відомі тривалий час), то в гуманітарних науках ця проблема відкрито не поставлена й не вирішена.

Є “процентні” норми новизни наукових досліджень для кандидатських і докторських дисертацій (приблизно 3–15 %), причому для гуманітарних наук їх менше, ніж для точних. Це означає, що наукова новизна може виражатися в новій інтерпретації, у нових висновках, у новому отриманому фактичному матеріалі, нових формах узагальнен-

ня й інших нових елементах наукового дослідження проблеми. Сьогодні у науковому дослідженні автор дає збільшення нового знання на рівні 3–15 %, але ніхто не може визначити, авторська це робота чи плагіат.

Україна є лідером серед країн Європи за чисельністю університетів на душу населення (у нас 347 вищих навчальних закладів на 46 мільйонів жителів), у той час як в Іспанії, наприклад, де 42 мільйони населення, – усього 47 університетів, у Великобританії на 100 мільйонів жителів – 97 університетів. При цьому щорічно 80 % випускників шкіл стають студентами, у той час як у Європі лише половина колишніх школярів сідає на студентську лаву. Але дуже багато молодих спеціалістів робили всі свої наукові праці з Інтернету, не замислюючись над змістом матеріалу та не бажали йти уперед і вносити щось нове. Якщо це захоплення молоді буде ще поширюватися, то Україні загрожує справжня епідемія плагіату.

3.4. Плагіат, його прояви і небезпеки¹

Семантично плагіат тлумачиться як навмисна крадіжка авторства на чужий твір літератури, науки, мистецтва, винахід чи раціоналізаторську пропозицію повністю чи частково. Тож плагіат є навмисним присвоєнням авторства на чужий твір науки чи мистецтва, у тому числі чужих ідей чи винаходів. У звуженому тлумаченні плагіат є оприлюдненням повністю чи в частині чужого твору (ідей, результатів дослідження) під своїм іменем та відтворення у своїй роботі текстів інших авторів.

Прояви проблеми плагіату на практиці досить різноманітні.

Поширення плагіату в наукових роботах та роботах навчального спрямування. Наукове “рабство” та наукове “заробітчанство” проводиться майже відкрито. Чого варті оголошення про підготовку дисертаційних робіт в Києві та в інших наукових і навчальних центрах України. Відомі спеціальні лабораторії, які переймаються підготовкою рукописів дисертаційних робіт. Більшість із них, у кращому разі, є компіляцією, а зазвичай – плагіатом. Принаймні, за формальними

¹ Шишка Р. Б. Плагіат та його прояви і небезпеки. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 170–176.

ознаками їх пишуть одні, а виходять під іменами інших. Такі плагіати є договірними і стосовно них спорів майже не виникає чи вони не доводяться до суду, але “рука” і стиль дійсного автора вбачаються.

Плагіати функціональні, які вчиняються за інерцією для поглиблення чи акцентування проблеми, розробленої іншим автором. Науковий керівник надає учню не тільки поради, інколи формує ідеї та положення новизни, вчитує його роботи, а інколи вписує у їх рукописи зауваження і власні висновки чи міркування (цілі абзаци). Це пояснюється тим, що він також відповідає за рівень роботи. Але ніколи жодним чином ніхто з них не претендує на авторство того, що віддане учню. Більш того, правити учня та його надихати – обов’язок вчителя.

Є зворотний бік медалі. Коли після захисту дисертаційної роботи її у трохи зміненому вигляді опубліковано уже за авторством дисертанта та наукового керівника. Тим фактично визнається, що захищена робота не мала ознаки самостійності та захищено плагіат. Чи керівник або інша особа намагається “засвітитися” як автор. Безумовно, співавторство учня та учителя – добра ознака формування наукової школи, але у такому випадку воно повинне бути роздільне, і такі монографічні роботи допустимі за умови, що роботу доповнено новими підрозділами, висновками та науковими результатами, які виключно належать учителю і стосуються проблематики роботи.

Останнім часом у формуванні елементів новизни беруть участь рецензенти, які наполягають на їх баченні й інколи не рахуються із позицією дисертанта та його наукового керівника, керівника наукового підрозділу, в якому виконано роботу. Тож доки робота, особливо яку виконано у не досить відомих наукових підрозділах, дійде до захисту, з нею відбуваються певні метаморфози, які не завжди їй на користь та відображають рівень автора як здобувача наукового ступеня. Наукова коректура виправдана до стадії публічного обговорення, а у подальшому вона шкодить єдності творчого задуму і призводить до дисгармонії доказів та наукових результатів. Така практика себе не виправдовує.

Особливо тривожним є ринок навчальних робіт – від контрольної до магістерської. Останні є плагіатами, які “зліплені” із кандидатських дисертацій чи відомих за проблематикою робіт, зокрема дисертаційних. Користь від таких робіт лише для тих, хто створив банки даних і торгує ними в електронній чи іншій формі направо й наліво. Протидії

такій діяльності немає, а шкода для інтелектуалізації суспільства та знецінення “диплома” про вищу освіту лише зростає. Хіба що прискіпливий науково-педагогічний працівник заверне таку роботу як позбавлену самостійності, але він наразиться на низку негативів в оцінці його діяльності. Проте це боротьба із наслідками, а не самим явищем і особами, які займаються протиправною діяльністю. Тут слід виходити із того, що студенти повинні самостійно опановувати навчальні дисципліни, у тому числі виконувати передбачені навчальним планом письмові роботи. Несамостійний реферат – перший крок до подальшого плагіатизму. Цим продукується інтелектуальна убогість.

Не обійшлося і без певних перекося. Зокрема, збіг текстів робіт, у яких цитуються положення нормативних актів, за формальними ознаками визнається плагіатом. Такі факти механічної оцінки наукових робіт із правничої проблематики все частіші. Проте згідно з п. 1 ч. 1 ст. 434 ЦК України акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування (закони, укази, постанови, рішення тощо), а також їх офіційні переклади нормативні, не є об’єктами авторського права і на них, відповідно, не поширюється авторське право. Отже, тексти нормативних актів, цитування рішень судів та інших органів державної влади не можна вважати плагіатом. Звинувачення у таких випадках у плагіаті є безпідставними, що слід зважати в системах “Антиплагіат”.

Складно за формальними ознаками поширити плагіат на твори, які перестали охоронятися авторським правом, або закінчилися строки їх правової охорони. Проте інколи спрацьовує правило: “Все нове – добре забуте старе”. Принаймні, за формальними ознаками неможливо кваліфікувати плагіат як порушення авторського права, що передбачене ст. 50 Закону України “Про авторське право і суміжні права”. Для формалізації такого порушення слід у вказаному законі встановити, що правова охорона від плагіату діє безстроково.

Поміщення чужих творів у мережі Інтернет. Формально власники сайтів популяризують поміщені без дозволу чужі твори, а фактично “обкрадають” авторів у можливостях комерціалізувати їх твори. Вони отримують прибуток за рахунок відвідування сайтів та “зависання” в них, а також за рахунок розміщення на них реклами. Явище доволі нове і складне за встановлення порушення. Принаймні, встановити його види правопорушень (контрафактів), які передбачені у вказаній вище ст. 50 зазначеного Закону, досить складно без спе-

ціальних експертиз та висновків фахівців. Значно б полегшилась така кваліфікація доповненням цієї статті новим видом порушення – поміщення в електронних носіях та мережі Інтернет творів без дозволу автора чи володільця майнових прав.

Ще один прояв – так зване “*наукове сміття*” – опубліковані роботи, які мають лише формальні чи формальну ознаку – опублікування чи поміщення останнім часом в електронних носіях та електронних виданнях. Здебільшого це стосується тез виступів чи повідомлень на наукових форумах. Зокрема, чи можуть тези, як короткий виклад проявів проблеми чи завдань та шляхів їх вирішення, містити посилання на інших науковців? Однозначно – ні. Проте трапляються тези не критичного спрямування, у яких на три сторінки тексту (вказівка проблеми та її проявів, опис рішень, пропозиції) – по десять та більше посилань. Авторам таких тез слід хоча б заощадити папір та поберегти довкілля.

Що вже говорити про проблему спільних тез: у тезах на одну сторінку – чотири співавтори? Хто з них приніс елемент якоїсь новизни, якщо він ще є, встановити досить складно. Принаймні, такі публікації у кращому випадку є публіцистичними, популяризаційними і заради показника науковості. Особливо прикро, коли серед науковців співавторів вказуються керівники наукових установ, що само по собі є показовим і нагальною проблемою.

Публіцистика шкодить науці і, по суті, є “переливанням із порожнього”. Такі публікації навряд чи прикрашають науковий авторитет їх авторів. Наука та публіцистика – різні сфери творчості і вони не сумісні. Чи не тому значна кількість осіб, які отримали науковий ступінь, у подальшому не мають не те що нових і гідних уваги наукових робіт, а взагалі будь-яких. Найприкріше те, що деякі з них навіть отримують академічні звання. Вчений ступінь для державних службовців став майже обов’язковим їх атрибутом, проте наукова віддача від них сумнівна.

Статус вченого слід постійно підтверджувати: випускати нові цікаві у постановочному та результативному плані роботи, готувати науковців, випускати монографії, де дійсно є елементи новизни. Науково-педагогічні працівники повинні готувати цікаві навчально-методичні розробки.

Здебільшого плагіат проявляється як оприлюднення чужого твору під своїм ім’ям (повний плагіат), запозичення частини (фраг-

ментів) чужого чи чужих творів, а також чужих ідей без вказівки джерела запозичення (частковий плагіат чи компіляційний плагіат). Основною чи формальною ознакою плагіату є присвоєння чужого авторства у вигляді оприлюднення (опублікування). Таке порівняння є не досить коректним, оскільки термін “оприлюднення” є більш широким щодо звуженого терміна “опублікування”. Так, наприклад, використання чужого твору усно не завжди є плагіатом. У більшості лекторів є лекційні курси. Тоді можна було б визнати плагіатом, що, з огляду на інститут вільного використання для навчання та практики становлення викладачів як лекторів, було б поспішним та не виваженим. Принаймні, на класичній кафедрі є тексти лекцій, які підготовлені викладачами, і за необхідності їх використовує викладач, який підміняє відсутнього. Тож більш правильним буде звузити плагіат до опублікування та іншого використання як свого, зокрема у кваліфікаційних наукових роботах. Принаймні, рукописи дисертацій не публікуються, а передаються опонентам, у Вчену спеціалізовану раду, у наукову бібліотеку установи, в якій діє така рада, та в наукову бібліотеку імені В. Вернадського.

З огляду на зазначене, у спеціальних нормативних актах, що стосуються атестації наукових кадрів, слід уточнити, що рукопис дисертації, який виконано повністю або частково на основі чужого твору без вказівки імені особи, яка не є його чи їх автором, – це плагіат. Так чи інакше, плагіат пов’язаний із присвоєнням особою чужого авторства у передбачених законом випадках.

Термін “чужий твір” охоплює всі випадки визнання його об’єктом авторського права, зокрема у разі опублікування під власним іменем, під псевдонімом чи анонімно. Тут діє презумпція авторства, і автором визнається особа, яка вказана як автор, або особа, яка не вказана, але є можливість таку особу встановити. З огляду на зазначене, не поширюється плагіат на твори, які не охороняються авторським правом.

При встановленні плагіату досить проблемним є цитування, зокрема його доречність, особливо якщо воно “перецитовується”. Значна частина цитат, які наведено у науковій літературі, не є оригіналом, а запозичені як плагіат із інших творів. При тому порушення правил цитування очевидні. Зазвичай цитування доречне тоді, коли простежується генеза становлення ідеї чи якогось рішення, вказуються за-

перечення усталеними позиціям, висловлюється власна контральтерна, або загалом, коли необхідно навести позицію іншого автора.

Проте нерідко трапляються випадки, коли в текстах робіт є “перецитування” положень актів законодавства. Тут виявляється невігластво плагіатора, тому “перецитування” положень актів законодавства слід кваліфікувати як некомпетентний плагіат. Цитувати слід лише авторів, які уперше ввели у науковий обіг певне поняття, теоретичне положення чи пропозицію. Інші солідарні з цим позиції у науковій праці до уваги не варто брати. Вони лише доречні при репрезентації наукових шкіл та у лекціях. Такий підхід сприяє чистоті наукового апарату, коректності та запобігає “засміченню” наукових творів інформацією, яка не стосується вирішуваних проблеми чи завдання.

Слід при цьому зважати на вимоги ст. 28 ЦК України щодо імені автора (прізвище, ім’я і по батькові). Коректність вимагає вказівки значимої у ракурсі використання цитати інформації про автора (вчене чи спеціальне (академік) звання, посада (завідувач кафедри) при першому згадуванні. У подальшому повторятися не варто, якщо автор не змінив свого статусу, доцентом займав одну позицію, а професором її уточнив чи взагалі відмовився.

Щодо цитат, то тут також передбачено ряд правил, нехтування якими може призвести до визнання їх використання частковим плагіатом: 1) якщо висловлювання (фраза) наводиться дослівно, то його слід помістити у лапки; 2) не варто перекладати фразу самовільно державною мовою, оскільки відповідно до п. 3 ст. 441 ЦК України це кваліфікується як використання твору, яке на рівні презумпції здійснюється із дозволу автора; 3) якщо цитується великий уривок із твору, то лапки не потрібні, а натомість виділяється дрібним шрифтом окремий параграф, який друкується у виносках, або з відступом як абзац; 4) для акцентування уваги на основних і ключових положеннях цитати допускаються пропуски слів, які слід зазначати крапками, та навіть зміна окремих слів і формулювань, які поміщаються у квадратні дужки; 5) висхідний текст (посилання) можна змінити чи перефразувати із зміною структури речення; 6) неприпустиме перекручування висловленого автором реципієнтом чи приписування йому того, чого він не писав/чи та говорив; 7) при вільному викладі запозиченої позиції автора не слід ставити лапки, але посилання на джерело запозичення є обов’язковим із зазначенням роботи та сторінки/сторінок.

Відповідно, цитати, які не відповідають встановленим вимогам, є плагіатом. Випадки плагіату поділено на дві групи. До першої групи належить запозичення без вказівки його джерела, зокрема “примарний автор”, коли автор видає роботу іншого автора за свою без зміни її змісту. Це виявляється як запозичення творів з Інтернету або підготовка твору на замовлення. У другому випадку зазвичай тільки втаємничені особи знають про такий плагіат, а спорів стосовно нього практично немає: і замовник, і виконавець можуть багато втратити.

Трапляється **плагіат “фотокопія”** – копіювання значної частини тексту (але не весь текст) з одного джерела без внесення у нього змін. Такий плагіат ще називають “нахабним”, він буває здебільшого у роботах навчального спрямування. Зокрема, один із плагіаторів зробив електронні копії видань кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка і поширював їх серед студентів. За зверненням авторів до ректорату плагіатор полишився своєї посади у ВНЗ, що їх задовольнило, і в суд вони звертатися не стали.

“Компілятивний” плагіат – копіювання з декількох джерел без зміни текстів, але наповнення їх перехідними власними фразами. Значна частина дисертаційних досліджень, а особливо наукових тез студентів, страждають саме таким недоліком. Його різновидом є **“замаскований”** плагіат, коли залишається смисл тексту джерела, але оригінальний запозичений текст змінюється на близький за смислом. Встановити його можна лише на підставі літературознавчої експертизи. Ще більш витонченим і таким, який складно встановити, є **“перифразований”** плагіат, за якого запозичення із різних джерел практично повністю перефразується і навіть виконується в одному стилі, зокрема літературним редактором. Його ще йменують “працею ліні”, оскільки затрачені на це час та кошти пропорційні затратам на підготовку власної роботи.

Інколи автор при підготовці нових робіт бере за основу свої більш ранні твори. Зокрема, при підготовці навчальних видань розкриття поняття “цивільне право” збігається із розкриттям поняття “інвестиційне право”. Проте у класичному розумінні таке використання не можна визнати плагіатом. У творчій особи є певні заготовки, які вона може використати при нагоді чи в разі надходження замовлення.

Певну особливість мають плагіати на музичні твори, особливо коли в музику вкладається інший текст. Такий прийом зазвичай використовують менеджери із розважальних послуг (тамади), при бенефісах, пародіях тощо. Тут, з одного боку, є плагіат, а з другого, – можливі й інші порушення. Здебільшого вони передбачають отримання винагороди – безпосередньо за такий виступ, або опосередковано – через рекламу.

До другої групи плагіатів належать роботи із нібито вказівкою джерела запозичення за схемою: “забуте посилання” і “дезінформатор”. Вони пов’язані із неправильним чи помилковим оформленням посилань на джерело. Зокрема, йдеться про *ідеальне перекладання* у разі, коли дослівну цитату не взято у лапки та ще перекладено іншою мовою. Тим створюється враження, що плагіатор оригінально інтерпретує запозичене чи навіть корпус-теоретичне положення. Проте ні першого, ні другого немає, а є той же плагіат, перекладений іншою мовою без згоди автора. Такий недолік трапляється у 80 відсотках рукописів національних дисертаційних досліджень та наукових статей. У зв’язку з цим бажано у Вимогах до фахових наукових статей та до рукописів дисертацій спеціально вказати, що не допускається перекладу запозичень державною чи іншою мовою без дозволу автора безпосередньо у текстах кваліфікаційних робіт.

Є плагіатний компілятизм та перекурчення, коли автор правильно наводить запозичені цитати, а інші перефразує. Тим виникає помилкове враження, що така робота чи її частина є авторським аналізом цитованих положень. Він супроводжується надмірним цитуванням, але вони не супроводжуються конструктивним солідаризмом чи критикою запозичень, і у результаті немає оригінальних результатів дослідження. Тим, по суті, йдеться про переливання із пустого у порожнє. Зовнішньо такий плагіат є з’ясуванням усталених позицій, але не має нових знань, висновків та пропозицій.

Гіршим варіантом є часове та територіальне викривлення, коли класикам приписується прозорливість і те, що їх конструкції, які розроблено двісті, сто років тому назад, охоплювали й нинішній стан. Зокрема, якщо у римському праві не було розвинутих транспортних відносин чи відносин інтелектуальної власності, то нащо проводити з’ясування їх відправних положень у римському приватному праві?

Плагіат має свої ознаки, які можна поділити на основні та варіативні: до перших належить формальна ознака використання чужого витвору під власним іменем, зокрема його оприлюднення, що, зазвичай із суб'єктивної сторони, є навмисним та усвідомленим. До других – відсутність посилання на першоджерело та вказівки на автора, якщо він відомий, створення твору компілятивно та з певним перефразуванням.

До варіативних ознак також належить мета плагіату, яка може бути різною: виконання кваліфікаційної роботи, демонстрація своєї творчості та її результативності, отримання наукових ступенів та звань, репрезентація своєї обізнаності тощо. До варіативних ознак також належить порушення правил цитування.

Отже, плагіат має низку загальних та інституційних проявів і не тільки в авторському праві, залежить від фактичних обставин, мети та способу запозичень чужого витвору, порядку й способів зазначення такого запозичення. Диференціація порушень, які підпадають під ознаки плагіату, сприятиме визначенню виду та міри покарання.

Питання для самоперевірки

1. Назвіть ризики впровадження електронних бібліометричних систем оцінювання ефективності діяльності наукових працівників.
2. Охарактеризуйте поняття авторства і псевдоавторства в науці.
3. Розкрийте сутність та причини виникнення плагіату.
4. Чому плагіат є чинником зниження якості в науці?
5. Які є шляхи унеможливлення плагіату?

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Семеног О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ “Академія”, 2010. С. 94–99.

Чернявская В. Е. Коммуникация в науке: нормативное и девиантное. Лингвистический и социокультурный анализ : учебное пособие. Москва : Книжный дом “Либроком”, 2017. С. 208–223.

Допоміжна література

Асеев Г. Наукометрія, інформетрія, бібліометрія: визначення і розмежування. *Бібліотечний вісник*. 2016. № 2. С. 3–10.

Зуб В. М., Дем'яненко М. М. Плагіат: його різновиди та заходи протидії. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2014. № 4. С. 86–90.

Етичний кодекс ученого України. URL : <http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>

Кирилюк А. В. Відношення до плагіату в різні часи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 267–274.

Костенко Л., Жабін О., Кузнецов О., Кухарчук Є., Симоненко Т. Бібліометрика української науки: інформаційно-аналітична система. *Бібліотечний вісник*. 2014. № 4. С. 8–12. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_4_4

Коцюк Ю. А. Когнітивний дисонанс як інструмент зниження рівня плагіату. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Психологія і педагогіка. 2013. Вип. 24 С. 56–61.

Михайловський Ю. Б., Длугунович Н. А. Система Anti-Plagiarism як інструмент запобігання плагіату в навчальній та науковій діяльності. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія : Технічні науки*. 2013. № 3. С. 162–168.

Побіженко І. О. Плагіат у сучасних умовах України. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2015. Вип. 4. С. 181–183.

Рекомендації щодо сумлінної практики наукових публікацій, розроблені Британським комітетом з етики наукових публікацій : (Translated from: Committee on Publication Ethics (COPE). Guidelines on Good Publication Practice. Available from : <http://www.publicationethics.org.uk>) <http://www.mediasphera.aha.ru/mjimp/2001/2/r2-01-2.htm>

Симоненко Т. В. Бібліометрика української науки (за матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 10 грудня 2014 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2015. № 3. С. 91–94.

Симоненко Т. Бібліометричні системи Scopus і Google Scholar: сфери використання. *Бібліотечний вісник*. 2015. № 2. С. 10–13.

Сичивиця О. Авторство і псевдоавторство в науці. Стаття друга. Плагіат і плагіатори. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 39–47.

Ульянова Г. О. Напрями попередження наукового плагіату. *Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія”*. 2013. Т. 13. С. 420–428.

Харитонов О. І., Ульянова Г. О. Поняття й особливості академічного плагіату. *Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія”*. 2014. Т. 14. С. 146–153.

ТЕМА 4. ПИСЬМОВА НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ

Мислення є стражданням.
Арістотель

Простота й дохідливість у науковому тексті. Експресивність у науковому тексті. Розмовність у науковому тексті.
Приклади наукових статей: “Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності” М. Рябчука і “Москва, Маросейка” Ю. Шевельова.

4.1. Простота й дохідливість у науковому тексті¹

Поряд з істинністю, об’єктивністю, логічністю, системністю та доказовістю **до істотних ознак наукових знань належить і простота**. Із двох гіпотез, які однаково добре пояснюють те саме явище, ближчою до істини частіше буде та, що простіша. Теорія має бути не лише логічно несуперечливою, а й за можливості простою, вишуканою, осяжною. Власне, поступ науки саме й полягає в тому, щоб зводити позірний безлад явищ до вихідних засад, унаслідок чого навколишній світ являтиме собою гармонійну картину. “Більшість фундаментальних наукових ідей, – вважав А. Айнштайн, – є, по суті, прості й можуть бути висловлені зрозумілою для кожного мовою... Книжки з фізики багаті на складні математичні формули. Але в основі будь-якої фізичної теорії лежать не формули, а ідеї та думки”². Не випадково на фізичній аудиторії Геттінгенського університету як заповіт майбутнім дослідникам накреслене латинське гасло “Simplex sigillum veri” (“Простота – ознака істини”).

Як критерій науковості простота водночас є й нормою наукового стилю. Увага читача має бути зосереджена на думках автора, а не на розгадуванні того, що він хотів сказати. Тож найкраще, коли мова наукової літератури прозора й непомітна (як зручне взуття: взув і за-

¹ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім “Киево-Могилянська академія”, 2016. С. 508–517.

² Цит. за: Мур Р. Нильс Бор – человек и ученый / пер. с англ. Москва, 1969. С. 26.

був). Причому вимога ця стосується як літератури навчальної, науково-популярної, так і власне наукової. Не йдеться про те, щоб остання була зрозуміла абсолютно всім. Це нереально! Проте її має розуміти будь-який фахівець відповідної галузі, а також зацікавлені представники суміжних наук.

Чимало серйозних праць могли би бути написаними значно легше, причому без шкоди для теоретичного рівня. Чому так не роблять? Одна з причин – простота викликає підозри. Доступно написаний текст здається ненауковим. Роздратувати може не лише надто важкий виклад, а й виклад надто легкий. Декому здається, що мінімальна термінологічність і жвавість викладу знецінюють публікацію. “Популяризатори, – пише Б. Мартін, – інколи наражаються на відверту ворожість авторитетів своєї галузі. Деякі економісти зневажають Дж. Гелбрейта, а композитори – Е. Веббера. Соціолог П. Старр за одну зі своїх книжок дістав Пуліцерівську премію, але Гарвард відмовив йому в контракті (тому що він пише для широкого загалу, і його вченість викликає сумніви)”¹.

Чи виправдані ці сумніви й підозри? Далеко не завжди. Як розрізняють об’єктивну складність і нарочиту ускладненість, так треба розрізняти виклад простий і виклад спрощений. Вимога доступності не має нічого спільного з популізмом чи примітивізмом (мовляв, пиши так, як говориш). Знання, викладені просто, не стають менш науковими, адже спрощуються не самі знання, а форма їх викладу. Доступність – це не вживання розмовних слів замість термінів. Це вживання слів прямих, ясних і точних. Це не означає, що для кращого розуміння з тексту треба вилучати всі важкі місця. Це означає так викладати ці місця, що читач не матиме іншого вибору, ніж зрозуміти їх. Кажучи словами Й. Фіхте, це спроба примусити читача до розуміння.

Чи суперечить простота строгості й точності? Іноді суперечить, бо не про все в науці можна розповісти загальнозживаними словами. Але досвід видатних учених показує, що в багатьох випадках ця суперечність позірна. Ось що писав Д. Гільберт (чи не найвизначніший математик минулого століття): “Буде великою помилкою вважати... що строгість у доказі – це ворог простоти. Численні приклади переконують нас у протилежному: строгі методи є водночас найпростіши-

¹ Martin B. Why Academic Jargon Thrives. URL : www.uow.edu.au/arts/sts/bmarin/hubs/92aust09.html(04.07.2014)

ми й найдоступнішими. Прагнення до строгості саме й приводить до знаходження найпростіших доказів. Це ж прагнення часто прокладає шлях до методів, які є більш плідними, ніж старі”¹.

Якщо якусь ідею чи гіпотезу не можна доступно викласти, це може сигналізувати про те, що з нею щось не так, що в чомусь вона хибна, що її не додумано до кінця. І навпаки: “...Для фізика можливість опису звичайною мовою є критерієм того, якого ступеня розуміння досягнуто”². Та й не лише для фізика – для інших фахівців також: “...Доти, доки ви предмет не осягли, він вам здається складним і туманним. Але щойно істину встановлено, все стає простим. Ознака істини – простота, й усі генії прості своїми істинами” (І. Павлов)³. Отже, якщо науковий текст написано недохідливо і він лишається незрозумілим навіть фахівцеві, найімовірніше, його не розумів і сам автор.

З одного боку, ***простота потребує від автора глибоких знань предмета, про який він пише***. З іншого – ***прагнення спростити виклад завжди приводить до глибшого розуміння, бо спонукає виділяти в предметі істотне й відсіювати другорядне***. Англійський фізик і популяризатор науки Р. Паєрлс пересвідчився, що, “...викладаючи свої доводи якомога простіше, уникаючи технічних термінів, я допомагав усвідомити їх значно ліпше, ніж якби послуговувався математичним формулюванням”⁴. Глибока думка від спрощення тільки виграє. Відомий генетик і популяризатор Р. Докінз пише, що науково-популярний виклад потребує “глибоко продуманих зворотів і яскравих метафор”. Простуючи цим шляхом, можна врешті-решт віднайти новий погляд на речі, який сам по собі має шанс стати оригінальним внеском у науку. На передньому краю науки завжди мають справу з незрозумілим, невідомим, надскладним. А такі речі легше осягти не так логічним апаратом, як інтуїцією, спертою на багаторічну школу дослідів. Функція генія саме й полягає в тому, щоб перекладати непізнане простою мовою, доступною для аналізу за допомогою логіки в рамках звичайного розуму.

¹ Жизнь науки: Антология вступлений к классике естествознания. Москва, 1973. С. 472.

² Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое / пер. с нем. Москва, 1989. С. 104–105.

³ Цит. за: И. П. Павлов. Pro et contra (к 150-летию со дня рождения): Антология. Санкт-Петербург, 1999. С. 127.

⁴ Пайерлс Р. Е. Законы природы / пер. с англ. 2-е изд. Москва, 1962. С. 2.

Дохідливість не додає до змісту нічого нового, але сприяє його кращому засвоєнню. Відомий історик і географ Л. Гумільов (автор пасіонарної теорії етногенезу) розрізняв два способи викладу. При першому текст настільки пересичено спеціальними термінами, що жодному фахівцеві годі збагнути його без словника. Цей спосіб здавався вченому не так науковим, як наукоподібним. Другий спосіб – проста розмовна мова: “Немає такої ідеї, яку не можна було б викласти ясно й коротко людині із середньою освітою”¹. Звісно, при цьому треба вдаватися до літературних прийомів (метафор, гіпербол, епітетів, навіть вигаданих діалогів). Утім, нагадує Л. Гумільов, до них удавався ще Геродот. Чи не тому “батька історії” багато читали й переписували, а його *magnum opus* дожив до нашого часу, тоді як писання нудьгарів і педантів потонули в тумані забуття? “Я більше думаю про читачів. Треба, щоб вони усвідомили зміст праці й не кинули книжку не дочитавши”². І хоч гумільовські етно-генетичні побудови в наукових колах сприймають неоднозначно, своєї мети вчений досяг: його книжки перевидають, перерічують і часто цитують.

Висунути цікаву гіпотезу, довести теорію, зробити відкриття – не легко. Так само нелегко описати свої знахідки в доступній формі. Щоправда, є прибічники й у протилежного погляду: новаторські пошуки, ґрунтовні докази завжди потребують складніших мовних форм. Простий же виклад “без відповідних уточнень, без урахування можливих заперечень, без вичерпних доказів” насправді є виявом примітивізму, “сирих”, недозрілих, недодуманих ідей. Тож уявляти, ніби чітка і ясна думка завжди виливається в прості фрази, є великою, хоч і поширеною, помилкою³. Тим-то Л. Булаховський уважав, що немає сенсу закидати недосконалість викладу в тих випадках, коли довгу й важку для зрозуміння фразу неможливо заступити коротшою, але такою ж змістовною (однією чи кількома)⁴.

Та погодитися з цим важко. Бо складний, синтаксично заплутаний виклад саме й свідчить про недодуманість. Той, хто міркує чітко й визначено, завжди знає, що саме хоче сказати. Оскільки він має звичку продумувати проблему до кінця, йому легше віднайти ту мов-

¹ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград, 1990. С. 6.

² Там само.

³ Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. Т. 1. Київ. 1975. С. 407.

⁴ Там само. С. 407–408.

ну форму, яка виражатиме результати думання з найбільшою ясністю й точністю. У письменництві (як, до речі, й у перекладі) немає нічого неможливого, немає безвихідних ситуацій. Інша річ, що пошук простіших варіантів – це праця. Часом клопітка, часом каторжна. Та вона окупається сторницею: “...Я намагався скрізь, де тільки можна, уникати наукової термінології й викладати свої думки загальнодоступною мовою. Виконання такого завдання – чудова школа для будь-якого автора”, – зізнався Н. Вінер у науково-популярній книжці¹.

Не варто боятися, що в разі спрощення написане стане менш точним. Воно не стане більш точним, якщо залишиться незрозумілим. Бо незрозуміле не несе корисної інформації. Не слід боятися й того, що подані дохідливо знання не вимагатимуть від читачів зусиль, привчатимуть до бездумно-поверхового “ковзання”. Якщо знання справді нові, їх сприйняття вже вимагає зусиль. Адже пізнане читач має “вмонтувати” у свою систему знань і при цьому домогтися узгодженості між новопізнаним і вже відомим. А якщо суперечності все ж виникають, спробувати їх усунути – або заперечити прочитане, або критично переосмислити власні погляди.

Одним із чинників, які поменшують простоту (а отже, й ефективність) мовлення, є надто абстрактний, відсторонений виклад, про що свідчить надмір відприкметникових і віддієслівних іменників на *-ість, -ство, -ння*. Без них, як ми вже писали, не обходиться жоден науковий твір. Але якщо він складається із самих лише абстракцій і не містить живих образів, то стає малоцікавим, притлумлює увагу, викликає втому. Не слід гадати, що тільки діти засвоюють знання чуттєвим шляхом. Якщо нам бракує чуттєвих вражень, то ні описи, ні роз’яснення, не знайдуть опори в конкретних уявленнях. І абстрактне буде засвоєне лише формально. Конкретика, наочні приклади вражають уяву сильніше, бо розворушують пережитий досвід. У результаті абстрактна ідея, категорія, будь-яке умоглядне поняття стануть зрозумілішими й доступнішими.

Перевага конкретики над абстрактністю – одна з умов простоти й доступності. І хоч у науковому тексті уникнути абстрактної лексики неможливо, обмежити її вживання можна і треба. При цьому, однак, не варто доходити до іншої крайності. Бо переважна увага

¹ Винер Н. Я – математик / пер. с англ. Ижевск, 2001. С. 8.

до конкретного, безліч прикладів і деталей привносять у виклад надмірну описовість. У результаті замість цілісного уявлення матимемо порізнену мозаїку. Конкретиці слід відводити роль допоміжну, пояснювальну, щоб вона не затуляла собою закони, закономірності й інші узагальнення, які є становим хребтом наукового знання.

Конкретика допомагає зрозуміти й затамувати абстрактні істини не в останню чергу тому, що *відповідає психофізіологічній природі сприйняття*. Читання наукової літератури – постійна розумова напруга. Щоб не виснажитися, час від часу потрібна розрядка. Приклади, ілюстрації, роз'яснення саме й слугують цій меті. Ритмічне чергування абстрактного та конкретного поліпшує взаємодію півкуль головного мозку. Вони, як відомо, спеціалізовані: ліва відає абстрактно-логічним, права – конкретно-образним мисленням. Тож навіть у власне науковому тексті не варто нехтувати конкретикою (хоч її кількість, ясна річ, буде меншою, ніж у науково-навчальному та науково-популярному текстах).

Отже, щоб зміст засвоювався краще, *у творі має бути оптимальне співвідношення фактів і узагальнень, переходи від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного*, від вузких до ширших узагальнень. Узагальнення можуть окільцювати собою факти, а можливий і суто індуктивний підхід: виклад починається зі знайомого явища, простого предмета, який можна взяти до рук, оглянути, а тоді на цій основі поступово робляться узагальнення. Власне, будь-яке загальне положення має бути підтверджене конкретними фактами (й до того ж системно осмисленими). І це не тільки вимога методології. Абстрактні викладки бажано чергувати з прикладами ще й тому, що останні є засобом привернути увагу, відновити її після довгих і важких для сприйняття теоретичних розважань. Вони ж привносять у виклад достовірність і переконливість.

Ще один дієвий спосіб спрощувати – пояснювати нефахівцям. І. Павлов мав звичку обговорювати ту саму проблему по кілька разів на день з різними людьми. Особливо з тими, для яких фізіологія була *terra incognita*. Пояснюючи все від самих азів, учений з'ясовував для себе те, що здавалося samozрозумілим. Бувало, починав говорити, аж раптом перепиняв себе: “Ні, стривайте-но, ось так буде зрозуміліше” – і повторював думку по-новому. Або знаходив якогось “свіжого”, зовсім не обізнаного слухача, приміром, молодого інженера. “Адже

він, – казав, – нічогосінько не тямить у фізіології, а зрозумів. Мені цікаво практикуватися в простому і ясному викладі питання. Я виходив лише з того, що він приблизно знає, що серце лежить окремо від шлунка”. У такий спосіб класик глибше продумував і точніше викарбовував власні тези¹.

Д. Гільберт ознайомлював слухачів зі своїм розумінням теорії відносності впродовж кількох лекцій. І щоразу домагався дедалі більшої простоти. Якось навіть “прочитав популярний курс лекцій перед великою аудиторією, довівши, що тільки той, кому логічна структура складної галузі цілковито зрозуміла, може викладати її необізнаній публіці наочно, живо й водночас строго”².

Звісно, популярність викладу не повинна знижувати науковості. Як уникнути спрощенства? Серед основних помилок, що перетворюють популяризацію на вульгаризацію, слід назвати такі: 1) автор жертвує точністю на користь дзвінкої фрази, красивого вислову; 2) зайвий антропоморфізм; 3) безапеляційно-легковажне поводження з науковими проблемами; 4) перебільшення спрощень і намагання “дати всі науки за копійку”; 5) невдалий белетристичний виклад, коли автор сам не є ні белетристом, ні вченим. Це означає, що важливо пильнувати рівновагу між серйозністю й точністю, з одного боку, та простотою й цікавістю – з іншого.

На сьогодні мало бути першокласним фахівцем – треба ще вміти писати. Майстерно, просто, дохідливо. Ученому, котрий здатен зацікавити широкі маси, легше довести, що його робота якісна, суспільно значуща, потрібна не лише вузьким фахівцям. Тож донині насущним є заклик І. Огієнка: “Кожен учений мусить пам’ятати, що ясний і простий стиль – то найкращий стиль, а популярний виклад – то найцінніший виклад”³.

Писати науковий текст – це не просто виповнювати абичим сторінки. По-перше, треба мати, що сказати. По-друге, щоб текст був доладним і дієвим, його треба стилістично й риторично організувати. Те, що виходить з-під пера, має бути і змістовним, і цікавим, і новим, і лаконічним, і зрозумілим. І досягти усього цього треба одночасно! Якщо текст читати легко, це не означає, що писати його теж було лег-

¹ Павлов И. П. В воспоминаниях современников. Ленинград, 1967. С. 58.

² Борн М. Размышления и воспоминания физика : сб. статей. Москва, 1977. С. 35–37.

³ Огієнко І. І. Рідна мова. Київ, 2010. С. 74.

ко. Усе якраз навпаки: писати просто не так просто. Хороше пишеться не швидко.

Так, простота як критерій істинності наукових знань водночас є і нормою наукового стилю. Якщо текст не може зрозуміти фахівець, найімовірніше, його не розумів і сам автор. Прагнення спростити виклад змушує виділяти в предметі головне й відсіювати другорядне, а отже, приводить до глибшого розуміння. Важлива умова доступності тексту – оптимальне співвідношення фактів і узагальнень, гармонія наочного й уможливленого.

4.2. Експресивність у науковому тексті¹

Художня література та мистецтво, як відомо, пізнають і відтворюють дійсність в образно-чуттєвій формі й на перший план висувають емоційне ставлення митця. Наука ж розкриває істину раціонально, прагнучи виявити об'єктивні закони, причому незалежно від того, як до них ставиться вчений. Науковий текст описує пізнане незворушно, неупереджено, в максимально очищеному від особистих симпатій і антипатій дослідника вигляді. Такому текстові притаманна нейтральна стильова тональність, а емоційність протипоказана як така, що не вписується в межі об'єктивного знання. Він апелює до розуму, а не до емоції. Увага читача має бути зосереджена на змісті, логічній послідовності й доказовості викладу. Формальність, сухуватість, аскетизм таких текстів здаються природними, а емоційність вважають навіть стильовою вадою.

На перший погляд, така стильова настанова наче й небезпідставна. Учений – не художник слова, його справа – повідомляти точну інформацію в усталених термінах і зворотах. У науковому мовленні увагу мають привертати не красивості стилю, а змістовність, системність, невмолима логіка. Виходячи з цих міркувань (загалом небезпідставних), до емоційно-експресивних засобів у науковому тексті ставляться з підозрою – як до зайвих прикрас, недоречних вольностей. Літредактори люто “вичищають” усі такі слова та звороти, замінюючи

¹ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2016. С. 484–508.

їх нейтральними або книжними. Якщо експресивні засоби й допускаються, то строго дозовано (здебільшого у полемічних статтях, науково-популярній літературі). Як наслідок, чимало публікацій нагадують доповідну записку, протокольний звіт. Якщо хтось і наважується писати жваво, образно, його твір часто-густо сприймають як белетристику, дешевий популізм і взагалі профанацію високої науки.

Наскільки виправдане таке ставлення? Хоч експресивність і справді не надто властива науковому викладу, це, однак, не означає, що він має бути абсолютно сухим і знебарвленим. По-перше, згаданий вище стереотип утвердився на підставі “стилістично вихолощених” текстів радянських часів. Причини були різні: цензурно-ідеологічні пута, скутість авторського “я”, нерозуміння потреби зацікавлювати читача. При цьому випускали з уваги досвід наукового текстотворення за рубежем.

По-друге, заперечення експресивності впливає не так із внутрішньої природи наукового стилю, як із того, що писати свіжо, розкуто, невимушено здатен далеко не кожен учений. Створити стилістично бездоганний підручник чи цікаву науково-популярну книжку до снаги лише одиницям. І виходить, що простіше оголосити “взірцями” одноманітно написані тексти з убогим риторичним багажем, а все, що не вписується в це прокрустове ложе, затаврувати як чуже й невластиве.

По-третє, теза “науковий текст має бути неемоційним, бо таким є саме наукове пізнання” вразлива для критики. Як і будь-яка діяльність, наука неможлива без почуттів і переживань. Вона не терпить байдужих рук, холодних сердець. Пошуки істини – глибоко емоційний процес. Так, наукове пізнання раціональне, але наснажують його емоції. Вони не просто супроводять мислення, а й надають йому жвавості, пристрасності, гостроти. Емоційність – не лише вибухово-афективні реакції, коли хтось у гніві кидає громи та блискавки або з жаху ховається попід ліжку. Емоційність – це стани, наближені до спокійно-нейтральних: надія, сумнів, певність, непевність, досада. До таких станів належать й інтелектуальні почуття: подив, цікавість, любов до знань, почуття нового, відчуття важкості проблеми, невдоволення незрозумілим тощо. Інтелектуальні емоції пронизують усі етапи розв’язання наукової проблеми – від усвідомлення й до вирішення. Більш того, сам вибір сфери й напряму дослідів залежить від інтересів, уподобань, схильностей науковця. Радість відкриття, сумніви й надії, гіркота не-

вдач, передчуття успіху – без калейдоскопа цих почуттів науковий пошук неможливий. Можна сказати й так: чим більше любиш предмет дослідів, тим глибше його пізнаєш. Брак у вченого радості пізнання, інших інтелектуальних почуттів говорить про те, що працює він механічно, відсторонено, відчужено. ***Одержимий учений здатен знайти такі рішення, які неможливі у стані байдужості.***

Послухаймо зізнання представників “сухих” точних наук. Математик А. Пуанкаре: “Наука повсякчас зводить нас із чимось, що перевищує нас; вона повсякчас дає нам видовище, щоразу нове й завжди глибше; крім того великого, що вона нам показує, вона спонукає уявляти щось іще більш велике: це видовище захоплює, і цей захват змушує нас забувати навіть про себе”¹.

В “Автобіографії” Ч. Дарвін нарікав: мій розум перетворився на якусь машину, що перемелює силу-силенну фактів, а це загрожує викликати атрофію тієї частини мозку, яка відповідальна за естетичні смаки. Утратити їх – утратити щастя, що шкідливо позначається і на розумових здібностях, і на моральних якостях людини Якби Ч. Дарвін міг почати життя знову, взяв би за правило щонайменше раз на тиждень читати поезію й слухати музику – це підтримувало б активність відповідних ділянок головного мозку.

Отже, різко поляризувати рацію та емоцію немає підстав. Це не протилежні сутності, а дві сторони одного явища – процесу пізнання. Логічне й емоційне можуть цілком мирно співіснувати, справжні відносини між ними не взаємозаперечні, а гармонійні.

Як не існує раціонального пізнання без емоцій, так і не існує поняттєвого мислення без образів. І хоч поняття в чистому вигляді – це тільки раціональне, тільки те, що виділяє в об’єкті загальне й істотне, в мисленні вченого, писав А. Айнштайн, завжди є щось поетичне. І додавав: “Справжня наука й справжня музика потребують однорідного розумового процесу”. О. Потебня уподібнював художній образ алгебраїчному знаку, бо і перший, і другий слугують засобами концентрації думки².

Образне мислення випереджає поняттєве в аналогіях і порівняннях. Особливо корисними вони стають тоді, коли невідоме розглядають на тлі відомого або коли треба виявити чи підкреслити істотне.

¹ Пуанкаре А. О науке / пер. с фр. 2-е изд., стер. Москва, 1990. С. 659.

² Потебня О. О. Естетика і поетика слова / пер. з рос. Київ, 1985. С. 98–99.

Окрім того, пізнання будь-якого предмета починають із того, що шукають інший предмет, з яким його можна порівняти. Без порівняння немає розуміння, тому досліджувані явища часто пояснюють через аналогію. Так, наприклад, роботу головного мозку фізіолог І. Павлов на своїх лекціях висвітлював на прикладі годинника або телефонної станції (у наш час мозок порівнюють із комп'ютером). А. Айнштайн виводив і роз'яснював засади своїх теорій, спираючись на повсякденні ситуації: плавання в човні, спостереження за рухом поїзда з платформи тощо. І хоч аналогія не є строгим доказом (висновки на її підставі не вірогідні, а правдоподібні), часом вона може повідомити більше, ніж найдовший опис чи докладні пояснення. Це своєрідна образна підтримка наукової думки.

Говорячи про експресивність наукового тексту, не можна не згадати про метафору – образну аналогію й одночасно найдавніший прийом пізнання. Здатність помічати подібне між різними явищами, зближувати віддалені поняття – ключова риса творчого мислення. І не лише в мистецтві. Арістотель закликав авторів не цуратися метафор, хоч і визнавав, що мислити метафорично годі навчитися: це ознака таланту. Справді, пошук аналогій, комбінаторна гра – становий хребет евристичного мислення, їхню пізнавальну функцію особливо добре видно на прикладі розгорнутих метафор. Вони не тільки глибше розкривають суть явища, а й стимулюють творче сприйняття.

Свіжа метафора завжди збагачує мовлення: “Будувати фразу і не припускати при цьому переносного вживання слів – це значило б ніяк не виходити з меж цілком усталених штампів, це значило б користуватися мовою надто анемічною, позбавленою будь-яких живих, органічно властивих їй сил”¹. І не варто гадати, що прикрашати тексти – монополія поетів. На метафори не скупляться і вчені: *“Однак самі по собі джерела – це ще тільки купка цегли, з якої історик змурує фундамент під свою оповідь про минуле”* [Н. Яковенко]; *“...Чи не вперше нам запропонували дослідження, яке дозволяє продертися крізь лабіринт ідей, думок, здогадів та інтенцій Сковороди”* [М. Мінаков].

Коли дослідникові треба назвати нове явище, стисло висловити нову ідею чи відкриття, а в термінофонді відповідних засобів немає, доводиться давати волю фантазії й шукати ці засоби в розмовній мові. Влучна метафора – це той магістральний канал, яким наукове поняття

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. Т. 1. Київ, 1975. С. 359.

проникає в голову читача. Як і метод аналогії взагалі, метафора може прояснити суть швидше і яскравіше, ніж індуктивний чи дедуктивний способи викладу. Вона підвищує впливовість тексту, сприяє кращому засвоєнню змісту, особливо якщо він надто сухий чи абстрактний. Практика засвідчує, що перетворення метафори на нормативний термін – річ звичайна. Це буває майже в кожній галузі науки й техніки: відмивання коштів, гілка влади, судовий імунітет (*правознавство*); гірський хребет, рукав річки, часовий пояс (*географія*); голка сосни, пазуха дерева, човник квітки (*ботаніка*); крило носа, очне яблуко, решітчастий лабіринт, сліпа кишка (*анатомія*); вовча паща, заяча губа, серцевий напад (*медицина*); благородні метали, скелетна формула (*хімія*); гусеничний трактор, ніс літака, свічка двигуна, хвіст поїзда (*транспорт*). Деякі розмовні слова виявилися настільки функціональними, що стали метафоричними термінами не в одній, а в багатьох науках: *коло, мережа, поле, тіло, ядро* (в астрономії, біології, війську, геології, математиці, фізиці, спорті, техніці тощо). Метафоричні терміни зручніші, ніж їхні кільकाслівні відповідники.

Отже, метафора торує евристично плідні шляхи, спрямовує нашу думку на нові, несподівані зіставлення та висновки. Метафоричність – хоч і не провідна, але помітна риса наукового мовлення, що збагачує його виражальні можливості. Метафора є й важливим засобом терміноутворення, в якому виражається національна самобутність наукової мови.

Крім емоційності й образності, до експресивних засобів мовлення відносять також оцінність. Чи властива вона науковому твору? Безперечно! Адже наука за своєю природою плюралістична: їй властиві різні підходи, методи, школи, напрями. Справжній дослідник не просто збирає й систематизує факти – він іще стверджує свою позицію. При цьому або солідаризується з поглядами інших, або протиставляє їм свої погляди. Ті ідеї, які для нього принципово значущі, він гаряче захищає, а ті, з якими категорично не згоден, – рішуче спростовує. Наукові результати та шляхи досягнення їх теж стають предметом критичної оцінки. Усе це потребує відповідних мовних засобів.

Позитивну оцінку в наукових текстах виражають прикметники (а також похідні від них іменники й прислівники) актуальний, блискучий, видатний, визначний, відчутний, глибокий, гнучкий, зна-

чний, істотний, кардинальний, ключовий, колосальний, неперевершений, перспективний, ретельний, слушний, тонкий, унікальний, усебічний, фундаментальний, цікавий, чіткий, яскравий.

Емоційне забарвлення мають і мовні засоби полеміки. Без заперечень, критицизму, альтернативних поглядів пізнання спинилося б на мертвій точці. Необхідність давати схвальну або критичну оцінку чужому (та й своєму) доробку викликає активізацію експресивних елементів. Вони допомагають спростувати те, проти чого вчений ске-рує свій полемічний удар, і утвердити те, у чому він хоче переконати читача. Причому ці елементи виражають найширший діапазон емоцій та оцінок – від доброзичливої іронії до колючого сарказму.

Експресія в науковому мовленні – сигнал особливо потужний.

Якщо в публіцистичному чи художньому творі вона слугує для прямого емоційного впливу на читача, то в науковому її призначення інакше – посилити ясність, донести важливу інформацію, заохотити до співдумання. Експресивні засоби в науковому тексті стосуються не емоційної, а інтелектуальної експресії. Їх використовують там, де треба наголосити на головному, підкреслити глибину, доказовість думки. При цьому експресивність повинна не затуляти цю думку, а сприяти її унаочненню та кращому засвоєнню.

Найчастіше експресивне виявляється там, де автор ставить проблему в широкому плані, окреслює нові шляхи пізнання, прагне роз'яснити й переконати. А переконування, як ми знаємо, не зводиться лише до раціональних механізмів. Інформація стає переконанням, якщо вона не просто сприйнята, а “пережита”, пропущена крізь сито власного почуття. Думка, загострена почуттям, переконує сильніше, ніж думка відчужена. “Концепція, – зазначав В. Беверідж, – тим легше досягає свідомості, чим більш емоцій викликає”¹. І саме експресивні засоби можуть підкреслити її ключові моменти, зробити докази більш очевидними, чіткіше виразити ставлення автора до сказаного. А якщо це ставлення не тільки обґрунтоване, а й влучно виражене, є всі шанси, що воно передасться й читачеві. Коротше кажучи, нас переконує авторська переконаність.

Давно помічено: коли вченому добре вдаються порівняння, свіжі метафори, коли він щедро (але доречно) оздоблює виклад живими образами чи парадоксами, зростають шанси, що його твори “розбе-

¹ Цит. За Тищенко К. М. Життєві правила дослідника. Київ, 2010. С. 6.

руть на цитати”, а окремі вислови стануть афоризмами: “На велику висоту завжди сходять не прямо, а гвинтовими сходами” (Ф. Бекон)¹, “Мої результати мені давно відомі, я тільки не знаю, як до них прийду” (К. Гаусс)², “Те, що є в людині... важливіше за те, що є в людини” (А. Шопенгауер)³, “Наука не може розвиватися, якщо вона думає про завтрашній день. Наука може розвиватися тільки тоді, коли вона думає про вічність” (М. Попович)⁴.

Як бачимо, *експресивність – потужний каталізатор процесу сприйняття*, що підвищує прагматичний потенціал наукового тексту. У помірних виявах вона не руйнує його стильову витриманість, а “олюднює”, пом’якшує сухість викладу, зрівноважує раціональну складову емоційною.

Сьогодні американські вчені прагнуть зробити свої публікації “attractive” з метою принадити тих, хто міг би стати поширювачем або покупцем їхніх ідей. Причому покупці – це не лише покупці наукових монографій або часописів. Це й чиновники, експерти, члени комісій у фондах, що фінансують наукові розвідки. І ця тактика, слід визнати, небезплідна. Подані в такий спосіб ідеї стають популярними, навіть модними (хоч за своїм рівнем можуть і не бути аж такими новаторськими чи першорядними).

Гармонія інтелектуального та експресивного, прагнення полегшити складні розмисли емоційно розкутим викладом були не чужі й українському науковому стилю в другій половині XIX – на початку XX ст. Н. Зелінська підкреслює піднесений дух тогочасних текстів, їхній антропоцентризм, естетичну спрямованість, настанову на публіцистичність. Вільні від жорстких стильових обмежень, автори й редактори намагалися зацікавити читача, подати глибокий зміст у привабливій словесній оболонці, використовували різні виражальні засоби (епітети, порівняння, метафори, іронія, побутові фрази, крилаті вислови, принадливі заголовки), прийоми мовного впливу (діалог, полеміка, літературні ремінісценції тощо). Ці наближалися до ідеалів

¹ Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / пер. с англ. Т. 2. Москва, 1972. С. 375.

² Оствальд В. Великие люди / пер. с нем. Санкт-Петербург, 1910. С. 88.

³ Шопенгауэр А. Афоризмы для усвоения житейской мудрости : Избранное / пер. с нем. Харьков, 2013. С. 20.

⁴ Попович М. Українська наука – це гетто / *Українська правда. Життя*. 2011. 25 травня. URL : <http://lafe.prawda.com.ua/culture/2011/05/25/79321/>

європейського Ренесансу й одночасно є питомими явищами української культури, в яких вирує національний дух¹.

За радянських часів розвиток нашого наукового стилю цілковито залежав від російського наукового стилю, предтечею якого був канцелярсько-діловий стиль петровської доби. Науковий жаргон – один із сумних наслідків гіпертрофованої книжності. Тож нині відроджуваний український науковий стиль мав би повернутися обличчям до своїх першоджерел, збагатитися тими можливостями, зокрема й експресивними, які літературна мова пропонує для переконливого і влучного вираження наших ідей.

При цьому варто пам'ятати, що в науковому пізнанні емоційність доречна тією мірою, якою вона не шкодить логічності й не викликає тенденційності. Дослідник не має права використовувати емоції як аргумент (“це неправда, бо мені не подобається”). Мотивація та перебіг досліді глибоко емоційні, але його результат – знання – вільний від емоцій. Тож коли щось доводять або спростовують, виклад має бути строго логічним. Коли ж треба передати внутрішню енергію, пристрасну зацікавленість дослідника чи привабити, захопити й переконати читача, помірна мовна експресія цілком доречна. Експресія має апелювати до почуттів, але не переростати в розхристану екзальтованість. Живити читацький інтерес, але не скочуватися до розважальності. Бути красномовною, але не велемовною. Впливати на читача, але не ставати самоціллю. Не повинна вона бути настільки сліпучою, щоб затуляти чи, ще гірше, підміняти собою логічний зміст. Можна навіть сказати, що чим менше експресивності, тим вона цінніша.

Отже, мова науки не повинна бути художньою мовою. Однак не повинна й бути мовою канцелярською, надто формалізованою, сірою та вбогою. Емоційне є нерозлучним супутником пізнання, допомагає ефективніше передавати його результати іншим. Для мови науки певна експресивність стилістично виправдана. Особливо якщо вона відображає творчий неспокій ученого, його новаторські пориви, якщо заперечує застиглість, інерцію думки, надає їй більшої напруженості й гостроти. Вона доречна й тоді, коли автор має своє творче “я”, коли він думає незалежно, коли має чим поділитися з читачем. І якщо емоцію лишатиметься під контролем рацію, вченому

¹ Зелінська Н. В. Поетика приголомшеного слова: Українська наукова література XIX – початку XX ст. Львів, 2003. С. 87, 312.

вдається створити органічну єдність глибокого змісту та виразної, промовистої форми.

4.3. Розмовність у науковому тексті¹

Як і знеособленість, книжність – одна з визначальних рис наукового викладу. Уживання тут розмовних, а тим паче просторічних чи фамільярних елементів зазвичай кваліфікують як стильову помилку, спричинену мовним “дальтонізмом” автора.

Підкреслена книжність має свої підстави: вона відображує офіційні умови, в яких відбувається наукова комунікація. А офіційність у мовленні саме й утворюється сполученням книжних і нейтральних засобів за цілковитого усунення розмовних. Інша підстава полягає в тому, що наукова картина світу багато в чому відрізняється від повсякденної. Отже, наукова мова теж має істотно відрізнитися від розмовної. Не випадково науковий стиль великою мірою сформувався як антипод розмовно-побутового стилю.

Уважають, що завдяки книжності мова науки набуває чіткішої стильової визначеності. Природно, міркував Б. Гавранек, коли наукова тема в популярному викладі не має багато термінології й передається, хоча б частково, словами розмовної мови. Тож і не менш природно, коли повсякденна чи побутова тема в науковому викладі замість розмовної лексики викладається спеціальною мовою². (Ми не зовсім згодні з цією думкою, бо з першого не обов’язково випливає друге. Наводимо її тільки тому, що вона добре ілюструє хід мислення противників розмовності в науковому мовленні.) У такий спосіб із мови науки усувається суб’єктивізм щодо предмета викладу. Л. Щерба застерігав: “Якщо хтось у серйозній книжці напише *фагоцити уминають мікробів*, це буде безглуздо й недоречно”³. Як уважав учений, невмотивоване вживання слів руйнує стильову будову мови, після чого вона починає нагадувати розладнаний музичний інструмент. Різниця лише

¹ Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 475–484.

² Гавранек З. Задачи литературного языка и его культура. *Пражский лингвистический кружок* : сб. статей / сост., ред. Н. А. Кондрашов. Москва, 1967. С. 359.

³ Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957. С. 139.

в тому, що інструмент можна швидко налаштувати, а стильова будова формується століттями. Таким чином, книжність “захищає” науковий текст від чужостильових укрплень, а це начебто полегшує його написання та сприйняття.

Книжність привносить у наукове мовлення ще й термінологічну визначеність. Навіть коли термін виникає на основі живомовної лексики (*вага, вартість, сила, струм, чутливість*), його значення згодом уточнюється, термінізується й часом настільки переінакшується, що починає йти в розріз з вихідним побутовим значенням (пор. економічні терміни: *негативна дохідність, приріст збитковості, мінусовий приріст*). Оскільки наукова мова, на противагу усно-розмовній, передбачає більший ступінь свідомого втручання, книжність полегшує процеси термінологічного регулювання та нормотворення.

Із факту належності наукового стилю до книжних стилів часом роблять скороспілий висновок, що для нього природними є *лише* книжно-писемні елементи, а усно-розмовних, відповідно, слід усіяко уникати як чужостильових і небажаних. Книжка, написана жваво, образно, з природними інтонаціями, не переобтяжена громіздкими зворотами, декому здається недостатньо вдумливою. А дехто взагалі закликає випікати з академічних текстів “розпеченим залізом” і найменші натяки на розмовність: “Те, що можливе й навіть потрібне в науково-популярному тексті, в науковому неприпустиме. Наукове мовлення стало справжнім антиподом розмовного: жодна власне розмовна конструкція (або слово) в науковому тексті неможлива. Це абсолютий закон”¹.

Чи не надто категорична теза? Цей “антирозмовний” закон, по суті, забороняє науковцям послуговуватися розмаїттям виражальних засобів. Навіщо така сувора регламентація? Адже обмеженість мовних ресурсів може свідчити не лише про стильову витриманість, а й про збідненість словника, невміння різноманітитувати виклад. І. Франко колись іронізував, що сухість філології полягає не так у ній самій, як в особах деяких філологів². Те саме стосується й сухості історичних розвідок: “...Чимало українських істориків не є природними носіями рідної мови, і це призводить до певної “книжності”, скутості їхнього стилю, себто до послуговування загальниками, а не знахідками живо-

¹ Лаптева О. А. Как пишут ученые. *Русская речь*. 1995. № 2. С. 62.

² Франко І. Я. Вибрані твори : у 50 т. Т. 33. Київ, 1982. С. 231.

го мовлення”¹. І виходить парадокс: ми вважаємо, що книжність – перевага наукового стилю, а за нею часом криється банальна недорікуватість.

Теза про підкреслену офіційність наукової комунікації теж небездоганна. Адже де вона, ця офіційність, побутує? Передусім – у стосунках між начальником і підлеглим, між представником влади і звичайним громадянином. Яка її мета? Тримати дистанцію, показати, що співрозмовники посідають різні щаблі в ієрархії влади. Для ділового мовлення офіційність виправдана, це його стилетвірна риса. А от навіть дистанція в науковому тексті? Адже тут автор і читач – рівноправні комунікативні партнери, обопільно зацікавлені у співпраці.

Нехудожні стилі почали підпадати під вплив канцелярської стилістики від XVIII–XIX століть – у міру того, як розростався бюрократичний апарат. Апогей цього впливу припадає на минуле століття, коли в умовах тоталітаризму державна бюрократія підім’яла під себе чи не всі сфери громадського життя. Демократія ж кладе канцеляриту на всевладдю край. Сьогодні на перший план виходять суто практичні чинники: швидкість сприйняття, повнота розуміння, легкість спілкування. “Розкнижнення” й “орозмовлення” – ці тенденції актуальні нині для багатьох літературних мов. Звісно, науковий стиль і далі має лишатися стриманим, діловитим, але певна невимушеність йому аж ніяк не завадить.

Чи завжди розмовна мова науково неточна? Далеко не завжди. По-перше, точність наукового мовлення не зводиться лише до книжно-термінологічної строгості. Точності досягають також, спираючись на контекст, фонові знання читачів. По-друге, **наукове мислення має бути не тільки точним, а й гнучким, що потребує своїх виражальних засобів**. Саме живомовні звороти й дають нам змогу гнучко передавати тонкі та примхливі відтінки думки. Влучно про це сказав видатний російський філолог і філософ О. Лосев: “Розмовне мовлення – наш невичерпний золотий запас. Це треба розуміти, цінувати, цим треба вміло послуговуватися. Шкода, що мої книжні редактори полюють за розмовними слівцями та зворотами, викорінюють їх, як будяки. Не розуміють! Адже популярно, белетристично викладений предмет не стає від цього менш науковим”². Живі інтонації, іроніч-

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. С. 286.

² Лосев А. Ф. Дерзание духа. Москва, 1989. С. 352–353.

ні судження, в'їдливі зауваги, якими пересипані тексти О. Лосева, – справжній мовний артистизм.

Науковий текст у своїй основі є книжно-писемним, і коли в нього вкраплюють, як яскраву цяточку, розмовні слова чи звороти, виникає стильовий контраст. Цей останній підвищує експресивність розмовних елементів, допомагаючи виконувати їхню функцію – глибше розкрити зміст, засвідчити ставлення автора, переконати читача. І не варто вбачати тут стильову помилку! “Стильові норми, – вважав М. Пилинський, – мають характер заборони тільки у випадках не-свідомого їх порушення. Доцільне, свідоме використання елементів інших стилів, підпорядковане меті висловлення, сприймається як цілком природне урізноманітнення мови, спрямоване до основного завдання: найкраще і найпереконливіше розкрити певну думку”¹.

Ніхто не заперечуватиме, що розмовність доцільна в науково-популярній літературі. Тут вона допомагає налагодити контакт автора з читачем, знімає психологічний бар'єр, а головне – полегшує сприйняття. А хіба в суто наукових творах не треба налагоджувати контакт, полегшувати сприйняття? Треба. То чому ж тут її вважають аж такою недоречною?

Домірне сполучання книжних і розмовних елементів позбавляє написане гнітючої монотонності. Книжне мовлення, що наближається до усного, стає невимушеним і більш зрозумілим. Згадаймо: коли ми хочемо розтлумачити нашу думку іншому, мимоволі будуюмо фразу з цілковитою природністю, вносячи в неї живі, промовисті інтонації. Саме цього й треба домагатися на письмі: “Це надійні ліки проти склеротичного змертвіння синтаксису літературної мови, проти того, щоб вона перетворювалася в далеку від життя, підкреслено книжну, штучну”²:

*Нове уніатське духовенство, яке згодом відіграло важливу роль у поширенні національної культури серед народу, на той час ще не визріло. Сільські священики були і вбогі, і малоосвічені, **то що вже говорити про їхню паству?** [В. Русанівський]; В елліністично-римську добу, коли великі діяння предків покрив морок століть, **а покійників не розпи-***

¹ Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови. *Взаємодія усних і писемних стилів мови*. Київ, 1982. С. 67.

² Чуковская Л. К. В лаборатории редактора. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1963. С. 61.

таєш, народилася компілятивна історія [Н. Яковенко]; Творам елліністичних і римських компіляторів неабияк поталанило: з падінням Римської імперії їхні тексти самі набули статусу джерела, і в такій **функції завдають клопоту** сучасним історикам до сьогодні, **бо ж іди знай**, де Полібій, Плутарх, Лівій чи Светоній фантазують, а де оповідають *wie es eigentlich gewesen* [Н. Яковенко].

Дехто вважає, що залучати в науковий виклад книжні елементи варто тільки тоді, коли це зумовлено комунікативною доцільністю. У цьому є резон, бо надмірна книжність, крім того, що ускладнює сприйняття, робить текст нежиттєздатним. Академік А. Кримський (палкий прихильник розмовності в науковому стилі) доводив: “А візьміть якого-небудь Державина, що не має ще й сто год, як він помер, а вже його мова дихає мертвеччиною навіть для інтелігентів. Виходить: хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держиться морфології, синтакси і фразеології чистісінької народної, а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше”¹. Звісно, веде далі Агатангел Юхимович, наукові твори мають тимчасову вартість, а вузьке коло їхніх читачів не злякає жодна мертвість у мові. Через це він допускав “трохи штучної, та зате точної і вигідної мови”. Утім було б краще, “щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!”².

Ясно, що сьогодні не варто піддаватися на цей радикальний заклик, бо він зводить нанівець стильовий розподіл літературного мовлення. Але думка про те, що розмовна мова може (і повинна) впливати на наукову, недалеко від істини. Бо зближення книжно-писемних і усно-розмовних стилів – загальномовна закономірність, якщо не універсалія.

У своїй історії різні літературні мови (польська, сербська, турецька) проходили етап звільнення від закостенілих книжних елементів і плідного зближення з народно-розмовною стихією. У минулому столітті такий етап пережила і японська літературна мова: успадкована надскладна давньописемна система, архаїзоване словництво добряче гальмували її поступ. Подолати розрив можна було тільки шляхом демократизації. Для цього японські лінгвісти заглибились у вивчення усного мовлення, маючи на меті виробити рекомендації для “поліпшення мовного існування нації” (із цих досліджень і постанала

¹ Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову. Твори : у 5 т. Т. 3. С. 131.

² Там само.

відома “Школа мовного існування”). Унормована в такий спосіб японська мова значно розширила сфери свого застосування.

Українська літературна мова, як ми знаємо, сформувалася на народній основі. На цих самих засадах мав би постати і її науковий стиль. Та оскільки впродовж кількох століть він з відомих причин не міг розвиватися безперервно-еволюційним шляхом, в українських учених не було іншого вибору, крім як наслідувати чужомовні зразки наукової прози, здебільшого – російської літературної мови, яка за походженням є глибоко книжною. Нині ж, коли наша наукова мова спинається на власні ноги, випростує плечі й упевнено долає стильову залежність від інших мов, вона мала б відновити життєдайні зв’язки з розмовним мовленням.

Коли розмовна лексика стає в пригоді? Передусім тоді, коли треба назвати явища, які не мають термінологічних позначень:

...увесь поведінковий репертуар, який використовують студенти з метою суміщення навчання і роботи, можна розбити на дванадцять груп, які, в свою чергу, поділяють на три поведінкові стратегії: трудяги, ловкача й нероби [С. Дембіцький]; Олег Ляшко – відомий український політик, лідер Радикальної партії України... Його поведінка часто нагадує блазенаду чи клоунаду, тому і сприймається як засіб політичного піару [Л. Завальська].

Деякі живомовні слова з часом стають повноправними термінами. Так, у 1990-ті роки термінізувався іменник суржик зі значенням “мішане українсько-російське мовлення”. На наших очах цей процес відбувається з прикметником нікчемний (пор. юридично нікчемний законопроект). Власне, тенденція до зближення норм усного й писемного різновидів нашої літературної мови була помічена ще в 1970-х роках. З того часу, з одного боку, варіанти писемної мови в першу чергу сприймаються як нормативні й поширюються в розмовній мові. З другого – йде відмирання застарілих, суто книжних форм, не властивих розмовній мові”.

Процес розмовлення дається взнаки навіть у російській літературній мові (при всій книжності її походження). Тут діє цікава традиція: постійно відходити від жорстких норм, не доходячи, однак, до неправильностей. Серед іншого, це виявляється в певному взаємопроникненні стилів. Зразками гарного невимушеного мовлення вважають, з одного боку, писемне мовлення з відступами від норм у бік розмовного і, з іншого – усно-розмовне мовлення з відступами в бік книжно-писемного.

Справді, як суто книжні слова увиразнюють і деавтоматизують усну бесіду, так і вкраплені в науковий текст живомовні домішки допомагають ефективно загострити, уяскравити важливу думку, створити обстановку довіри, зацікавити читача:

Вузли розташовані пліч-о-пліч, а тому необхідний модуль може бути розташований в окремому місці (позиції) з достатньою кількістю вільних вузлів [Р. Дунець, Д. Тиханський]; На жаль, “уседержавного” осмислення цих визначальних позицій не відбулося, що і спричинило постійні хитання і шарахання з боку в бік із наміром “намацати” те, що могло б відродити інноваційну структуру країни [І. Спасибо-Фатєєва].

Не цурався розмовної стихії і такий чародій наукової прози, як Ю. Шевельов. Характеризуючи роль письменників і мовознавців у становленні української літературної мови, він сміливо вдавався до розмовних дієслів, так наче ці діячі – персонажі художнього твору:

1. Абстрактна лексика – це те, що найбільше цікавило П. Куліша в тих мовних джерелах старовини, які він розшукав і до яких жадібно припадав. 2. Нечуй-Левицький бурчав на нове покоління, вбачаючи в його відриві від села тільки негативне явище. 3. Потебня слушно сміявся з констатованого Житецьким нібито постійного властивого українській мові в її фонетичному розвитку нахилу до голосного і. 4. Він радо підхоплює формулу Щерби про “абстракції прамов”. 5. ...Потрібна була велика обережність і старання перевірка висновків Ганцова. За це взялася Курило.

Нарешті, чималий виражальний потенціал мають розмовні засоби для передачі критичного ставлення автора до світогляду, позицій, оцінок, методів і підходів інших дослідників:

*Щоб нейтралізувати **осоружний** етнонім у старих текстах, російські дослідники фальшують, переробляючи термін “русин” на притаманну їхній мові прикметникову форму “русскій” [Є. Наконечний]; До того ж поціновувачами порцеляни в усі часи були освічені заможні люди, а в революційній Україні подібні “міщанські” **вибрики** аж ніяк не віталися [Н. Ревенок]; На думку деяких підприємців, корпоративна культура – це “**панські витребеньки**”, які викликають надмірні вимоги з боку підлеглих, а результатів можна досягти “**витисканням соків**” із підлеглих без відповідної компенсації [Г. Нагорняк].*

Отже, розмовні елементи в науковій прозі – явище хоч і не дуже поширене, але закономірне. **Вони щедро збагачують виразальні можливості**, і, якби ми використовували їх сміливіше, наші тексти були б незрівнянно дієвішими. “Канцелярський стиль, – зазначала Н. Непий-вода, – стає анахронізмом, а отже, перешкоджає ясності та спричиняє дискомфорт. Не варто боятися “пускати” у професійну сферу форми, властиві живій мові. Експресивна й лаконічна народна мова не “зіпсує” стилю, а, навпаки, зробить його комунікативно повноцінним”.

Інша річ, треба відчувати стильові межі. Офіційності в науковому тексті має бути не більше, ніж справді потрібно. Важлива не так офіційність, як відсутність розв’язності, фамільярності. А отже, безпосередньо-невимушений виклад є доречним. Водночас не слід удаватися до іншої крайності – ставити між науковою та розмовною мовами знак рівності. Другій, наприклад, притаманні стрибки думки. Цього переймати ніяк не можна: науковий виклад має лишатися строго послідовним і систематичним. Розмовні слова, звороти треба застосовувати з тактом і смаком.

Як краще використовувати ряснобарвні засоби розмовної мови? Д. Лихачов¹ радив уявляти майбутнього читача і, ведучи з ним бесіду, записувати її текст. Потім записи треба підкоротити, викреслити недоречності розмовної мови (повтори, неточні, просторічні вислови). У результаті наукова праця стиснеться, але збереже живі інтонації, а головне – в ній відчуватиметься присутність слухача. Текст стане і точним, і виразним. Він якнайповніше, якнайдохідливіше передасть те, що хотів сказати автор.

4.4. Приклади наукових статей: “Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності” М. Рябчука² і “Москва, Маросейка” Ю. Шевельова

Книжка Юрія Луцького “Між Гоголем і Шевченком” має дещо оманливу назву, оскільки передбачає наявність певного, більш-менш значного хронологічного проміжку між обома письменниками, запо-

¹ Лихачев Д. С. Письма о добром. Москва, 2006. С. 66.

² Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика, 2000.

вненого тими чи тими історичними подіями й персонажами. Насправді ж, як знаємо, Шевченко народився лише на п'ять, помер на дев'ять років пізніше за Гоголя; його “Кобзар” з'явився через дев'ять років після першої збірки Гоголевих “малоросійських” повістей, але за два роки до його вершинних “Мертвих душ”; з формального погляду вони були, по суті, сучасниками.

Що ж до персонажів “між” ними, то більшість із них виявляється взагалі не “між”, а “перед”: формально дослідження Луцького починається 1798 роком, коли з'явився перший великий твір розмовною українською мовою, “Енеїда” Котляревського. А неформально воно сягає ще глибше – в останні десятиліття XVIII ст., коли український “протонаціоналізм” виростає раптом із суто практичних, утилітарних потреб місцевої знаті: нащадки козацької старшини починають жваво цікавитися історією і всіляко ту свою історію героїзувати з вельми конкретною метою – легітимізувати свій статус, себто утвердити свою рівність із російським дворянством, компенсуючи брак родовитості визначними історичними заслугами.

Слово “між” у заголовку набуває так ключового, інтелектуально-провокативного значення: воно розмежовує не тільки й не стільки певні періоди й персоналії, скільки універсальні модуси етнокультурного буття, фундаментальні параметри національно-культурної ідентичності. Фактично, книжка Ю. Луцького присвячена зародженню українського націоналізму, і в цьому розумінні сполучник “між” окреслює велетенський, майже міжгалактичний простір між двома світоглядами – традиційно-ієрархічним і модерно-демократичним, імперсько-регіональним і національним, “малоросійським” і власне українським, – простір, що його український етнос почав був долати у першій половині XIX століття і, властиво, долає ще й досі.

Під цим оглядом праця Юрія Луцького належить не тільки й, може, навіть не стільки до царини літературознавства, скільки до історії й політології. На Заході така ділянка наукових досліджень окреслюється чітким терміном “історія ідей”; в Україні, беручи до уваги традиційну політизованість усіх наук, її можна зарахувати й до літературознавства: головний сюжет даної книги хоч і з'ясовує суто соціологічну проблему – формування національної ідентичності, – побудований усе-таки переважно на літературному матеріалі.

Українському читачеві варто нагадати, що книга Луцького писалася в 60-х роках і побачила світ по-англійськи у 1971 р., себто задовго до того, як з'явилися такі вже класичні на сьогодні праці з проблем формування національної ідентичності, як, наприклад, “Уявлені спільноти” Бенедикта Андерсона (1983), “Соціальні передумови національного відродження у Європі” Мирослава Гроха (1985) чи “Національна ідентичність” Ентоні Сміта (1991, український переклад 1994). Цікаво, однак, що ні у своїх засновках, ні у висновках, ні в термінології та аналітичному апараті ця книга не є архаїчною. Навпаки, у багатьох випадках вона мовби випереджує відкриття й гіпотези пізніших учених – досить хоч би зіставити андерсонівське означення нації з концепцією “духовної спільноти” (community of spirit), що її з'яву Ю. Луцький досить ретельно простежує у Шевченкових творах.

Шевченко був перший, хто підніс народ (селянство) до рівня нації, членами якої у XVIII столітті вважалася лише шляхта, духовенство й аристократія. Його твори з однаковим ентузіазмом читали усі три групи, долаючи таким чином прірву, яка розділяла їх [на окремі стани], і витворюючи **досі незнану духовну спільноту** [підкр. моє. – М. Р.].

Не менш проникливо розглядає вчений основні етапи становлення новочасної національної ідентичності, поділені згодом М. Грохом на три фази: (а) “період наукового інтересу”; (б) “період патріотичної агітації”; і (в) “зростання масового національного руху”. Тобто йдеться про загальноприйнятту нині схему еволюції локального станового протонаціоналізму бездержавних націй у “загальнонародний” етнокультурний націоналізм: від “академічного” етапу до “культурно-просвітницького” і далі – до “політичного”, на якому врешті й формулюються вимоги автономії або й незалежності.

Юрій Луцький переконливо показує, як під впливом обставин (те, що вчений називає “сприятливим *Zeitgeist*ом” – “духом часу”) малоросійська еліта вступає в період “наукового інтересу” – спершу до своєї історії, згодом, під впливом Гердера, до фольклору, звичаїв, мови, а тоді йде ще далі – укладає словники і граматики тої мови, починає, нібито для забави, складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого “діалекту” у початкових школах (у Російській імперії, щоправда, цю вимогу вдалося реалізувати допіру через сто років). Словом, локальна еліта вступає в період “патріотичної агітації”, здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих

безневинних культурно-освітніх захоплень і сентиментів стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в “масовий національний рух”.

Один із уважних читачів Юрія Луцького Дейвід Сондерс досить влучно окреслив цей парадокс українського протонаціоналізму у своїй праці “Український вплив на російську культуру, 1750–1850” (Едмонтон, 1985). Чимало людей, писав він, навіть не будучи українськими націоналістами... виражали свою українську ідентичність і викликали відповідну реакцію... Втративши автономію, вони плекали пам’ять про неї. Їхні погляди були консервативні, але саме вони давали матеріал для натхнення пізнішим українським націоналістам.

Молодший колега Ю. Луцького і, судячи з відповідних фрагментів, його послідовник Орест Субтельний дав блискучу характеристику цього переходу від “малоросійства” до українства (від Гоголя до Шевченка!) у своїй “Історії України” (Торонто, 1988).

Виявляючи складові національної ідентичності, українські інтелектуали, подібно до інтелектуалів інших східноєвропейських країн, зосередили увагу на таких неповторних рисах своєї етнічної групи, як історія, фольклор, мова та література. Звичайно, беручись за вивчення цих аспектів, вони не мали якогось загального, заздалегідь розробленого плану створення української національної ідентичності. Коли б їх спитати, що спонукало їх до таких езотеричних занять, як збирання давніх документів, рідкісних народних пісень чи наслідування селянської говірки, чимало інтелектуалів пояснили б це як таке собі хобі, спричинене місцевим патріотизмом та ностальгією за зникаючим світом. Тим не менше, унаслідок цих ранніх, аматорських студій, серед невеличкої групи освічених українців з’являється одностайний погляд на те, що слід вважати основоположними елементами власне української культури. Невдовзі ці висновки стануть основою української національної самосвідомості.

Книжка Юрія Луцького, отже, не випадково завершується 1847 роком – роком розгрому кирило-методіївців і, фактично, рішучої зміни імперської політики щодо безневинного, як здавалося досі, “малоросійського” патріотизму. На домодерному, середньовічному рівні цей регіональний патріотизм міг мирно співіснувати з “загальноруською”, імперською лояльністю, входячи в неї, наче менша матрешка у більшу. Але

вже на модерному рівні, в “добу націоналізму” (Ганс Коен) таке співіснування ставало дедалі складнішим, і то не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому що подібну (тільки у протилежний бік) “націоналістичну” еволюцію переходив патріотизм імперський – від “загально-руської”, себто великою мірою наднаціональної, об’єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, “націоналістичної”.

Трагедія Гоголя в цьому контексті – це, по суті, трагедія домодерної, архаїчної свідомості у модерному, націоналістичному світі, де лишалося щораз менше місця для подвійної, регіонально-імперської ідентичності і де перед “малоросійською” інтелігенцією дедалі невблаганніше поставала вимога однозначного вибору між суто українським і суто російським. Звідси й знамениті Гоголеві слова про власне “двоєдушся”, які не могли прозвучати у XVIII чи навіть на початку XIX ст., тому що усвідомити цю проблему “малоросійський” письменник міг лише з появою українства, себто Шевченка і його друзів, – тоді як у більш звичному і комфортному для нього донціональному світі (власне світі імперсько-наднаціональному) такої проблеми просто не існувало: лояльності різних рівнів не суперечили там одна одній, а отже й не створювали відчуття болісної душевної роздвоєності.

Принципова відмінність між Гоголем і Шевченком полягає, отже, не в різних мовах, якими вони писали свої твори, і навіть не в більшому українському патріотизмі одного чи другого. Як романтики вони однаково палко любили свій край, його звичаї, мову, культуру і, звичайно ж, ідеалізовану історію. **Але як представники двох різних епох і двох різних ментальностей, донціональної й національної, вони бачили майбутнє цього краю абсолютно по-різному.** Для Гоголя – Україна пережила свою славу, свій блиск і розквіт, і тепер її чекає лише тихе згасання, шляхетне розчинення у “загально-руському” морі. Для Шевченка – **Україна лише поринула в летаргійний сон; наче казкова красуня, вона лише чекає на відважного лицаря,** котрий її розбудить і поведе до щасливого й “вольного” життя.

Не без впливу Ю. Луцького, Григорій Грабович блискуче окреслив найголовнішу відмінність між Гоголем і Шевченком у своїй праці “Тоголь і міф України” (“Сучасність”, 1994, ч. 9–10) як відмінність між двома міфами – “помираючої” і, навпаки, “воскресаючої” України. Грабовичеві ж належить і проникливе спостереження про те, що

“протягом майже цілого ХІХ ст., в кожному разі до початку її активного переслідування, українська література на терені російської імперії в суспільному і практичному сенсі вписувалась у всеросійську, імперську літературу... Більше того, на тому етапі функціонально українська література була двомовна і, мабуть, більше російськомовна, ніж україномовна” (“Сучасність”, 1995, ч. 5).

Імпліцитно ця думка є й у Юрія Луцького, а ще раніше, в 1949 році, її висловив Володимир Державин, ствердивши, що до Шевченка українське письменство ще не було “національною літературою, а лише типовим регіоналізмом, на зразок провансальських фелібрів” (“Україна і світ”, ч. І). Питання про належність Гоголя до української чи російської літератури може бути вирішене, отже, парадоксальним чином – через визнання, що ні до російської, ні до української *національної* літератури він не належав, а був запізнілим (і тому не надто “типовим”) “регіоналізмом” – в тому самому і сенсі, що й Котляревський, Сковорода чи, скажімо, Прокопович. Видовою ознакою цього регіоналізму була “малоросійськість”, а родовою – “руськість” і “православність” (але не “російськість”), – ієрархія ідентичностей, яку нам, при звичаєнім до “національних” категорій, збагнути вкрай важко.

Катастрофа 1847 року не лише фатально затримала перехід українського націоналізму в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально скувала й обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, – через що й головні завдання цієї фази – формування нації – не виконані й досі. Юрій Луцький лишає цю проблематику за межами свого дослідження – не тільки тому, що це мало б бути вже цілком інше дослідження, а й тому, що таке дослідження було б дедалі менш літературознавчим і дедалі більш політичним.

Москва, Маросейка¹

Історія культурних зв’язків між Україною і Росією – це історія великої і ще не закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни ще треба вивчати.

¹ Шевельов Ю. З історії незакінченої війни / упор. : Оксана Забужко, Лариса Мазенко. Київ : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2009. С. 63–70.

Тут, на цій московській вулиці, серед кварталу, заселеного “блінніками”, майстрами випікання московських млинців, розташувалися в другій половині XVII сторіччя двоє “подвор’єв” – Гетьманське й Малоросійське. Тут зупинялися новоприбулі з України, і сама назва вулиці – це зіпсоване слово “Малоросейка”. (Тепер Маросейка зветься вул. Богдана Хмельницького.) Тут відбулося чимало людських драм, і через цю вулицю прийшли ті впливи, що досить глибоко змінили російську культуру в XVII столітті. Це був той мостовий причілок, звідки після Переяслава почався наступ української культури на московську.

Великий і розмахний плян культурного завоювання розлогої і військово сильної Москви був задуманий українською інтелігенцією ще з кінця XVI століття. Не без впливу цього пляну був спинений рух літературної мови в напрямі наближення її до народньої і були відновлені церковнослов’янські первні літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, а передусім Мелетія Смотрицького. Заради цього пляну київська інтелігенція творила міт двох Росій – Малої і Великої – міт, створений передусім на Україні, – і підтримувала теорію політично-державної переємности між старим Києвом і тогочасною Москвою. Заради нього переможець Москви гетьман Сагайдачний пропонував їй союз 1620 року, Лаврентій Зизаній привіз до Москви рукопис свого “Катехізису” 1626 року, Кирило Транквіліон Савроговський – рукопис свого “Учительного євангелія” 1627 року, а митрополит Петро Могила прислав 1640 року Ігнатія Старушича з пропозицією заснувати в Москві школу – першу школу – силами українського духовництва.

Справжнє поле для діяльності відкрилося після Переяслава. Переяслав став передумовою української культурної інвазії. Харлампович підрахував, що в другій половині XVII століття в самому тільки місті Москві було 7 монастирів, повністю заселених українцями й білорусинами, а один з них навіть був переданий у зв’язку з цим у відання Малоросійського приказу! Українські приходні наклали потужний відбиток на культуру тогочасної Москви. Вони в ній чимало зрушили і змінили, вони її істотно збагатили. Славнозвісна реформа патріарха Нікона, що доглибно струснула російською церквою, була фактично проведена з участю українців, виходців з Київської академії. Заснована 1685 року Московська академія, пізніше відома під назвою Слов’яно-греко-латинської, після короткого періоду, коли нею керували греки брати Ліхуди, а потім ніхто не керував, від 1700 року фак-

тично перейшла в українські руки. Протягом наступних 64 років вона мала 19 ректорів, з них один був грек, два – росіяни, а решта 16 – українці, вихованці Київського колегіуму. Такий був і склад викладавців.

Після смерті останнього російського патріярха Адріяна на чолі російської церкви став українець Стефан Яворський. У період 1700–1762 р., за підрахунком того ж Харламповича, в Росії, на чисто російських землях, було 70 єпископів-українців. Були часи, коли російська церква була цілком в українських руках. Не забуваймо, що в XVII сторіччі церква раз-у-раз означала культуру, а культура – церкву. Нове, доти нечуване влилося в консервативну Москву через Малоросейское подворье на Маросейці.

Не з легким серцем ішла українська інтелігенція в Москву. Вона добре знала, що таке Москва. “Катехізис” Лаврентія Зизанія видали, але зі страху перед можливими єресьми без титульної сторінки. “Учительне євангеліє” Кирила Ставровецького засудили за єресі й спалили. Ще була свіжа пам’ять про перші десятиріччя XVII сторіччя, коли українських священиків і ченців не вважали за охрищених і силоміць христили вдруге, своїм звичаєм. Ще 1632 року був з нагоди прибуття групи українських ченців виданий наказ: “А в церковь их не пушают, а пенія слушают в трапезе или в паперти, а святыни им никакие не дают и крестом воздвизательным не благословляют и ко образом не прикладыватися”. У 1652 році, за два роки перед Переяславом, чужинців виселено з Москви до Німецької слободи, а малоросіянин – це ж було для тогочасної Москви те саме, що литвин, що поляк, що іноземець взагалі.

Сучасник писав 1666 року: “малоросам і смерть не така страшна, як відіслання до Москви”. Дмитрові Тупталові виклик до Москви коштував нервової хвороби. Стефан Яворський, призначений бути рязанським єпископом, утік був з Донського монастиря в Москві, де його потім тримали під наглядом. І далі люди почували себе чужими в чужому московському світі, чужими до самої смерті. Навіть Теофан Прокопович, близький співробітник Петра I, головний ідеолог новонароджуваної російської імперії, навіть він у передсмертні дні підсумовував своє життя:

Ні з яких сторін світа не видно,
Все ненастьє,
Ніт і надежди, о многобідно
Моє щастьє.

Многобідне щастя – чи можна влучніше оцінити щастя людини, що досягла найвищих верховин суспільної драбини, – що їй заздять, – але вона почуває себе кінець кінцем усім і всьому чужою...

Було б хибно зводити цей рух до шукання кар'єри. Це був також ідеологічний рух. Що таке Москва, – знали, і все-таки пішли на Переяслав і все-таки рушали до Москви. Рушали, може, саме тому, що усвідомлювали, наскільки нижчий був той культурний і побутовий рівень, що на ньому стояла Москва. Бо це було чи принаймні здавалося передумовою можливостей завоювати Москву. Переяслав у перспективі трьох сторіч уявляється нам початком великої трагедії. Це слушно. Але в умовах 1654 року не був з konieczністю закладений розвиток тільки в цьому напрямі. Навпаки, сучасникам Переяслав здавався вихідним пунктом для великої експансії. Нічого майже не втративши політично, – адже Україна зберігала цілковиту внутрішню незалежність і майже цілковиту незалежність зовнішніх зносин, – умови зобов'язували її тільки прийняти московського воєводу й залогу до Києва і повідомляти Москву про посольства до Польщі чи Туреччини і про вибори гетьманів, – Україна, здавалося, діставала військову допомогу, а головне – їй відкривався шлях до культурного завоювання страшного сусіда.

Це була доба – XVII сторіччя, – коли формувалися національні держави на Заході, але в ідеології панували універсалістичні концепції. Київ, відроджений осередок України, стояв перед очима тогочасного українця другим Єрусалимом. Він був центр церкви, значить – центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ. Ворогом були турки, що володіли греками і християнським Близьким Сходом. Знаряддя, я повторюю, знаряддя визвищення другого Єрусалиму – Києва мала стати Москва. Її військова сила мала здійснити програму української інтелігенції. Безнастанні заклики до боротьби проти турків і татар у проповідях Галатовського, Барановича і всіх українських проповідників XVII сторіччя, ба навіть і самого Стефана Яворського, – не загальники, як може тепер здатися, і не результат татарських наскоків на Україну, а насамперед вияви цієї універсально-християнської ідеології.

Поза цією суб'єктивно-ідеологічною стороною справа мала об'єктивну, історичну сторону. Я сказав: XVII сторіччя було в ідеології добою універсалізму, фактично – воно було добою ставання на-

ціональних держав. Нова держава постає тільки в перемозі над своїми сусідами. Згадаймо ставання Німеччини вже в XIX сторіччі. Для об'єднання німецьких земель були потрібні війни на півдні, півночі й заході. “І на чотири боки шаблі”. Україна Богдана Хмельницького мала подолати щонайменше Польщу, Туреччину й Москву. Вона це здійснювала. Військово вона змагалася з Польщею й Туреччиною. Було актом державного розуму спробувати скорити Москву іншими методами. Коли ми говоримо про нашу сучасність, ми добре знаємо, що війни ведуться різними методами, що вони бувають гарячі й холодні, що вони тривають, коли підписано мир і коли миру підписати не можна. Чому ми не хочемо зрозуміти цього для XVII сторіччя?

Навіть військово Переяслав не був кінцем боротьби. Після нього Україна розгромила Москву під Конотопом у липні 1659 року і була розбита на полтавських горбах у липні 1709 року. Тим більше тривала боротьба в культурі.

Якщо і там Україна зазнала поразки, то це сталося не через переяславські умови, а насамперед з причин, закладених у самому українському житті того часу. Політично і військово Переяслав став початком поразки тому, що різні українські кола втягали Москву в Україну, намагаючися використати її проти своїх унутрішніх ворогів. Повне розуміння цього приписується ще Мазепі. Хіба нагадати про звернення Інокентія Гізеля, або Лазаря Барановича, або багатьох інших – прислати московських стрільців в Україну? Або про те, що коли Дем'ян Многогрішний хитнувся від Москви, його заарештувала не Москва, а таки група київської старшини, що дійшла була навіть до того, що просила дати на гетьмана “боярина великороссийских людей”? Комплекс Кочубеївщини – і тільки він – уможливив Москві здобувати чимраз більше позицій в Україні. Розріст цього комплексу змусив Мазепу до суворої конспірації, що не дала йому змоги військово підготуватися до бою під Полтавою. Бій під Полтавою виграв Росії не Петро I, а українські Кочубеї. Самозрозуміло, Петро й Росія влучно використали це, як використовували всі подібні нагоди, що їх не бракувало. Про причини самого комплексу Кочубеївщини хай говорять історики й психологи. Він живе й досі.

Культурно Переяслав став початком поразки з глибших причин. Культурне завоювання переможеною нацією нації-переможця в принципі можливе. Колись подолана римськими легіонами Греція завоюва-

ла культурно Рим. Германці в Італії, Франції, Іспанії були культурно завойовані Римом, наслідком чого є сучасні романські народи. Передумовою для культурного завоювання нації-переможця є, однак, культурна перевага переможеної нації на всьому полі бою, себто в усій культурі. Цієї передумови бракувало українській культурі XVII сторіччя.

Доба бароко – одна із золотих діб нашої культури. Архітектурні споруди Мазепи, проповіді того часу, початки театру, різьба й малярство, початки Гравюри – лишилися в сторіччях, вони і в наш час впливають на українське мистецтво. Однак вони мали свою стелю. Українська культура доби бароко була суто церковна. Культура була при церкві, і церква означала культуру.

Поки так було і в Росії, українська культура була в наступі. Ми бачили, що вона завоювала церкву, мовно-богословську освіту й науку, пов'язані з релігією мистецтва. Та цього було мало для XVIII сторіччя – доби секуляризації науки, мистецтва, культури в цілому. Європа вже не жила церковною культурою.

Петро I ще використовував Яворського й Прокоповича як діячів церкви. Але він уже дивився на Захід, щоб украсти звідти потрібні йому елементи нової технічної культури. Потай вирушає він до “люторів”, переодягнений теслею, щоб опанувати секрети техніки. У наш час ці функції виконують люди нижчих рангів, але суть лишилася та сама: використати технічну культуру Заходу для зміцнення варварських основ своєї держави. Серед “птахів гнізда Петрового” ми знайдемо чимало німців, чимало росіян, але не українців. Бій під Полтавою Петрові виграли українські Кочубеї. Але Петро справді виграв бій на культурному фронті тим, що він відгородив Україну від Заходу. Зв'язок ішов через новозасноване вікно в Європу, а радше пролаз – Санктпiтербух, не через Київ. У Києві тим часом лишили Академію більш-менш як вона була. Вона була безпечна. Хто не йде вперед, відстає. Відставання було безнадійне. Тоді як російська культура свою церковну сторону доповнювала новою, технічно-світською, українська лишалася на старому місці. Так вона ставала старомодною. Старомодність означає смішність. Смішність убиває культуру.

Останньою постаттю цієї культури в її незайманому вигляді був у 1760-х роках Арсеній Мацієвич, єпископ ростовський. Він з диво-

вижною впертістю боронить програну справу – незалежність церкви від держави. Для нього світ обмежений рамками церковного життя. Смішний, надокучливий, – він на домагання Катерини II стає перед судом єпископів, його засуджують до ув'язнення в монастирі, але він не вгамовується й там, і 1767 року його переводять до таллінської фортеці, де він доживає віку, позбавлений навіть власного ім'я. Наказом Катерини в'язня іменують Андрій Враль. Захід, до якого, здається, не додумалося навіть МВД. Дата ув'язнення Мацієвича збігається не випадково з датою скасування Гетьманщини. Це була одночасна ліквідація початого в Переяславі українського наступу – політично на Україні, культурно – в Росії.

Відгомони переяславської концепції українського культурного наступу на Росію лунають і геть пізніше. Хіба що інше – трагедія Гоголя, що пішов завойовувати Росію для українського морального кодексу, для українського розуміння мистецтва, чиє мораліте про мертві душі було пласко сприйняте різними Белінськими як обличительна література, чиї “Вибрані місця з листування з друзями”, куди Гоголь уклав усю свою душу, були висміяні й несприйняті? І тому – природний вислід трагічного непорозуміння – спалення Гоголем його рукопису і майже самоспалення – так близько від Маросейки, в Москві на Нікітському бульварі, і так близько до двосотих роковин Переяслава – в лютому 1852 року.

Або на початку революції спроба українських комуністів “влитися” в російську суттю комуністичну партію, щоб “розлитися й залити” її? Завжди те саме – універсалістична концепція, надія на свої сили, на свою перевагу, обмеженість цієї переваги тим провінціальним станом, у якому перебуває або в якому тримають Україну, – і поразка, і трагедія.

Але в глибині найбільшої поразки, коли Україна втратила рештки політичної незалежності, коли літературною мовою України стала російська, що нею писали, скажімо, Капніст і автор Історії Русів, що нею намагався писати Сковорода, – тоді починається перегляд переяславської концепції. Капніст починає його протестом проти російської держави в ім'я української людини:

Под игом тяжкия держави
потоками льют пот кровавый
и желая смерти жизнь ведут.

Історія Русів відроджує елементи українського державництва. Приходить Шевченко, що синтезує ці елементи, споює їх з новим універсалізмом – кирило-методіївський панславізм з центром у Києві (всякий здоровий рух хоче набрати рис універсалізму, питання тільки в тому, щоб заради цього не жертвувати своїм власним). Дальшу історію вже знають читачі, вона пишеться щодня далі.

Три страшні вороги українського відродження – Москва, український провінціалізм і комплекс Кочубеївщини – живуть і сьогодні. Запекла ненависть Михайла Драгоманова не знищила українського провінціалізму. Запекла ненависть Дмитра Донцова не знищила Москви. Запекла ненависть В'ячеслава Липинського не знищила комплексу Кочубеївщини. Сьогодні вони панують, і вони урочисто справляють ювілей Переяслава.

Москва підкреслює русско-украинские культурные связи. Не будемо їх заперечувати. Вони були і є. Хіба солдати по два боки лінії фронту не зв'язані між собою? Вони зв'язані на життя і смерть. Історія культурних зв'язків між Україною і Росією – це історія великої і ще не закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни треба вивчати. Чому б не видати солідну збірку праць про українсько-російські культурні зв'язки як вони були, а не як їх препарує Москва чи наш власний провінціалізм?

Ми не маємо підстав святкувати Переяслав. Він став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій. Але ми не маємо підстав і соромитися Переяслава. Він мусів бути, він показав наші хиби, але він показав і глибину нашої життєвості.

Сьогодні роковини Переяслава святкують вороги України. Я пригадую: 1913 року вся Росія урочисто святкувала тристаліття дому Романових. Голосно і бучно. Що сталося з домом Романових за чотири роки по тому, – всім відомо (*Бостон, 1954*).

Питання для самоперевірки

1. Чому поряд з істинністю, об'єктивністю, логічністю, системністю та доказовістю до істотних ознак наукових знань належить і простота?

2. Як можна забезпечити простоту й дохідливість наукового тексту?

3. Чому потрібна експресивність у науковому тексті?

4. Визначте доцільність розмовності у науковому тексті.

5. Охарактеризуйте аргументацію М. Рябчука у статті “Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності”.

6. Простежене, наскільки відповідає стаття Ю. Шевельова “Москва, Маросейка” вимогам простоти, дохідливості, експресивності та розмовності.

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 475–517.

Семеног О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ “Академія”, 2010. С. 99–114.

Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. С. 123–286.

Допоміжна література

Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1969. 305 с.

Основы научной речи : учеб. пособие для студ. нефилол. высш. учеб. заведений / Н. А. Буре и др. ; под ред. В. В. Химика, Л. Б. Волковой. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ ; Москва : Издательский центр “Академия”, 2003. 272 с.

ТЕМА 5. УСНІ ФОРМИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Наука має служити виключно
доброчинності.

Ж. Верн

*Риторика у Києво-Могилянській академії.
Етапи підготовки промови. Структура ораторського твору.
Тренування перед виступом.*

5.1. Риторика у Києво-Могилянській академії

У кінці XVI – I пол. XVII ст. в Україні розвивалося політичне та релігійне (полемічне) красномовство. Хоча у складі Речі Посполитої візантійсько-православні традиції не могли вільно розвиватися, але саме в цей час українство на культурному рівні дістало більше змоги прилучитися до західних досягнень, критично їх оцінити й використати, ніж їхні північно-східні сусіди під монгольським ігом, приречені на фіксацію старих візантійських канонів. Усе це повною мірою стосувалося й риторики. В Україні к. XVI – I пол. XVII ст. риторика ввійшла до програм навчання саме тоді, коли інтенсивно формувалася національна самосвідомість. Україна в цю пору, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: навчання риторики стало засобом піднесення духовної активності громадян.

Розвиток риторики помітно вплинув на утвердження в духовній культурі України гуманістичних цінностей. Культ риторики і поезики в цей період починає поступово виходити за межі шкільних програм та канонів і наповнювати інтелектуальне життя тогочасної України. У моду входить складання прозових і віршованих промов та панегіриків на честь різних видатних людей. У цих промовах прославлялися їх чесноти, добродійства, героїчні вчинки. Студенти вчилися складати промови *посольські* (для послів), *прощальні* (для студентів, які прощаються з батьками перед від'їздом за кордон на навчання) і

зустрічні. Потрібно було славити воїнів, героїв, козаків, полководців, короля, суддю, виночерпця, мисливця, скарбника, писаря. Студенти вчилися, як прощатися з другом, як вітати начальника, гостя, нового префекта міста, як дякувати за добродійство, складати супліку. На хрестини, весілля, похорони завжди запрошували оратора. Він був почесним гостем. Без промови чи панегірика не відбувалася жодна урочиста подія чи свято. Для культурних діячів України к. XVI – I пол. XVII ст. слово ставало символом освіти, воно ототожнювалося з культурою загалом. І в цьому якраз найбільше виявилася ренесансно-гуманістична сутність української духовності цієї доби.

Великого значення красномовству надавали у Києво-Могилянській академії. Цей навчальний заклад мав складну структуру. Тут було 8 класів, весь навчальний курс тривав 12 років. Спочатку спудеї вчили читання, письмо, латинську, давньогрецьку, старослов'янську, книжну українську (словенську) мови, потім арифметику, природничі науки, далі – граматику, синтаксис, піїтику. Після цього, на шостому році, вивчали риторику. Вони вчилися створювати і проголошувати промови, захоплювати і переконувати слухачів. Після риторики вивчали філософію і богослов'я. Між собою спудеї говорили лише латинською мовою. У їх середовищі людину, яка не володіла латиною, вважали неосвіченою.

Місце учня визначалося рівнем його успішності. На перших лавах сиділи найкращі студенти – сенатори. Вони допомагали вчителю вчити, а учням – вчитися. В академії використовували різні прийоми стимулювання активізації пізнавальної діяльності, підвищення уваги. Наприклад, прізвище того, хто латиною чи давньогрецькою мовою зробить помилку, записували на аркуші цупкого паперу – нотаті. З цією нотатою учень мав стояти в кутку доти, доки не помітить помилку в іншого, який змінить його на цьому місці. Особливу увагу приділяли творчим роботам різних жанрів і диспутам. За добре виконану роботу студенти одержували свічки, шапки, сорочки, хліб тощо.

Дориторична підготовка в академії здійснювалася продумано й цілеспрямовано, особливу увагу в навчанні творчих навичок та вмінь приділяли складанню ліричних видів поезії: кантам та елегіям, вітальним, поздоровчим (панегірикам) на честь відомих осіб, громадських свят, промовам церковним та академічним, а також драматичній поезії (поминальним промовам). Студенти вивчали загальні правила

віршування: тридцять видів класичного й середньовічного стилів, зокрема епопею, комедію, трагедію, а також буколічну, елегічну, ідилічну, дидактичну, сатиричну поезію.

Риторика в академії мала практичне застосування: студенти створювали ораторські промови (орації), були бажаними учасниками багатьох урочистих громадських та церковних подій. Метод вивчення риторики був таким. Студентів вчили створювати промови загально-го й певного призначення (судові, панегіричні), писати листи: вітальні, поздоровчі, дякувальні, прохальні, прощальні тощо. Церковного красномовства навчали лише охочих, бо студенти були світськими людьми. Вони активно вивчали твори римських, грецьких класиків й самі вчилися писати за цими зразками.

Курси поетики в Києво-Могилянській академії читалися від 30-х рр. XVII до середини XVIII ст. Нині тільки в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві зберігаються **183 курси риторики**, з них 127 складено й прочитано в Києво-Могилянській академії. Це далеко не повний перелік того, що було в академічній бібліотеці до пожеж 1780 і 1811 рр., організованих царською таємною поліцією, коли майже всі книги згоріли. Серед усіх риторик не було навіть двох однакових. Кожний викладач повинен був написати свій курс (це позитивно впливало на розвиток творчої думки). Не менше зберігається там і поетик. Проте саме в риториках більшою мірою, ніж в поетиках, відобразилися гуманістичні тенденції розвитку культури східних слов'ян.

У Києво-Могилянській академії курс риторики поєднував ідеї **античності, патристики, схоластики, гуманізму й Реформації та Просвітництва**. Гуманістів епохи Відродження, особливо ранніх, мало цікавили проблеми онтології, як і “божественні науки”. Вони займалися переважно тими науками, які безпосередньо стосувалися людини, її практичного життя, – етикою, політикою, історією, естетикою тощо. Саме тому на перехресті семи вільних мистецтв в епоху Ренесансу роль основи замість логіки виконувала риторика, в якій зосереджувалось усе, пов'язане з діяльністю людини.

У Києво-Могилянській академії студентів вчили вступати на диспутах. Диспути були своєрідними практичними заняттями. Поділившись на дві частини – тих, хто доводив певні положення, та тих, які їм опонували, студенти дискутували на вивчені теми, тим самим до-

бре закріплюючи пройдений матеріал, навчаючись логічно мислити. Участь у диспутах була обов'язковою. Проводили їх щосуботи. Крім цих, так званих домашніх, диспутів практикувалися і відповідальніші: у кінці всього чи певної частини навчального курсу. Не менш ніж два рази на рік такі диспути мали публічний характер.

Публічні диспути у Києво-Могилянській академії мали на меті викликати якнайбільшу суспільну увагу до академії, продемонструвати її досягнення, схилити ймовірних меценатів до підтримки навчального закладу. На такі диспути могли приходити міщани, запрошували представників церкви, цивільної та військової влади. Напередодні диспутів готували їх програми, в яких визначали тези, що мали обговорюватися. Оголошення про них вивішували на визначених місцях, а почесним гостям надсилали окремо. Часом програми друкували напередодні диспутів, на яких мали бути присутні представники вищої державної влади, для вручення їм особисто. Найдоречнішими у таких випадках були, звичайно, філософські або богословські диспути як демонстрація вищих досягнень навчання в академії. Їх проводили студенти старших класів.

5.2. Етапи підготовки промови¹

Будь-яка промова чимось подібна до наукового дослідження. Навіть якщо у ній немає нових ідей чи відкриттів, як, наприклад, наукова лекція, все одно її структура – це “пошук істини”. ***Промову завжди слід будувати як певну проблему.***

Оратор, виступаючи перед аудиторією, завжди має проголошувати щось вагоме і, якщо можливо, нове (принаймні для певної аудиторії). Виступ має бути актуальним, змістовним. Тільки за таких умов оратора слухатимуть.

Оратор повинен також ґрунтовно знати основні аспекти проблеми, про яку наважується говорити. Він має бути освічений в тій галузі знання, яку пропонує увазі своїх слухачів. Поверховість і недостатня ерудованість одразу помітні, тому довіри в аудиторії такий оратор не викликає.

¹ Абрамович С. Д. Риторика загальна та судова : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 384–412.

Промова, як правило, потребує попередньої підготовки. Чим ця підготовка буде ґрунтовніша, тим соліднішим, вагомим буде виклад, а отже, й переконливішим. У цьому випадку освіченість має таку властивість: чим більше людина знає чужих думок, тим більш самостійним стає її власне мислення, тим оригінальнішою є вона у поглядах, а звідси – цікавішою для інших. Проте не варто боятися і того, що тема є маловивченою, що з цього питання “мало літератури”. Якщо і справді так, то це означає, що промовець вільний від чужих думок і має право викладати власні міркування.

Споконвіку серйозними недоліками промови були шаблонність, переказ чужих думок без власної оцінки. Щоб цього не було, оратор повинен бути відважним, сміливим у викладі власної позиції. Проте може бути і таке, що сама лише “власна” позиція може інколи засвідчити “темноту”, некомпетентність промовця.

Як і будь-яка інтелектуальна діяльність, підготовка промови є процесом творчим, тому кожен має право використовувати тут власну методику. Проте є своєрідний “алгоритм” підготовки промови, що передбачає певні етапи роботи над інформацією: вибір теми – складання плану – збирання матеріалу – запис промови – розмітка тексту знаками партитури – тренування.

1. Вибір теми. Термін “тема” походить від грецького “положення, основа”. Зокрема, П. Сопер зазначав, що “тема – це те, про що йдеться”¹. Часто лекторів пропонують виступити на чітко визначену тему. Так, наприклад, тема академічної доповіді у стінах вузу визначається навчальним планом чи науковим керівником; церковна проповідь визначена наперед євангельським текстом (присвячена для того чи іншого дня служби). Навіть на зборах інколи заздалегідь пропонують виступити з певного питання.

Проте нерідко тему промови підмінюють її об’єктом. Наприклад, пропозиція висловитися щодо сучасної української культури не є власне темою. Це – саме об’єкт уваги. Бо ж культура є поняттям широким: його складають і науковість викладу, й потреба слухачів у матеріалі, й висвітлення окремих галузей (література, живопис, музика тощо). Перераховані конкретні питання – це *тематика*, що відображає багатогранний і складний об’єкт уваги. Тема завжди є конкретною, стосується одного питання. Інша справа, що слід виділяти в межах од-

¹ Сопер П. Основы искусства речи. Москва, 1995. С. 33.

нієї теми ще *підтеми*: наприклад, лекцію про *екологічну чистоту середовища* можна розвивати на таких підтемах, як *чистота повітря, води, продуктів і соціальна та особиста гігієна людини* тощо. Підтема, у свою чергу, може поділятися на *мікротеми*, наприклад, мікротемами до підтеми *чистота повітря* можуть бути: *озон, кисень, смог* тощо. Звичайно, мікротема не обов'язково може бути розгорнутою – вона часом може вміщуватися в абзац або й навіть одне речення. Усі ці моменти слід добре продумати. Якщо промовець не уявляє, що він хоче конкретно сказати, то розраховувати на результат не можна.

Тема визначається тим, яку психологічну реакцію оратор хоче викликати у своїх слухачів. Якщо він ставить за мету розважити їх – з багатогранного об'єкта обирається одна тема, якщо переконати чи закликати до чогось, – зовсім інша. Якщо тільки обрати тему й не думати про те, як її сприймуть, – це неправильно. Варто враховувати також свої можливості, оскільки можна взятися за велику й значну тему, але не впоратися з нею. Отже, доцільно обирати таку тему, що до душі й під силу ораторові.

Відомий знавець техніки спілкування Дж. Карнегі неодноразово підкреслював, що розуміння між людьми виникає лише тоді, коли звертатися до інших з великим і щирим інтересом до їх проблем. Зокрема, легко зацікавлюються відповідною темою професіонали. Якщо оратор говоритиме, наприклад, з учителями, й покаже знання специфіки їхньої праці, стурбованість проблемами учительського життя, – можна сказати, він близький до успіху. Якщо ж він не знає, чим живуть учителі, а йому потрібно виступати саме перед ними, можна щось пошукати в періодичній пресі, поговорити зі знайомими представниками цієї професії або посидіти якусь годину в бібліотеці.

Слід уникати загальних фраз і банальних істин: аудиторія слухатиме не того, хто знає загальновідоме, а того, хто підкаже, як вирішити важливі проблеми. Отже, оратор повинен знати свій матеріал краще, ніж слухачі. Не варто обирати менторський тон – стриманість і скромність створять оратору належний ореол. Чим повніше оратор буде захоплений своєю темою, тим більше шансів у нього буде, що його почують.

Лекція, виступ чи проповідь, промова чи доповідь повинні бути аналізом важливих, невирішених, але пекучих проблем життя. Отже, *тему слід розуміти як проблему, завдання, які треба вирішити.* Ора-

тор не повинен давати рецептів – він разом зі своїми слухачами повинен “перехворіти” проблемами, що потребують уваги. Навряд чи захопить аудиторію людина, яка, вийшовши на трибуну, заявить: я за п’ятнадцять хвилин все вам розповім і навчу жити! Менторський чи сухо-повчальний тон може викликати зневагу чи навіть ненависть (відповідно до обставин) до оратора вже через п’ять хвилин. Саме це є хворобою, наприклад, вчителів-початківців, які гадають, що діти тільки й чекають, щоб їх навчали: у сучасної дитини менторський тон викликає неприховане негативне ставлення. Оратор повинен разом з аудиторією хвилюватися та шукати рішення – словом, вирішувати проблему. Якщо він навіть знає відповіді на їх жагучі запитання, буде краще, коли він зробить вигляд, що знайшов їх саме зараз, разом зі слухачами.

Ораторові важливо враховувати такі фактори¹:

Основні інтереси аудиторії. Майже всіх людей, без винятку, цікавлять питання життя та смерті, здоров’я та грошей, професійного зростання та соціального престижу. Але до цієї групи зараховують не лише матеріальні інтереси. Запалити аудиторію можуть патріотизм, честь, почуття обов’язку так само, як і звістка про нові способи лікування.

Групові інтереси аудиторії. Оратор має знати, до кого саме він звертається: до спортсменів, міліціонерів або мільйонерів, до любителів книги чи неписьменних (казуальний момент).

Новизна теми. Варто враховувати психологічну потребу людей у новизні. Сьогодні, наприклад, багато людей “прикипає” до повідомлень про “літаючі тарілки”, про “магів у третьому поколінні”, що вершать чудеса зцілення, про життя тварин і т. д. Це свідчить про те, що люди прагнуть чогось нового, їх часто утомлює рутинне, сіре життя.

Конфлікт. Люди люблять стежити за суперечкою чи змаганням. Якщо ж тему виступу буде розкрито в конфліктних колізіях, вказано “за” і “проти” тієї чи іншої тези, змальовано сильні й слабкі сторони прихильників тієї чи іншої позиції – люди слухатимуть з цікавістю.

Обираючи тему, слід одразу ж з’ясувати конкретну мету. Адже тримати людей у напруженій цікавості можна й дві години, але вони можуть розійтися, знизуючи плечима: а що, власне, оратор хотів ска-

¹ Сопер П. Основы искусства речи. Москва, 1995. С. 37–42.

зати? Тому слід *мати настанову на загальну мету*. Так, наприклад, судовий оратор може й жартувати, й кепкувати, й розповідати подробиці справи, запалювати слухачів праведним гнівом або зворушувати почуття глибокого зацікавлення й симпатії до жертви несправедливості. Але він мусить твердо знати, якої мети слід досягти. Якщо це прокурор, то мета його промови – довести провину звинуваченого. Діаметрально протилежна мета в адвоката, який прагне виправдати. Якщо б прокурор і адвокат раптом захопилися невластивими проблемами, втратили загальну настанову, суд не міг би здійснитися.

Не варто боятися зачіпати складні й не до кінця визначені проблеми, викликати заперечення – треба боятися іншого: щоб не подумали, що оратор малодушно обминає протиріччя або, гірше того, свідомо приховує істину. П. Сопер щодо цього зауважує: “Якщо, перш ніж ви почали говорити, всі заздалегідь з вами згодні, то який інтерес до теми може бути?”¹.

Разом з тим, обов’язок оратора – запропонувати вирішення важких і злободенних проблем. Оратор сам повинен вибирати теми, які може пояснити.

Важливо також пам’ятати про такі поняття, як *“розкрита тема”* та *“нерозкрита тема”*. “Розкритою” тема буде тоді, якщо матеріал їй відповідатиме, якщо основна думка промовця буде зрозуміла й доведена (з допомогою цитат, думок попередників, фактів тощо). Бажано, щоб тема мала точки дотику з іншими темами, враховувала вже відоме слухачам.

2. Складання плану. Часто план сприймають, як щось сухе і вторинне, що обмежує свободу думки. Але насправді він подібний до скелета, що несе на собі вантаж м’язів, шкіри тощо: без кісток не було б опори. Інша справа, що формувати план “з нічого” людина, як правило, не може. Зазвичай власні думки, своє бачення проблеми, її структура визначаються в міру того, як людина вивчає чужі думки, відгукується на них. Поступово стає зрозуміло, що в певному питанні не все висвітлено повністю, а щось – і неправильно. Саме тоді, коли матеріал опрацьовано й законспектовано на картках (чи занесено в комп’ютер), починається “пасьянс” з викладанням цитат і власних думок. Поступово вимальовуватиметься певна послідовність, твердішатиме “скелет” логічної схеми виступу, тобто план.

¹ Сопер П. Основы искусства речи. Москва, 1995. С. 49.

Плани бувають трьох видів: простий, складний і цитатний. Простий план є, по суті, рядом непоширених речень. Складний план – це своєрідне поширення простого плану шляхом розгалуження основних питань. Окрім того, сюди зазвичай вводять вступ та висновки (хоча це не обов'язково). Цитатний план – це план, подібний, як правило, до простого, але замість непоширених речень тут вживаються цитати, які розкривають сутність цього питання.

План можна записувати на окремому аркуші. Пізніше оратор може ті чи інші моменти скасувати, а натомість ввести інші – це є ознакою творчості.

З античних часів прийнято певну схему промови: *вступ, основна частина, висновки*. Пізніший досвід деталізував її: вступ одночасно почали визначати як *зацікавлення*; основну частину – як *опис, оповідь* та *міркування* (хрїї); висновки – як *переконання*. Отже, оратор повинен розташувати свій матеріал або за віками перевіреною схемою, або, якщо так краще, поміняти для виразності місцями ці позиції.

Попрацювавши кілька років за цією схемою, оратор може набути вміння миттєво схоплювати матеріал, систематизувати його в пам'яті і навіть імпровізувати переконливу й ґрунтовну промову.

3. Збирання матеріалу. Матеріал для промови може конденсувати власний і чужий досвід, результати своїх і чужих досліджень. Якщо промовець власні думки підкріплює цитатами, то вони набувають більшої ваги. Крім того, цитати іноді допомагають влучно пояснити думку, зробити її більш конкретно і зрозумілою. Цитуючи чийсь думку чи спостереження, на це слід вказувати, тобто посилатися на джерело, звідки взято цитату.

Оратор повинен пам'ятати, що чим більш достеменним є знання чужих думок, тим легше висловити свою. Для того, щоб ретельно вивчити проблему, слід користуватися відповідною літературою, відшукуючи її у каталогах (систематичних і алфавітних) бібліотек. Зокрема, систематичним каталогом користуються, якщо тема маловідома чи зовсім невідома, і потрібно дізнатися, наскільки вивчене те чи інше питання. Тут можна знайти готові підрозділи з окремих питань своєї дисципліни (наприклад, до розділу “Риторика”: красномовство *академічне, політичне, судове* та ін.). Але багато цінного матеріалу можна знайти і в інших розділах каталогу, наприклад, “Літературознав-

ство”, “Історія” тощо. Якщо ж потрібно використати твори певного автора, звертаються до алфавітного каталогу.

Визначивши основні етапи дослідження з необхідного питання, можна зробити *виписки*. Конспектування також вимагає належної культури. Виписки в бібліотеці зручно також робити *на картках*. По суті, варто виписати точні цитати, навіть беручи їх у лапки, до кожної додати знизу позначку, звідки саме та з якої сторінки взято цю думку. Такий компактний набір цитат завжди можна розкласти перед собою на столі, так, як зручно. До того ж між двома вже знайденими цитатами можна вставити нову картку – з новою цитатою або з власною думкою. Так поступово формуватиметься текст промови.

4. Запис промови. Для успішного проведення виступу оратор-початківець повинен написати повний текст виступу. Повний текст – це зовнішня опора оратора. Він повинен добре продумати композицію промови, яка може де в чому не збігатися з планом. Після запису необхідно уважно проглянути текст. Перше, на що слід звернути увагу – чи правильно було обрано слова. Далі йде робота над стилем: чи відповідають обрані слова меті промови, аудиторії, чи не будуть деякі слова “випадати” з тексту стилістично? Варто також звернути увагу на наявність елементів художності в тексті (метафори, епітети тощо) – без них текст виглядатиме занадто сухим. Необхідно також прослідкувати, чи не втратив текст логічність і доказовість думок, чи не перевантажений він цитатами та прикладами.

Не обов’язково запис промови виконувати у вигляді детального конспекту: такий конспект, насамперед, потрібний початківцю. Конспект має свої вади: він заважає творчій активності оратора. Оратору, який вже має певний досвід, зручніше записати майбутню промову у вигляді розширеного *плану* чи *тез* – це будуть так звані “опорні” фрази, відштовхуючись від яких можна побудувати свою промову.

За умови попереднього опрацювання змісту, навіть маючи перед очима текст, оратор не буде намагатись просто читати його. Йому захочеться переказати його своїми словами. І чим швидше він досягне того, що текст буде лежати перед ним, а він буде його сам переказувати, лише час від часу заглядаючи у написане, тим краще. Але нехай текст все ж таки буде поряд. Це потрібно для впевненості. Один і той же оратор, виступаючи в різних аудиторіях і на різні теми, може писати повний текст або не мати його зовсім.

Однак іноді й досвідченому ораторові доводиться писати повний текст виступу. Це *промови, які готують заздалегідь*. Так буває у таких випадках:

виступ відбувається перед особливо поважною аудиторією;

виступ присвячений досить складній і не до кінця розробленій проблемі;

лектор змушений виступати втомленим, у поганому самопочутті та ін.

У деяких випадках “по написаному” говорити просто необхідно, й не завжди тому, що промовець не може від себе сказати кілька яскравих слів. Просто ситуація вимагає дуже точного слововживання. Наприклад, політичні діячі рідко виголошують свої промови експромтом: занадто важливим є те, про що вони говорять; найдрібніша неточність при цьому може призвести до прикрих непорозумінь, навіть дипломатичних конфліктів. Офіційна політична промова, таким чином, є першим прикладом промови, яку необхідно читати за рукописом.

Наукова доповідь на конференції чи хоча б студентський *реферат* також є видом промови, яку потрібно читати. Це викликано тим, що велику кількість дат, імен і тому подібних речей запам’ятати інколи неможливо, а то й не треба. Науковий текст, викладений на папері, дозволяє логічно скомпонувати матеріал, чітко викласти висновки. Важливо й те, що обсяг тексту тут легше співвіднести з часом, який відведено на його виголошення. У такому разі конспект є необхідним. Іноді доводиться виступати по телебаченню чи радіо, й знову-таки ніхто б не хотів чути власне розгублене белькотіння, тим більше, що в таких випадках йдеться, звичайно, про речі суспільно важливі.

У всіх наведених випадках оратор повинен мати перед собою не поспіхом написаний і креслений-перекреслений текст. Рукопис бажано мати в надрукованому вигляді, щоб очі легко та впевнено “брали” текст. Тоді увага зосереджуватиметься на логічній інтонації, наголосі (до речі, зовсім непогано заздалегідь розставити правильні наголоси), на підвищенні чи зниженні тону тощо. Варто також пам’ятати, що одна друкована сторінка (30 рядків) читається близько 2 хв; отже, можна легко вкластися у відведений регламент часу. Якщо текст не надруковано, його слід чітко й розбірливо написати від руки (30 рядків на сторінці).

Як правило, якщо вчений звикає до публічних виступів настільки, що не збивається з думки під впливом випадкових факторів, можна переходити від тексту до детального конспекту. Відрізняється він від тексту тим, що в ньому виступ зафіксований не дослівно, а, так би мовити, “домислено”: за цими нотами можна спокійно розігрувати будь-які словесні варіації.

Отже, якщо передбачається тривалий за часом виступ, ораторові необхідно добре його засвоїти, систематизувати матеріал, уявити канву майбутнього виступу. Якщо є що сказати, то промовця “веде” сам матеріал, йому хочеться поділитися зі слухачами тим, що його зацікавило, що він добре знає. Допоможе у такому разі конспект. Чим далі, тим більш стислим конспектом можна користуватись і залишати в ньому меншу кількість тексту, зокрема початок і завершення в певний момент не буде необхідності дослівно фіксувати. Але слід мати на увазі, що і в стислому конспекті дуже важливо зберегти вказівки щодо переходу від одного пункту, “смыслового блоку”, до іншого. Інакше оратор ризикує, дійшовши до завершення одного такого блоку, повертатись до вже пройденого.

Від конспекту можна перейти до плану. Відрізняється він тим, що не фіксує змістовий зміст промови, а дає лише систему орієнтирів для її розгортання. Важливо, щоб кожен пункт плану допомагав лектору досить чітко уявити ту чи іншу змістову частину. Для цього потрібно, звичайно, щоб перехід від знання змісту до уміння розгортати його в текст, був максимально автоматизованим. Тому ораторові не варто поспішати з переходом до плану. Як правило, при користуванні планом, ораторські уміння дозволяють вже не фіксувати переходи між змістовими блоками. Але навіть і на цьому етапі доцільно записувати для пам'яті цитати, числа та власні назви.

На такому ж принципі будується й *політичне красномовство*. Важко собі уявити оратора в бурхливій атмосфері політичного зібрання чи мітингу, який стоїть над схвильованим натовпом і читає з папірця (знову ж таки, якщо не йдеться про офіційний документ). Але так само важко уявити, що цей оратор довго володітиме увагою аудиторії, лише забавляючи її словесною еквілібристикою, не проголошуючи актуальних думок, важливої інформації. Добрий оратор-політик заздалегідь готується до свого виступу, але сам виступ подає як новотвір у конкретній ситуації, адресований конкретній аудиторії.

Лаконічні нотатки (тези, план, цитати, статистика) будуть доречними за таких обставин, оскільки “сипати” цифрами з голови – не дуже вдалий прийом: складається враження, що промовець занадто старанно готувався до виступу, збираючи, скажімо, компромат на політичного супротивника тощо.

Оратор-початківець, як правило, повинен використовувати саме цей тип промови. Йому потрібні тези, план або конспект, але будь-яке звернення до папірця потрібно зводити до мінімуму. За будь-яких обставин заготовлений текст має бути начебто непомітним, звертатися до нього треба неначе мимохідь, не створюючи враження, що без нього промовець виступити не зможе. Оратор, який постійно нервово хапається за свій конспект, мало чим відрізняється від учня-двієчника, якого викликали до дошки. Аудиторія має розуміти, що промовець просто не обтяжує свою пам'ять зайвими цифрами чи цитатами, занотовувавши їх.

Але якщо агітатор користується весь час шпаргалкою, можна заздалегідь сказати – такий нікого не зацікавить. Якщо людина в суді почне свідчити за папірцем, цим свідченням ніхто не повірить. Поганим лектором вважають того, хто читає, втупившись у принесений з дому рукопис. Але якщо надрукувати текст цієї лекції, вона може виявитися дуже цікавою. І з'ясується, що вона нудна не тому, що беззмістовна, а тому, що письмове мовлення замінило на кафедрі живе усне мовлення.

Найвищий клас умінь наукового виступу – промова взагалі без “папірця”. Але це складно і потребує досвіду. Коли настане час, оратор і без рекомендацій зможе говорити без допоміжних засобів.

Імпровізовані промови (експромти) науковець може проголошувати під час дискусії, коли мовчання може бути сприйняте як розгубленість, у такому випадку треба щось відповідати, й тут до кишень за папірцями не полізеш. Це – захист (апология) своїх переконань. Тут дотепне й вдало сказане слово може зіграти значну роль у розв'язанні певної справи.

Варто зауважити, що імпровізувати перед аудиторією може, як правило, дозволити собі або дуже досвідчений оратор, або ж людина, яка має від природи досить рідкісний дар, який І. Андроніков визначає як “вміння мислити публічно”¹.

¹ Андроніков И. А теперь об этом. Москва, 1985. С. 270.

Кожний тип промов має як переваги, так і недоліки. Зокрема, читання написаного справляє враження несміливості чи скутості; імпровізація може схилити людей до думки, що промовець занадто легко маніпулює словами, отже, породити певну недовіру до нього; проголошення завченого тексту інколи теж викликає ефект, протилежний сподіваному. Промовець завжди має бути готовий перейти з одного типу промови на інший, пам'ятати про той “казуальний” момент, про “випадок”, який часто трапляється в житті.

Якщо не зважати на те, що атмосфера в аудиторії змінилася і відповідно слід змінити тип виступу порівняно з тим, на який настроював себе промовець, – нема чого й сподіватися на успіх. Найчастіше успіху досягають промовці, які оптимально поєднують елементи різних типів промов, залежно від того, яку мету вони ставлять і перед якою аудиторією виступають.

5.3. Структура ораторського твору

План виступу повинен відобразити майбутню логіку викладу думок. Ще з античних часів виділяють *три структурних компоненти твору: вступ, основну частину та висновки*. Зокрема, детальніше план матиме такий вигляд: *вступ = зацікавлення, основна частина = опис + оповідь + міркування, висновки = переконання*. Основну увагу треба приділяти найбільшій за обсягом основній частині, власне викладу, що містить докази на користь позиції оратора.

Вступна частина. Оратор, входячи до аудиторії, насамперед, повинен звернутися до неї. Тут йому мають допомогти так звані етикетні формули: *пані та панове, шановні колеги* і под.

Момент початку промови є найвідповідальнішим: який тон задасть оратор, так і прозвучить весь його виступ. Можна, наприклад, розпочати виступ прикладом з власного досвіду: *“Я провів такий експеримент...”*. Це одразу ж зацікавлює, вселяє віру в щирість оратора, в його здатність мудро зважувати життєвий досвід тощо.

Вступ може розпочинатися з цитування чужої мудрості, крилатого вислову, з відомого афоризму. Наприклад: *“Недаремно кажуть, що краще з розумним загубити, ніж з нерозумним знайти. От і...”*. Інколи

така цитата може передувати тексту у вигляді епіграфа (найчастіше в письмовій промові).

Цікаво й ефектно розпочати з того, що хвилює на цей час суспільство – скажімо, трагічні події на зразок стихійного лиха, або ж, навпаки, радісна звістка щодо важливих прогресивних перетворень: *“Сьогодні, коли ми всі слідкуємо за...”* Це відразу встановлює контакт з аудиторією, справляє враження, що оратор живе такими самими думками та почуттями, що й усі присутні, отже, говоритиме щось цікаве і важливе. Можна процитувати газетний матеріал, приклад з книги, що в усіх на вустах, або з передач радіо чи телебачення, з кінофільму. Так виступ непомітно зіллється з настроєм аудиторії. Можна розпочати виступ і з цитування цифрових даних, документів. Наприклад, *“Відомо, що в сьогоднішній Україні живе менше 48 мільйонів людей...”*.

Вступ-зацікавлення є лише підходом до теми, і необхідно відразу, викликавши інтерес аудиторії, сконцентрувавши її увагу на проблемі, спрямувати в потрібне русло, тобто перейти до основної частини.

Основна частина. Насамперед слід дати опис ситуації, змалювавши ті обставини, які мають бути об'єктом уваги. Як режисер виводить на сцену дійових осіб і розставляє їх у відповідній мізансцені (коли завісу піднято, можна бачити групу людей у певному розташуванні, у певному місці тощо), так і в описі оратор започатковує рух майбутнього сюжету, плин подальших подій. Для розгортання тези оратор може використати такі прийоми:

спіральний спосіб, тобто багаторазове повторення тієї самої думки, але кожного разу при цьому збагаченої новою інформацією; цей спосіб можна застосувати для непередбаченої, конфліктної аудиторії тощо. Спіральний спосіб, інакше кажучи, є процесом поступового прирощення до старого знання нового;

ступеневий спосіб – це поступовий рух думки від загального до конкретного і навпаки. Розгортання тези від загального до конкретного орієнтоване переважно на підготовлену аудиторію, розгортання тези у зворотному порядку – на менш підготовлену аудиторію;

пунктирний спосіб передбачає розгортання тези шляхом розчленування її на відносно незалежні рівноправні частини, які в кінці знову об'єднуються в тезу. Цей спосіб використовується, як правило, для аудиторії з високим рівнем підготовки, здатної самостійно поєднувати всі частини одну з одною, знаходити зв'язки між ними;

контрастний спосіб, тобто розгортання тези шляхом протиставлення різних точок зору на той самий предмет; цей спосіб можна використовувати для будь-якої аудиторії;

асоціативний спосіб, який передбачає розгортання тези через поєднання різних образів; його можна застосовувати в аудиторії, де більше людей з образним мисленням.

При цьому опис повинен плавно переходити в розповідь. Оратор повинен пам'ятати, що опис – статичний, а оповідь – динамічна, рухлива. У *міркуваннях (хриї)* науковець повинен розкрити суть проблеми з допомогою системи логічних аргументів, оперуючи незаперечними фактами. При цьому слід нарощувати аргументацію поступово, щоб кожна наступна думка підсилювала попередню, а найсильніші аргументи доцільно зберігати на кінець – це забезпечить стійкий інтерес слухачів, дасть змогу підтримувати неослабну увагу.

Зазвичай міркування можна урізноманітнити художніми картинками, зокрема яскравими описами. Як правило, вони ілюструють те чи інше логічне положення хриї. Таке введення подібних картин дозволяє відступити від жорсткої логіки викладу. Інколи можна запозичити в письменників такий прийом: винести на самий початок, скажімо, кульмінаційний момент подій.

Висновки. Наприкінці промови важливо узагальнити положення основної частини, підкреслити головну думку, окреслити тему наступного виступу, викликати аудиторію на суперечку, виголосити заклик тощо. Слід використовувати різноманітні прийоми, які залежать в першу чергу від виду промови та мети промовця. Наприклад, вузівську лекцію можна закінчити логічними висновками та визначенням теми наступного заняття, мітингову промову чи проповідь – закликом, судову промову – зверненням до суду із закликом про справедливе рішення справи тощо.

Наведена тричастинна модель ораторського твору є найбільш поширеним варіантом композиційної структури, але не обов'язковим. Уже в давні часи оратори не завжди дотримувалися цієї жорсткої структури. Оратор повинен вміти сміливо експериментувати, “тасувати” частини твору, почати промову, наприклад, з кульмінаційного моменту чи навіть з висновків, але це є виявами ораторського артистизму, і початківцеві так ризикувати небажано. Не зайвим буде зауважити, що за будь-якої композиції логічний зв'язок між частинами

твору обов'язковий, інакше оратор може зарватися в хаос і виглядати мете безпорадно.

Загалом, композицію не слід ототожнювати з простим механічним розташуванням частин твору – композиція є універсальним принципом побудови будь-якого тексту, і в ній відображаються світоглядні установки автора, його задум, висвітлення позицій тих чи інших людей тощо. ***Композиція – це побудова тексту, спосіб розташування компонентів, тобто вступу, міркування, висновків тощо, їх співвідношення між собою.***

5.4. Тренування перед виступом

Тим, хто тільки-но прагне стати оратором, необхідно потренуватися у проголошенні промови вдома, перш ніж виходити з нею до аудиторії. Можна проголошувати вголос чи “про себе”. Це допоможе визначити час звучання промови, орієнтуючись приблизно на 100–120 слів на хвилину (саме такий темп найсприятливіший для аудиторії). Бажано, щоб оратор міг запам'ятати текст виступу в процесі кількаразового його повторення. При цьому треба постаратися відтворити умови, в яких відбуватиметься виступ, тобто тримати рукопис у руці (якщо говорити доведеться біля звичайного столу) або поставити стілець на стіл чи на другий стілець, імітуючи кафедру.

Звичайно, зручніше, коли рукопис лежить на кафедрі або на столі, бо тоді обидві руки лектора вільні та він може ними жестикулювати. Високому на зріст оратору через значну віддаленість рукопису від очей, так само як і через погане освітлення, незручно класти рукопис на стіл, тоді як старший за віком, далекозорий лектор може заглядати в рукопис з досить великої відстані.

Під час виступу (тренувального чи справжнього) потрібно тримати голову прямо і дивитися на уявних слухачів. Коли треба заглянути в рукопис, можна опустити очі, але голови нахилити не треба. Приховувати від слухачів те, що оратор користується рукописом, немає рації, але робити це треба так, щоб не впадало в очі.

Мета тренувальних виступів полягає в тому, щоб оратор-початківець міг протягом виступу якомога більше часу дивитися на слухачів, підтримуючи з ними контакт. Для досягнення цього треба добре

орієнтуватися в тексті рукопису. Розбірливо написаний текст з підкресленнями у потрібних місцях і відповідними позначками на полях, а також тренувальне кількаразове повторення виступу допоможуть оратору у цьому.

Під час таких тренувань оратор може помітити, що в одних частинах виступу йому доводиться заглядати в текст частіше, в інших – рідше. Насамперед це залежить від того, про що йдеться в тексті: конкретні чи абстрактні питання, загальні чи вузькоспецифічні. Якщо текст важкий, то в рукопис доводиться заглядати майже весь час, іноді аж до закінчення виступу. *“Перед кожним виступом необхідно подумки осягнути план промови, тобто упорядкувати свої матеріали. Якщо лектор усвідомлює, що добре пам’ятає все те, про що має сказати, це надає йому бадьорості, впевненості у собі та заспокоює...”* (А. Коні).

Намагаючись запам’ятати текст, потрібно зосереджуватись передусім на змісті, а не на стилі. Тренуючись, оратор може запам’ятати вдало сформульовані речення, і пізніше йому не доведеться з хвилюванням імпровізувати перед слухачами. Однак головна мета таких тренувань у тому, щоб оратор поступово набув впевненості у своїх силах, а з часом навчився формулювати свої думки без рукопису.

Після викладу однієї думки можна зробити коротку паузу. Це дасть оратору змогу згадати, про що йдеться далі. Під час виступу такі паузи допомагають слухачам краще зрозуміти висловлену промовцем думку і підготуватися до сприймання нової. Після одного чи двох тренувальних виступів потрібно позначити на полях місця, де треба зробити паузи, а також ті місця, де доведеться знову заглянути в рукопис.

Якщо оратор хоче позбутися страху і хвилювання, потрібно використовувати кожную нагоду взяти участь у публічному виступі. Інакше у нього зафіксується й поглибиться страх перед будь-яким публічним виступом. Успіху ви досягнете, лише активно переборюючи страх, який є природною рисою кожної людини.

При цьому потрібно щораз підвищувати вимоги до самого себе, намагатися поступово переходити від невеликих співдоповідей та доповнень у вузькому колі слухачів до великих виступів перед широким загалом. Приказка твердить: **“З посудини не можна вилити більше, ніж було в неї налито”**. Так само й людина не може сказати більше, ніж знає. Це означає, що належна підготовка до публічного виступу є однією з найважливіших умов його успіху.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте статус риторики як науки про красномовство у Києво-Могилянській академії.
2. Визначте значення попередньої підготовки до промови.
3. Які ви знаєте основні етапи підготовки до промови?
4. Які є основні види плану, у чому їх переваги?
5. Назвіть основні компоненти ораторського твору.
6. Визначте основні фактори успіху промовця під час виступу.

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Діденко О. В., Журавльов В. В., Сіцінський С. А., Шумовецька С. П. Риторика : навчальний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2006. С. 230–316.

Семеног О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ “Академія”, 2010. С. 115–125.

Допоміжна література

Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підручник / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарьова. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. С. 384–412.

Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять : навч. посібник. Київ : Кондор, 2003. С. 155–193.

Грэйс Н. Как помочь себе самому. Приемы развития памяти, внимания и речи. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 26–30, 70–81, 99–123.

Кушнер М. Умение выступать на публике для “чайников” : пер. с англ. Москва : Изд. дом “Вильямс”, 2006. С. 71–109, 118–126, 179–240.

Ламертон Д. Учитесь говорить : пер. с англ. Москва : АСТ ; Астрель, 2005. С. 87–118.

Олійник О., Молдован В. Юридична риторика. Теорія та практика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2009. С. 57–89.

Сопер П. Л. Основы искусства речи / пер. с англ. Чижовой С. Д. Ростов н/Д. : Феникс, 2002. С. 68–101, 142–192.

10 шагов к укреплению памяти / авт.-сост. В. Надеждина. Москва : АСТ ; Мн. : Харвест, 2006. С. 20–45.

ТЕМА 6. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ФОРМИ НАУКОВИХ КОНТАКТІВ

Наука – це істина, помножена
на сумнів.

П. Валері

*Історія мистецтва суперечки. Класифікація суперечок.
Наукова суперечка та принципи її ведення. Полемічні прийоми
при спростуванні. Нечесні прийоми (виверти) при переконуванні.
Правила поведінки учасників полеміки*

6.1. Історія мистецтва суперечки

Теорія і практика публічної суперечки мають багату історію і давні традиції. Велику увагу суперечці приділяли в **Стародавній Індії**. Це було пов'язано з потребами суспільно-політичного життя, а також з розвитком логіки і філософії. Повсюдного поширення набули різні дискусії і численні диспути. За традицією індійської суперечки, велике значення мало серйозне і вдумливе ставлення до поглядів та ідей опонента. Якщо хтось починав проповідувати нову теорію, то її відразу не заперечували і не переслідували, а прислуховувалися до аргументації, зважували, оцінювали. До наших днів дійшло відоме “індійське правило суперечки”: перш ніж спростовувати доводи супротивника, потрібно добре зрозуміти суть його позиції.

Різні проблеми суперечки вивчали філософи і в **Стародавньому Китаї**. Там велику увагу звертали на психологічні моменти. Так, наприклад, послідовники китайського філософа Лао-Цзи розрізняли кілька методів ведення спору: аналогія (зіставлення речей), порівняння окремих думок, використання суперечностей в аргументах опонента, наслідування супротивника. Чимало корисних порад для учасників дискусії дає і славнозвісний китайський філософ Конфуцій: “Не бійся виправляти свої помилки”, “Не роби людям того, що не побажаєш собі”, “На добро треба відповідати добром, а на зло – справедливістю” та ін.

Великого значення умінню сперечатися, обстоювати власні позиції надавали у **Стародавній Греції**. Античні мислителі першими звернули увагу на те, що суперечка відіграє важливу роль у з'ясуванні істини. З глибини віків дійшов афоризм: *“Істина народжується у спорі”*. Давньогрецькі учені виділяли різні види суперечки, зокрема вони чітко розмежовували діалектичні бесіди і софістичні спори.

Відомим майстром суперечки був філософ **Протагор**. Публічні диспути, які він влаштовував, викликали величезний інтерес. Спосіб ведення діалогу, що полягав у постановці запитань співрозмовникові й доведенні помилковості його відповідей, широко використовував великий філософ **Сократ**, ім'я якого пережило століття. Сократівські бесіди до цього часу хвилюють, захоплюють, учать, примушують замислюватися. Відмінною рисою способу ведення діалогу Сократа була іронія. Іронія Сократа – це прихована насмішка над самовпевненістю тих, хто уявляє себе таким, що “багато знає”. Прикидаючись простодушним, ставлячи увесь час запитання, Сократ показував, що співрозмовники не володіють справжнім знанням, хоч і претендують на це. Проте іронія Сократа істотно відрізняється від звичайної іронії. Мета Сократової іронії – не викрити і перемогти, а допомогти людині пізнати себе, стати вільним, виявити свої творчі можливості.

“Наївні” запитання Сократа були розраховані на те, щоб викликати сум'яття в душі людини, примусити її замислитися над своїм життям. Кінцевою метою Сократових діалогів і бесід був пошук істини. Сам Сократ називав свій метод ведення діалогу за допомогою уміло поставлених запитань і одержаних відповідей маевтикою (грец. *maieutike* – повивальне мистецтво), вважаючи, що така форма розмови полегшує народження істини. *“Я знаю, що нічого не знаю”* – відомий вислів Сократа, його кредо, його погляд на пізнання.

Подібно до Сократа, діалектичні бесіди і софістичні спори чітко розмежовував й **Арістотель**. У його відомих трактатах “Аналітика”, “Категорії”, “Риторика” міститься чимало висловів щодо проблем обміну думками зі спірних питань. Особливий інтерес викликає Арістотелева “Топіка”, восьма книга якої присвячена діалектичним дискусіям. “Топіка” – трактат з логіки, написаний для учасників суперечки. У ньому подано поради, як треба методично готуватися до ведення суперечки перед широкою публікою. Арістотель вважає, що у будь-якій суперечці можна виділити загальні прийоми дослідження питань, за-

гальні положення, так звані *тоніки*, на які повинні спиратися сторони в дискусії.

У Стародавній Греції в ужитку було й слово **еристика** (грец. *eristikos* – який сперечається). Це мистецтво вести суперечку, полеміку. Нерідко його вживали як синонім до *софістики* і *діалектики*. Проте Арістотель вважав, що головне в софістичній та еристичній суперечці – схилити на свою сторону, а головне в діалектичній – схилити аудиторію до істини. У наш час еристикою деколи називають таку суперечку, в якій використовують будь-які прийоми, розраховані тільки на те, щоб перемогти супротивника.

6.2. Класифікація суперечок

Суперечки класифікують за метою, соціальною значимістю предмета суперечки, кількістю учасників, формою проведення та ін.

Опоненти, вступаючи у диспут, не завжди мають однакову **мету**, керуються при цьому різними мотивами. Дискусія може слугувати засобом пошуку істини, для перевірки тієї чи іншої думки, ідеї, її обґрунтування. Щоб знайти правильне рішення, полемісти зіставляють різні точки зору на ту або іншу проблему. Метою суперечки буває також не дослідження і переконання, а перемога. Одні переконані у власній правоті й до кінця стоять на принципових позиціях. Іншим перемога потрібна для самоствердження, тому їм дуже важливі успіх у спорі, висока оцінка інших, визнання інтелектуальних здібностей, ораторських даних, слава непереможного полеміста. Треті просто люблять сперечатися. Отже, за метою розрізняють *суперечки заради істини*, *заради переконання*, *заради перемоги* та *суперечки заради суперечки*.

За такою ознакою, як **кількість учасників**, можна виділити три основні групи:

суперечка-монолог (людина сперечається сама з собою, це так звана внутрішня суперечка);

суперечка-діалог (полемізують дві особи);

суперечка-полілог (її ведуть кілька або багато людей).

Суперечка-полілог може мати велике значення при вирішенні важливих питань суспільно-політичного, духовного, наукового жит-

тя. Чим більше освічених людей беруть участь у такому диспуті, тим результативнішим він буде.

Суперечки бувають також **організовані** та **неорганізовані**. Організовані суперечки планують, готують, проводять фахівці. Полемісти мають можливість наперед ознайомитися з предметом диспуту, визначити свою позицію, дібрати необхідні аргументи, продумати відповіді на можливі заперечення опонентів. Але суперечка може виникнути і стихійно. Таке часто трапляється у навчальному процесі, на зборах і засіданнях, у побутовому спілкуванні. Неорганізовані, стихійні суперечки, як правило, менш продуктивні. У таких диспутах виступи учасників бувають недостатньо аргументованими, подекуди у них наводяться випадкові докази, звучать не зовсім зрілі вислови.

За **формою викладу** суперечки поділяються на *усні, письмові, друковані, у радіо-, телеєфірі, у мережі Інтернет*.

Класифікація суперечок дозволяє точніше визначити, з яким саме видом суперечки можна мати справу в конкретній ситуації, і допомагає вибрати оптимальну тактику поведінки.

6.3. Наукова суперечка та принципи її ведення

Наукова суперечка або **наукова полеміка** (від грец. – “війна”) – це така комунікативна взаємодія учасників, за якої кожна сторона, опонуючи (спростовуючи) думку співрозмовника (супротивника), аргументує (відстоює) свою позицію і намагається змінити точку зору іншої. Наукова полеміка характеризується непримиренністю, гостротою, а також поєднанням аподиктичної (коли мета полеміки – досягнення істини), еристичної (коли мета суперечки зводиться до того, щоб схилити до своєї думки співрозмовника) і софістичної (де мета – перемогти будь-яким шляхом) видів суперечки. Часто через це учасники, які не володіють культурою суперечки, не знають особливостей роботи механізму суперечки й не беруть до уваги комунікативні вимоги й психологічні принципи полеміки, збиваються на емоційний рівень обговорення й переходять етичні межі припустимого.

Наукова полеміка покликана: допомогти усвідомити винесену на обговорення проблему, окреслити її межі, визначити значимість; розвинути здатність критично оцінювати суб'єктивні підходи до вирі-

шення проблеми; активізувати процес мислення через аналіз висловлених думок, а також підвищити раціональну й емоційну готовність учасників полеміки до участі в розумовій діяльності (“мозковій атаці”) для поглиблення й розширення пізнання.

Поведінка партнерів у полеміці визначається багатьма факторами: знанням принципів суперечки, мотивами, особистісними властивостями, дотриманням етичних норм і правил. Усі учасники наукової полеміки в явній або неявній (імпліцитній) формі можуть виявляти ознаки конструктивного (характеризується прагненням до обміну думками, до знаходження прийнятного для обох учасників рішення) і деструктивного (виявляється в гострих формах протистояння, таких як погроза, заперечення, образа, перехід на особистість і т. д.) підходів.

При веденні суперечки важливо враховувати психологічні принципи полеміки. Такі принципи – це основа, правила поведінки, організаційне начало, що визначає ідею, установку й норми взаємодії сторін, етичні умови комунікативної діяльності всіх учасників полеміки.

Основними принципами наукової полеміки є принципи рівної безпеки, принцип децентричної спрямованості й принцип адекватності (відповідності) сприйнятого сказаному. Зокрема **принцип рівної безпеки** передбачає, що не можна заподіювати психологічної або іншої шкоди жодному з учасників суперечки, а в суперечці не слід не робити того, чого людина не вважає приємним для себе. Цей принцип стосується багатьох психологічних факторів, але головним чином – почуття власної гідності, свого “я”. Він забороняє образливі випадати проти співрозмовника, навіть якщо той відстоює вкрай протилежні погляди й ідеї. Порушення цього принципу веде до боротьби амбіцій. При цьому, виявившись об’єктом глузувань, зневажливої критики, людина нерідко сліпо й нещадно мстить за приниження. З іншого боку, якщо обидві сторони в полеміці дотримуються принципу рівної безпеки, то така полеміка передбачає конструктивний підхід до вирішення питань.

Принцип децентричної спрямованості говорить: необхідно вміти аналізувати ситуацію або проблему з погляду свого партнера, щоб оцінювати свої дії з урахуванням інтересів справи, а не особистих амбіцій і пристрастей. Одним словом, йдеться про те, що не можна заподіювати шкоди справі ні під яким приводом.

Основна ідея цього принципу полягає в тому, щоб надавати допомогу один одному для вирішення проблеми об'єднаними зусиллями, шукаючи варіант, який би влаштував обидві сторони. Якщо в полеміці буде дотримано такої спрямованості дискусії, то її учасники зможуть не тільки піднятися над особистими інтересами й амбіціями, але й здійснити прорив за межі внутрішніх і зовнішніх обмежень, наприклад, через психологічні бар'єри, негативний настрій та ін.

Децентрична спрямованість (від власного “Я” і над ним до справи) розвивається й виражається в умовах альтернатив, тобто при розгляді кількох точок зору. Таке мислення вдосконалюється у спілкуванні з людьми, які відстоюють свої позиції, опираючись на конструктивний підхід до вирішення проблеми. Але деколи така спрямованість, як сукупність незалежних від ситуації стійких мотивів діяльності, може бути й егоповою, коли власне “Я” вище справи. У такому випадку людина керується мотивами власного благополуччя, прагненням до престижу, перемоги в суперечці за будь-яку ціну, корисливістю. Співрозмовники з егоповою спрямованістю зазвичай зайняті найбільше своїми проблемами, та їх не цікавлять інші питання. Такі люди поспішають із висновками й припущеннями, намагаються нав'язати свою точку зору без належного аналізу, не можуть активно слухати, їхня поведінка не відрізняється чемністю й дружелюбністю. Вони часто порушують “золоте” правило будь-якого диспуту: сказав сам – дай висловитися іншому.

Стрижень лінії комунікативної поведінки егоцентриста зводиться до того, що у нього в центрі уваги тільки своя точка зору, тільки свої доводи, а не позиція співрозмовника. У суперечці він ділить інших на корисних йому людей, що допомагають відстоювати його точку зору, і тих, що перешкоджають його успіху. У своїх доводах, звертаючись до тих, що не підтримують його позицію, він може їх “поставити на місце”, розпекти, вилаяти, принизити, образити. Часто у випадку невдачі така людина не стане визнавати свою помилку, а буде зображувати незрозумілість чи образу.

Третій принцип – *принцип адекватності* пропонує не спотворювати змісту почутого навмисним або ненавмисним перекручуванням. Щоб дотримуватися цього принципу, учасники полемічного спілкування повинні бути максимально уважними один до одного. Важливо прагнути до простоти й точності висловлювань. Якщо фрази незрозумі-

мілі, то увага співрозмовника вгасає й він втрачає інтерес до слів свого партнера. Втрата інтересу – досить вагомий бар’єр для конструктивного спілкування, тому що почуття такту в людини без інтересу буде стримувати її бажання уточнити зміст сказаного та її зрештою доведеться розуміти сказане за власними уявленнями і поняттями. Через це вона може не зрозуміти того, що мав на увазі співрозмовник.

Для точного сприйняття слів опонента можуть виникати чисто психологічні бар’єри, які пов’язані з особливостями мови людини, її психологічними станами або реакціями, що заважають досягти порозуміння. До таких бар’єрів можуть належати й вияви зайвої впевненості мовця, апломб, амбіції, самозамилування, гра на публіку, заздрість, ворожнеча та ін. Усе це заважає взаєморозумінню й адекватному сприйняттю сказаного опонентом.

6.4. Полемічні прийоми при спростуванні

Мистецтво аргументації полягає не тільки в умінні довести істинність своїх думок, а й в умінні спростувати позицію опонента, викрити його неправильні твердження. Саме тому необхідно уміти користуватися і такою логічною операцією, як спростування. Суть її полягає у встановленні помилковості або необґрунтованості положень опонента. Доказ і спростування виконують протилежні функції: для доказу характерна конструктивна роль визначення тієї чи іншої ідеї, для спростування – критична.

Спростування можна здійснювати кількома способами. Найбільш дієвим методом є ***спростування помилкової тези фактами***. До цього часто вдаються у публічних лекціях, виступах на мітингах і зборах, у відкритих диспутах і дискусіях. Факти – це справжні події, явища, статистичні дані, результати експериментальних досліджень, свідчення очевидців.

Менш ефективним способом спростування є ***критика доводів опонента***. Показуючи помилковість або необґрунтованість аргументів, полеміст наводить слухача на думку, що висунуту тезу не доведено.

Часто використовують такий прийом, як ***“доведення до абсурду”***. Суть такого прийому – показати хибність тези або аргументу, або того наслідку, що випливає із нього, суперечить дійсності.

Досить часто в полеміці застосовують **прийом “поворотного удару”**, або так званий **прийом бумеранга**. Цей полемічний прийом полягає в тому, що тезу або аргумент звертають проти тих, хто їх висловив, при цьому сила удару в багато разів збільшується.

Різновидом прийому “поворотного удару” є **прийом “підхоплення репліки”**. Репліку супротивника використовують для посилення власної аргументації, викриття поглядів і позиції опонента, посилення психологічного впливу на присутніх.

Іноді замість обговорення власне того або іншого положення починають оцінювати переваги й недоліки людини, що його висунула. Такий прийом у полеміці називають **“доводом до людини”**. Він має сильний психологічний вплив. “Довід до людини” як полемічний прийом потрібно застосовувати в поєднанні з іншими достовірними й обґрунтованими аргументами. Як самостійний доказ його вважають логічною помилкою, що полягає в підміні самої тези посиленнями на особистісні якості того, хто її висунув. Різновидом прийому “довід до людини” є **прийом “апеляція до публіки”**. Мета цього прийому – вплинути на почуття слухачів, їхні думки, інтереси, схилити на свою сторону.

Для спростування використовують також **гумор, іронію та сарказм**. Це обов’язкові елементи публічного виступу, утім не головні. Ці засоби підсилюють полемічний тон промови, її емоційний вплив на слухачів, допомагають розрядити напружену обстановку, створюють певний настрій при обговоренні гострих питань. Цими прийомами, наприклад, вміло користувався В. Маяковський. Коли хтось з публіки йому сказав *“Ми з товаришем читали ваші вірші й нічого не зрозуміли”*, поет відповів: *“Треба мати розумних товаришів”*.

Гумор, дотепний жарт створюють сприятливе тло для розвитку думки. Це своєрідний допінг суперечки. Але зловживати гостротами в суперечці, особливо якщо обговорюються серйозні наукові питання або політичні проблеми, не можна, а тим більше – прикривати ними порожнечу, безмістовність відповіді. Іронічне або жартівливе зауваження може збентежити опонента, поставити його в скрутне становище. Саме тому не слід втрачати самовладання: найкраще поводитися природно, з повагою до опонента. Якщо смішно, то можна посміятися з усіма разом, а потім обов’язково повернутися до обговорення суті проблеми.

При спростуванні доказів опонента важливо також уміти правильно формулювати запитання і уміло відповідати на них. Правильно поставлене запитання дозволяє уточнити точку зору опонента, отримати додаткові відомості, зрозуміти його ставлення до проблеми. Вдала відповідь зміцнює власну позицію полеміста, посилює аргументацію висунутої тези. При цьому полемісту важливо знати *різні види питань*.

Зокрема, є *уточнювальні закриті й відкриті запитання*. Уточнювальні закриті запитання спрямовані на з'ясування істинності або помилковості висловленої у них думки. Відповідь на такі запитання, як правило, обмежена словами “так” або “ні”. Відкриті уточнювальні запитання пов'язані із з'ясуванням нових знань щодо подій, явищ, предметів, які цікавлять слухача. Граматичними ознаками таких питань є слова: *хто, що, де, коли, як, чому* та ін.

Ще один вид питань – *коректні й некоректні*. Логічно коректні – це правильно поставлені запитання, логічно некоректні – неправильно поставлені запитання, в основі яких лежать помилкові або невізначені думки.

За характером питання бувають *нейтральними, доброзичливими, недоброзичливими, ворожими, провокаційними*. Зважаючи на те, як було поставлено запитання, за тоном голосу, слід вибрати правильну тактику поведінки. На нейтральні та доброзичливі запитання потрібно відповідати спокійно, намагатися якомога ясніше пояснити те або інше положення. Відповідаючи на недоброзичливі запитання, слід виявити їх провокаційну сутність, викрити позицію опонента. Відповідь на гострі запитання вимагає від оратора певної витримки і відповідної психологічної підготовки. Рекомендується не ухилятися від складних питань, а давати правдиву і чесну відповідь.

У свою чергу *відповіді* за змістом можна поділити на *правильні й неправильні*. Якщо той, хто відповідає, висловлює думки істинні й логічно пов'язані із запитанням, то таку відповідь можна вважати правильною. До неправильних, помилкових, зараховують відповіді, які неправильно відображають дійсність. Якщо відповідь не пов'язана з запитанням, то її слід розцінювати як “відповідь не за суттю” і не розглядати. Крім того, виділяють відповіді *позитивні* (містять прагнення розібратися в поставлених запитаннях) і *негативні* (виражають відмову відповідати на питання). Мотивом для відмови може бути недостатня компетентність учасника дискусії, слабе знання предмета.

Незалежно від виду і характеру запитання рекомендується дотримуватися головного принципу – відповідати на запитання лише тоді, коли з'ясовано його суть і коли відомо правильну відповідь. Інакше можна потрапити у неприємну ситуацію.

6.5. Нечесні прийоми (виверти) при переконуванні

Під час дискусії опоненти нерідко потрапляють у скрутне становище і намагаються знайти з нього вихід. Наприклад, один учасник дискусії навів довід, на який відразу важко знайти відповідь, тому інший учасник дискусії намагається непомітно для опонента **“відтягнути заперечення”**. Із цією метою він ставить питання у зв'язку з наведеним доводом (ніби для того, щоб його прояснити), починає відповідь здалеку, спростовує другорядні аргументи, а потім, зібравши сили, розбирає головні доводи опонента.

Прийомам “відтягування заперечення” можна скористатися й у тому випадку, якщо людина сильно розгубилася, нервuje, у неї раптом “зникли” всі думки, а в голові плутанина. Для того щоб не показати супротивникові свого стану, можна розказати про щось таке, що не стосується питання, твердим, упевненим голосом. Іноді довід супротивника здається правильним, але не слід поспішати погоджуватися з ним.

Може бути й так: під час обговорення спірної проблеми один з полемістів зауважує, що зробив помилку. Якщо її буде виявлено, то це дискредитує його позицію. Якщо помилка залишиться непоміченою, то полеміст стане провідником неправильної думки, неточної інформації. Відкрито визнати помилку полеміст не бажає й вдається до мовних оборотів, що дозволяють пом'якшити й виправити ситуацію: *“Я не те хотів сказати”*; *“Ці слова неправильно виражають мою думку”*; *“Дозвольте мені уточнити свою позицію”* та ін. Усі ці виверти можна вважати дозволеними, вони цілком припустимі в полеміці. Їхнє використання не заважає з'ясувати істину, не компрометує опонента.

Однак часто несумлінні полемісти в суперечках часто вдаються до різних **недозволених** вивертів (нечесних засобів). Велику групу нечесних засобів становлять психологічні виверти, за допомогою яких окремі полемісти хочуть полегшити суперечку для себе й ускладнити

для супротивника. Ці прийоми різноманітні за своєю суттю, деякі з них ґрунтуються на знанні особливостей психології людей і слабостей людської натури. Як правило, ці виверти містять елементи хитрості й прямого обману. У них виявляється грубе, неповажливе ставлення до опонента. Подібні виверти в суперечці слід трактувати як недозволені.

Один з таких вивертів – **ставка на фальшивий сором**. Відомо, що люди часто хочуть здаватися кращими, ніж вони є насправді, бояться показати себе некомпетентними в очах інших. Саме на цьому бажанні виглядати краще й грають деякі досвідчені полемісти. Наприклад, навівши недоговорений або навіть помилковий висновок, супротивник супроводжує його фразами: “Вам, звичайно, відомо, що наука давно встановила...”, “Невже ви дотепер не знаєте?”, “Загальновідомим є факт...” і т. д. Таким чином, робиться ставка на фальшивий сором. Якщо людина не зізнається, що це їй невідомо, то вона опиниться “на гачку” у супротивника й змушена буде погоджуватися з його аргументами.

Інший виверт, що ґрунтується на самолюбстві, називається **“підмацуванням аргументу”**. Це слабкий довід, який супроводжується компліментами супротивникові: “Ви як людина розумна не станете заперечувати...”, “Всім добре відома ваша чесність і принциповість, тому ви...”, “Людина, недостатньо освічена, не оцінить, не зрозуміє наведений аргумент, але ви...”. Так нібито супротивникові тонко дають зрозуміти, що до нього особисто ставляться з особливою повагою, високо цінують його розум і визнають його переваги.

Нерідко в суперечках як аргументи використовують **посилання на вік, освіту й становище**: “От доживіть до моїх років, тоді й говоріть”, “Спочатку одержіть диплом, а потім і поговоримо”, “Станьте на моє місце, тоді й будемо говорити” та ін. Правда, людина, старша за віком, що має вищу освіту або обіймає певну посаду, далеко не завжди має рацію. Саме тому не слід відразу здавати позиції й відступати; необхідно вимагати, щоб опонент навів більш вагомі й переконливі аргументи.

Ще один виверт – це ставка на те, щоб **повести розмову убік**. Це характерно для ситуацій, коли учасникам дискусії важко підібрати необхідні аргументи. Для того щоб уникнути поразки, зробити її не настільки помітною, вони всіляко відхиляються убік від теми, відволі-

кають увагу опонентів другорядними питаннями, розповідями на відсторонені теми.

Наступний виверт – ставка на те, щоб *перевести розмову на протиріччя між словом і справою*, поглядами супротивника і його вчинками, способом життя. Показавши невідповідність висунутої тези діям опонента, інший учасник дискусії ставить його в неприємне становище, фактично зводить суперечку нанівець. Цей виверт впливає не тільки на супротивника, але й на свідків суперечки. Зазвичай слухачам ніколи вникати в суть справи, вони й не хочуть цього робити. Навіть якщо між висунутим принципом і поведінкою немає протиріччя, ніхто не стане в тому розбиратися і виверт досягає мети. Про цей виверт С. Поварнін писав: *“Це один з видів “затискування рота” супротивникові. Він не має нічого спільного із чесною боротьбою в суперечці за істину. Як прийом викриття він, може бути, і потрібний. Але викриття й чесна суперечка за істину як боротьба думки з думкою – це речі несумісні”*.

Одним з вивертів, поширених у полеміці, є *переведення питання на аспект користі або шкоди*. Замість доказу істини того або іншого положення з'ясовується, чи має воно користь чи ні. У цьому випадку, коли опонент розуміє, що пропозиція йому вигідна, хоча й має шкідливі наслідки для інших, він швидше з нею погоджується. Цією слабкістю людської натури й користуються несумлінні сперечальники. Вони починають “тиснути” на супротивника, підкреслюючи переваги своєї позиції для опонента. Такі доводи нерідко називають “кишеньковими”, тобто зручними, вигідними. І мають вони часом гіпнотичний вплив.

Найпоширенішим у суперечці є прийом *“відповідь питанням на питання”*. Не бажаючи відповідати на поставлене запитання або зазначаючи труднощі у пошуках відповіді, полеміст на питання опонента ставить зустрічне питання. Якщо супротивник починає відповідати, то це означає, що він попався на виверт.

До *нечесних прийомів*, до яких вдаються для того, щоб збити супротивника, належить прийом, який можна назвати *помилкою багатьох питань*. Опонентові одночасно ставлять кілька різних запитань під видом одного й вимагають негайної відповіді “так” або “ні”. Але справа в тому, що всі ці підпитання можуть бути прямо протилежними один одному: один з них вимагає відповіді “так”, а інший – “ні”. Опонент, не помітивши цього, дає відповідь тільки на одне з питань. Той, хто ставить запитання, користується цим, довільно застосовуючи відповідь

опонента до іншого питання, заплутуючи співрозмовника. Цим вивертом користувалися ще в античні часи.

Прийом ізолювання ґрунтується на “висмикуванні” окремих фраз із виступу, їхнього подання в урізаному вигляді для того, щоб вони мали значення, зовсім протилежне справжньому. Часто опоненти використовують й **прийом перекручування** – змінюють до спотворення те, що сказав опонент, або зміщують акценти.

Досить розповсюдженим є такий виверт, як **самовпевнений, безапеляційний, рішучий тон**. Людина, що говорить із апломбом, гучним голосом, психологічно тисне на присутніх. При цьому коли супротивник поводить себе дуже впевнено, не маючи на це ніяких підстав, інші, навіть якщо й мають рацію, починають сумніватися у своїй позиції, пасують. У подібній ситуації потрібна внутрішня зібраність, витримка, діловий тон, уміння перевести розмову від загальних фраз до розгляду суті справи.

Бувають випадки, коли опоненти дають **негативну оцінку** самому запитанню: “Це найізне запитання”, “Це запитання звучить аполітично”, “Це ж догматизм”, “Це незріле питання” та ін. Такі фрази не допомагають з’ясувати істину й конструктивно вирішити проблему. Вони психологічно негативно діють на супротивника, тому що в них виявляється неповажливе ставлення до нього. Це дозволяє людині, яка вимовляє такі фрази, піти від поставлених питань, залишити їх без відповіді.

Деякі полемісти починають **іронізувати** над питаннями свого опонента: “Ви ставите такі “глибокодумні” запитання”, “І ви вважаєте своє запитання серйозним?”, “Ну що за легковажне запитання?”, “Ви ставите таке важке запитання, що я пасую перед ним” тощо.

Один з вивертів, яким досить часто користуються сперечальники, є **дискредитація самого опонента**. Суть його полягає в тому, що предметом уваги стають не слова опонента. Інший учасник дискусії посиляється на ті мотиви, які змусили іншу сторону їх висловити: “Ви говорите з жалощів до нього”, “Вас змушують так говорити інтереси своєї організації”, “Ви відстоюєте особисті інтереси” і т. д.

Крім цих, є багато й інших різноманітних вивертів, розрахованих на навіювання і психологічний вплив на учасників суперечки. Це і глузування, і прагнення перебити супротивника, викликати недовіру до його слів, а також різко негативна оцінка висловлених суджень, образлива репліка та ін.

Недозволені методи суперечки дотепно описав Карел Чапек.

1. **Despicere** (лат. “дивитися згори”) полягає у тому, що учасник полеміки повинен дати відчутти супротивнику свою інтелектуальну і моральну перевагу, інакше кажучи, дати зрозуміти, що супротивник – людина обмежена, недоумкувата, графоман, базіка, абсолютний нуль, порожній звук, епігон, безграмотний шахрай, тобто суб’єкт, не вартий того, щоб з ним розмовляли.

2. Прийом **Termini** (лат. термінологія) полягає у використанні спеціальних полемічних зворотів: “розбризкує слину” замість “протестує”, “обмовляє” замість “зазначає”, “обливає брудом” замість “критикує” тощо. За допомогою подібних висловів опонента зображають як суб’єкта дратівливого, навіженого, безвідповідального.

3. **“Caput canis”** (лат. приписувати негативні якості) виявляється у вживанні лише таких виразів, що можуть створити про супротивника негативну думку. Обачну людину можна назвати боягузом; дотепну – такою, що претендує на дотепність; якщо людина схильна до простих і конкретних доказів – можна сказати, що вона посередня і тривіальна; якщо вона використовує абстрактні аргументи – її вигідно представити зарозумілим схоластом тощо.

4. Прийом **Negare** (лат. заперечувати наявність) полягає у простому запереченні усього, що притаманне опоненту. Якщо він, до прикладу, освічена людина, то можна ігнорувати цей факт і сказати, що він поверховий базіка, пустодзвін і дилетант.

5. **Pugna** (лат. побиття) – прийом, що ґрунтується на тому, що супротивнику або концепції, котру він захищає, присвоюють неправдиву назву, після чого вся полеміка ведеться проти цього довільно взятого терміна.

6. Прийом **Testimonia** (лат. свідчення) будується на тому, що іноді зручно звертатися до авторитету (якого завгодно), наприклад, заявити – “ще Пантаґрюель говорив”. При певній начитаності на кожен випадок можна знайти яку-небудь цитату, що звалить супротивника.

7. **Quousque...** (лат. доки...). Прийом аналогічний до попереднього і відрізняється лише тим, що немає прямого звернення до авторитету. Просто говорять: “*Це вже давно відкинуто*” або “*Це вже пройдений етап*”, або “*Навіть дитині відомо*” тощо.

8. **Jubilare** (лат. тріумфувати). Це один з найбільш важливих прийомів, і полягає він у тому, що поле бою завжди потрібно залишати з виглядом переможця. Вправного полеміста ніколи не можна пере-

могти. Поразки завжди зазнає його супротивник, якого зуміли “переконати” і з яким “покінчено”. Тим-то і відрізняється полеміка від будь-якого іншого виду спорту. Борець на килимі чесно визнає себе переможеним, але жодна полеміка ще не закінчувалася словами: “Вашу руку, ви мене переконали”.

Щоб протистояти подібним неетичним методам суперечки, необхідно своєчасно їх помітити й продіагностувати. Не можна емоційно підхоплювати роздратування, злість чи сарказм опонента. Тільки ясний розум та холоднокрівність допоможуть бути справді переконливими. У суперечці для переконання треба заздалегідь підготувати аргументацію та контраргументацію, ураховуючи, що завжди на певну точку зору знайдеться протилежна. У деяких ситуаціях не завадить і гарне почуття гумору.

6.6. Правила поведінки учасників полеміки

Люди під час полеміки ведуть себе по-різному. Одні, наприклад, поводяться гідно, шанобливо один до одного, не вдаються до нечесних прийомів і вивертів, не допускають різкого тону. Вони уважно аналізують доводи опонента, ґрунтовно аргументують свою позицію. Під час такої полеміки обидві сторони отримують задоволення, хочуть розібратися у всіх проблемах. Інші, навпаки, вступивши в полеміку, почувають себе як на війні. Саме тому вони вважають цілком виправданим застосовувати різні виверти, у тому числі й недозволені. Головне для них – знищити супротивника, поставити його в невідгідне становище. І нарешті, є сперечальники, які поводяться геть недозволеним чином. Вони можуть у грубій формі обірвати опонента, принизити його образливими випадками, ведуть розмову у зневажливому або презирливому тоні та ін.

Полемістам також не байдуже, хто спостерігає за суперечкою і є свідком їхньої перемоги або поразки. Саме тому в присутності одних людей вони поводяться більш стримано, коректно, у присутності інших вони більш вільні, на третіх просто не звертають уваги. Нерідко поведінка полемістів змінюється залежно від реакції присутніх.

Певною мірою на полемістів впливають також **національні звичаї й культурні традиції народу, країни**. Наприклад, церемоніальність,

правила мовного спілкування не дозволяють японцям гаряче сперечатися. Це у них вважається непристойним і грубим. Ввічливість по-японськи передбачає необхідність уникати чітких аргументованих заяв, слів “так”, “ні”, “за”, “проти”. Замість них японець використовує погляди, жести, непрямі двозначні висловлювання. Саме тому Японію називають країною, де люди не сперечаються. Бути полемістом – не для японців, тому що палкі суперечки західного зразка не відповідають їхнім звичаям.

Японці, який би пост вони не займали, остерігаються протиставляти себе іншим, бояться виявитися в ізоляції, намагаються не доводити справу до відкритого зіткнення протилежних поглядів. Дискусії в них тривають довго, тому що кожен учасник викладає крок за кроком свою позицію, видозмінюючи її з урахуванням висловлювань інших. Мета дебатів полягає в тому, щоб виявити відмінності в думках і поступово привести всіх до згоди.

Англійці, як і японці, схильні уникати категоричних суджень або заперечень. Слова “так” й “ні” і вони намагаються висловлювати описово, ніби це якісь непристойні поняття. Характер британців урівноважений. У повсякденному спілкуванні й у побуті вони вміло уникають хворобливих зіткнень, пристосовуються один до одного, виявляючи взаємну передбачливість, стриманість і терпимість. Вони вміють зберегти самовладання в суперечці, залишатися об’єктивними до себе й до інших, визнаючи, що, оскільки будь-яка істина має багато сторін, про неї може бути багато різних суджень.

В інших країнах Європи таких проблем не виникає, навпаки, постійні суперечки там зближують людей, роблять їх друзями, там культивується давня традиція полеміки – своєрідне мистецтво, якому варто вчитися.

Поведінка полемістів визначається також їхніми *індивідуальними особливостями, властивостями темпераменту, рисами характеру*. Знання й розуміння особливостей манери сперечатися, уміння вчасно вловити зміни в поведінці своїх опонентів, зрозуміти, чим вони викликані, дозволяють краще орієнтуватися в суперечці й знаходити правильні рішення, найбільш точно вибирати варіант власної поведінки й визначати тактику в полеміці.

Незважаючи на різні доведення в суперечці, а також на відмінності в манері окремих полемістів, необхідно знати деякі загальні прави-

ла, дотримання яких підвищує ефективність суперечки, сприяє успіху в полеміці. Насамперед необхідно **чітко усвідомити мету** і модальність суперечки. Наприклад, співрозмовник ініціює суперечку щодо марок автомобілів. Чи потрібна іншій стороні ця розмова? Якщо потрібна – слід вирішити, що треба зробити – переконати його купити певну марку, “блиснути” своїми знаннями теми чи просто підтримати бесіду? Чи справді інша сторона чекає поради? Залежно від мети необхідно розраховувати амплітуду емоцій та аргументацію.

Пolemіка буде успішною лише за умови, якщо **чітко буде виділено її предмет, полемісти не будуть упускати з уваги її основних положень**. Це найважливіша вимога до культури суперечки. Важливо, щоб учасники суперечки завжди чітко уявляли собі, що ж є предметом їхніх розбіжностей. Не слід довірятися в таких випадках помилковим відчуттям на кшталт “тут все ясно”, “все й так зрозуміло”. Потрібно уважно й до кінця вислухати доводи опонента, зважити їх і оцінити. Причому не треба “тягти час”, щоб зібратися з думками й підшукувати вголос потрібні заперечення, хоча й квапитися також не слід. Не потрібно показувати образу з приводу натяків і зауважень іншої сторони. Вислухавши ці зауваження, не треба їх заперечувати або обривати фразами: “Я більше про це чути не хочу”, “Нічого подібного”, “Що ви в цьому розумієте”, “Які дурниці ви говорите”. Найбільш ефективним засобом стримування докорів можна вважати постановку коротких питань, для відповідей на які опонент повинен підшукувати аргументи по суті проблеми. Постановкою своїх питань інша сторона показує особистий інтерес до протилежної точки зору, підкреслює відповідальність опонента за аргументи й за вирішення проблеми загалом, залучає його до участі саме в цьому процесі, а не в порожній балаканині.

Необхідною умовою ефективності суперечки є також **визначеність позицій і поглядів його учасників**. Суперечка стає більш плідною, якщо учасники полеміки мають спільність вихідних позицій, початкове взаєморозуміння, єдину платформу для невирішених питань.

Успіх полеміки багато в чому залежить також від **уміння її учасників правильно оперувати поняттями й термінами**. Насамперед необхідно вміти виділити основні опорні поняття, пов’язані із предметом суперечки, ретельно відібрати терміни. Не слід перевантажувати суперечку науковою термінологією. Якщо учасники полеміки не

домовилися про визначення вихідних понять, то вести дискусію далі даремно.

Важливою вимогою культури полеміки є **поважливе ставлення опонентів один до одного**. У книзі “Спір. Про теорію й практику суперечки” С. Поварнін писав: *“Важлива умова чесної суперечки (для переконання або для перемоги) – повага до переконань супротивника, якщо ми бачимо, що вони щирі... Зазвичай люди... схильні вважати тих, що дотримуються інших переконань, або ідіотом, або мерзотником, або “ворогом”... Спростовувати можна найбільш рішучим чином, але не ображаючи чужих переконань глузуваннями, різкими словами, знуцанням. Повага до чужих переконань не тільки є ознакою поваги до іншої особистості, але й ознакою широкого й розвиненого розуму”*. На жаль, часто учасники суперечки, полеміки нетерпимо ставляться до людей, які дотримуються інших поглядів, стоять на інших позиціях.

Ще одна важлива вимога ведення полеміки – **витримка й самовладання її учасників**. Психологи зазначають, що якщо опонент хоче нав’язати іншому свою думку, яка різко відрізняється від його поглядів, то він за контрастом сприймає висловлену йому протилежну точку зору як неприйнятну. Саме тому не рекомендується в усьому суперечити супротивникові. Іноді корисно погодитися із пропонуваними доводами опонента, перш ніж сказати “ні” або “так”. Це продемонструє неупередженість, прагнення до об’єктивного розгляду питання. Але, погодившись із доводами, треба вміти показати, що вони не стосуються предмета суперечки й не доводять правоти опонента.

Не рекомендується гарячкувати в суперечці. Із двох полемістів, рівних один одному, переможцем виявляється той, хто має більше витримки й самовладання. У холоднокровної людини є явні переваги: її думка працює ясно й спокійно. У збудженому стані важко аналізувати позиції опонента, підбирати вагомні доводи, не порушувати логічної послідовності у викладі матеріалу. Не можна допускати, щоб полеміка перетворювалася у сварку. Філософ М. Монтень уважав, що вплив такого порадника, як роздратування, згубний не тільки для розуму, але й для совісті. Лайку ж під час спору, на його думку, потрібно заборонити й карати, як інші словесні злочини.

Загалом завжди в полеміці слід концентруватися на її **предметному змісті**, а не на тих чи інших емоційних сторонах полемічного спілкування. Зауваження, висновки опонента варто оцінити критич-

но, але не потрібно при цьому забувати, що критика ефективна в полеміці тільки щодо предмета суперечки. В іншому випадку легко можна перейти на розмову не по суті й провалити справу. Критикуючи, варто завжди орієнтуватися тільки на мотиви й інтереси опонента, причому точність власних міркувань повинна бути бездоганною, а факти достовірні. Якщо ж після фактичного матеріалу буде додано: “Звичайно, я не претендую на істину в останній інстанції” або “Я можу й помилятися”, то ці фрази допоможуть дещо зняти категоричність у міркуваннях опонента й він теж зможе відмовитися від упертості.

У полеміці не **слід забувати про мовне “милосердя”**. Критику не потрібно доводити до абсолюту, щоб не залишати супротивникові ні найменшого шансу на порятунок. Така критика тільки посилить суперника, що із завзятістю буде відстоювати своє власне “Я”, наполягатиме на своїй думці й розвиватиме деструктивну лінію в розмові. Корисніше йти на поступки суперникові в дріб'язках, коли це необхідно. Іноді це єдина можливість не втратити нитку полемічного спілкування й не налаштувати опонента остаточно проти себе. Важливо дати відчутти супротивникові своє приязне до нього ставлення, повагу до його бачення проблеми.

Під час полеміки для зменшення ймовірності деструктивних випадів **необхідно стежити за своєю мовною поведінкою**. Доцільно, наприклад, стримувати своє бажання висловитися негайно за будь-якою заявою опонента. Іноді активний співрозмовник буквально не дає зробити перепочинку, ставлячи свої “гострі” запитання одне за другим. Часу на обмірковування відповідей, природно, небагато й у запалі полеміки, як правило, виникає більша ймовірність відповісти невлад. Цим може скористатися опонент і завдати нищівного удару у відповідь. Нічого не втратить той учасник полеміки, який попросить хвилинку на обмірковування або ж запропонує зменшити темп діалогу.

Учасники полеміки повинні серйозно сприймати свого опонента, але при цьому ретельно перевіряти “проблемний зміст” його висловлювань, тверджень, оцінок і доводів. Важливо вести суперечку помірковано, опираючись на аргументи, а не на свій статус, дотримуватися обговорюваного предмета й гідно представляти свою позицію, не опускаючись до підтасування фактів і не бравувати своєю правотою. Усі учасники полеміки повинні справді прагнути до партнерства в спіл-

куванні, бачити у кожному критичному висловлюванні опонента початок для розгортання творчої дискусії, приймаючи, відхиляючи їх чи обмежуючи і доповнюючи новими судженнями.

Отже, полемічна майстерність вимагає чіткого визначення предмета суперечки, професійного знання предмета та контролю за емоціями. Важливо також розрізняти видову специфіку конкретної суперечки, дотримуватися культури полеміки, уміти доводити свої переконання та спростувати протилежні, уміло використовувати полемічні прийоми та протистояти хитрощам опонента.

Питання для самоперевірки

1. Що ви знаєте про історію мистецтва суперечки?
2. Як можна класифікувати суперечки?
3. Охарактеризуйте основні принципи ведення наукової суперечки.
4. Визначте найважливіші полемічні прийоми при спростуванні.
5. Які є нечесні прийоми (виверти) при переконуванні?
8. Охарактеризуйте позиції учасників полеміки та правила їхньої поведінки.

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Мовленнєва комунікація : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. С. 294–328.

Семеног О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. / О. М. Семеног. – К. : ВЦ “Академія”, 2010. – С. 125–133.

Допоміжна література

Кушнер М. Умение выступать на публике для “чайников” : пер. с англ. Москва : Изд. дом “Вильямс”, 2006. С. 285–308, 320–329.

Хоменко І. В. Еристика: мистецтво полеміки : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. С. 21–67.

ТЕМА 7. ПРЕЗЕНТАЦІЯ У СИСТЕМІ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Сила духу й пристрасть роблять
людей красномовними.

Квінтіліан

*Підготовка електронної презентації наукового виступу.
Наукові презентації: організація і проведення*

7.1. Підготовка електронної презентації наукового виступу

В епоху комп'ютерних технологій виникає потреба у створенні електронних презентацій для користування ними на наукових форумах. Ефективності наукового виступу сприяє його **комп'ютерна презентація** – демонстрування завдяки комп'ютерним технологіям послідовності слайдів із текстовими і візуальними матеріалами (рисунки, фотографії, діаграми, музика, відеоролики). Текстові матеріали становлять **електронний текст** – писемне текстове утворення, що розміщене на електронному носії та може бути подане в комп'ютерній мережі. Адресат має змогу не лише прочитати електронний текст, а й прослухати звукові файли чи переглянути відеофайли, приєднані до такого тексту. Електронні тексти виконують комунікативні функції: а) привернення уваги (виділення назви електронного тексту за допомогою зміни кольору та шрифту); б) інформування (повідомлення, ознайомлення з текстом). Головним комунікативним завданням адресата при сприйнятті електронного тексту є перехід від пасивного до активного засвоєння поданої в тексті інформації.

У терміна презентація (*лат.* praesento – передаю або *англ.* – представляти) два значення – широке і вузьке. У широкому сенсі слова презентація – це виступ, доповідь, захист закінченого або перспективного проекту, представлення на обговорення робочого проекту, результатів впровадження тощо. У вузькому сенсі слова презентації – це електронні документи особливого роду. **Електронна презентація** наукового тексту – спосіб подання наукової інформації за допомогою

мультимедіа-можливостей (зображення, звуку, відео), які відповідають за зорове, слухове, кінестетичне сприйняття інформації.

Потреба в електронних презентаціях зумовлена можливістю ознайомити з унікальними інформаційними матеріалами (картинами, відеофрагментами), необхідністю систематизації і структурного поділу, візуалізацією досліджуваних явищ, процесів, взаємозв'язків між об'єктами.

Використання електронних презентацій дає змогу підвищити інформативність і ефективність повідомлення, адже при цьому одночасно задіяні зоровий і слуховий канали сприйняття. Результати досліджень (за В. Єфремовим) показують, що ефективність слухового сприйняття інформації становить 15 %, зорового – 25 %, а їх одночасне включення підвищує ефективність сприйняття до 65 %.

Словом **мультимедіа** називають комбінацію відео, тексту, графіки і звуку. Для проведення мультимедійної презентації використовують три основних види обладнання: комп'ютер, пристрій для введення даних і проектор. Також потрібні спеціальні комп'ютерні програми. Базовим програмним забезпеченням для створення мультимедійних презентацій є для Windows і Відео для користувачів Windows або Windows Movie Maker. Крім того, є програми для підготовки окремих розділів презентації і спеціальні системи для їх з'єднання в одне ціле. У підготовці до презентації першим завданням є створення різних зображень, відео, аудіороликів і слайдів.

Під час підготовки мультимедійних презентацій може виникнути два моменти – позитивний і негативний. Позитивний полягає в тому, що для презентації можна використовувати графіку, відео і аудіо. Негативний момент – на їх використання потрібно отримати дозвіл. Є оманлива думка, що в презентаціях можна використовувати будь-який вподобаний матеріал. Люди вставляють в них оцифровані сюжети з новин і спортивних передач, уривки з улюблених фільмів. Вони, не замислюючись, переганяють музику, з дисків, касет або радіо, сканують фотографії та зображення, знайдені в книгах і журналах. При цьому їхні дії цілком можна назвати порушенням авторських прав, злочином, за який передбачено штраф або навіть позбавлення волі.

Матеріали для своїх мультимедійних презентацій можна брати із суспільного надбання. Якщо ці матеріали належать до суспільного надбання, їх можна використовувати без жодних проблем, без жодно-

го спеціального дозволу. Є ще один спосіб: за допомогою магнітофона або відеокамери створити свої власні аудіо- та відеоматеріали.

Щоб вразити аудиторію за допомогою мультимедіа, важливо орієнтуватися на її інтереси. Однією з головних переваг мультимедійної презентації є швидкість, з якою можна її коригувати. Справа в тому, що її дуже легко підлаштувати під інтереси слухачів. Головне – встановити в неї якомога більше зображень і матеріалів, які цікаві аудиторії.

Слайди та презентації в PowerPoint допомагають виділити ключові моменти промови науковця, урізноманітнити її та надовго привернути увагу аудиторії. Однак у них є два недоліки. Перший полягає в тому, що для показу слайдів доводиться затемнити як мінімум частину приміщення. (А затемнення, можливо, викличе у деяких слухачів бажання подрімати.) Другий же недолік полягає в незмінності черговості показу слайдів.

Є і ще один недолік, якого, втім, легко уникнути. Йдеться про схильність деяких ораторів показувати слайди в дуже швидкому темпі. Якщо перемикаєти слайди кожні дві секунди, то це занадто швидко. Треба затримати слайди деякий час, щоб їх повною мірою могло зафіксувати людське око. Саме тому потрібно показувати кожен слайд не менше двадцяти секунд. Тоді можна бути впевненим, що аудиторія встигне осмислити запропоновану їй інформацію.

Документи цього типу готуються за допомогою спеціальних програмних засобів, але при цьому широко використовуються і традиційні універсальні засоби, такі як текстові і табличні процесори, графічні редактори, засоби обробки звукової та відеоінформації. Порівняння таких програмних засобів підготовки електронних презентацій, як Corel Presentation 9 (пакет Corel, Office Suite для Linux), презентація (ПАКЕТ StarOffice фірми StarDivision GmbH), Microsoft PowerPoint (ПАКЕТ MS Office) дозволило зробити вибір на користь останнього – через його широке поширення, доступність інтерфейсу при досить великих можливостях анімації наданого матеріалу, імпорту різних графічних додатків, відео- і звукових матеріалів. При цьому з'являється можливість поєднати технічні можливості комп'ютерної та мультимедійної техніки (перш за все мультимедійного проєктора) в наданні навчального матеріалу з “живим” спілкуванням.

Комп'ютерна програма **PowerPoint** – найбільший винахід у сфері публічних виступів за останні 15 років – швидко перетворився з

дивини в звичайний наочний посібник. Промовці користуються цією програмою з великим задоволенням і вважають її одним з найбільш значних досягнень людської цивілізації. На сьогодні багато людей вже просто не мислять свого виступу без допомоги PowerPoint.

Звичайно, це не може не викликати занепокоєння. Хоча користь PowerPoint, безсумнівно, складно переоцінити, багато науковців-доповідачів вважають його просто панацеєю. Вони частенько зловживають цією програмою, неправильно її використовують або навіть потрапляють від неї в залежність. Унаслідок такого неправильного поводження PowerPoint породила **три головних негативних ефекти**.

Недопрацьований виступ. Багато ораторів більше часу приділяють підготовці слайдів у PowerPoint, ніж безпосередньо самій промові. Вони вважають, що ці слайди вже самі по собі є їхнім виступом. Абсолютно неправильний підхід! Чи використовуєте ви PowerPoint чи ні, все одно потрібно написати цікаву промову, зі вступом, основною частиною і висновком. Науковцю потрібна промова, яка приверне і надовго утримає увагу аудиторії.

Презентація ж слайдів – це часто відсутність контакту з аудиторією. Аудиторія сама може прочитати все, що написано на екрані. Тому, якщо промовець планує просто читати текст зі слайдів, то можна взагалі не обтяжувати себе виступом, а просто розіслати презентацію за електронними адресами своєї аудиторії, щоб люди прочитали її у зручний для себе час.

Через PowerPoint можна також втратити головну ідею виступу. Справді, PowerPoint може емоційно забарвити промову і зробити її більш привабливою. Однак різні комп'ютерні штучки можуть істотно зашкодити головній думці. Вона може просто загубитися серед анімації, надміру графіки і тексту, що раптово виникає на екрані.

На щастя, з першими двома проблемами можна впоратися досить легко. Потрібно просто знати про можливі небезпеки. Це означає, що наступного разу **треба готуватися саме до цікавого виступу, а не до показу слайдів**. PowerPoint може допомогти виступу, але ніяк не замінити його. Важливо пам'ятати також про те, що треба не читати текст зі слайдів, а розповідати його своїми словами.

Створення презентації – завжди велика, копітка і корисна робота. Корисна, оскільки упорядковує думки, класифікує матеріал, дозволяє розкрити “вузькі” місця. Презентація – квінтесенція всього перерахо-

ваного, оскільки весь відібраний і підготовлений автором матеріал наочно відображається на екрані в концентрованому, стислому вигляді, і всі огріхи тут стають досить рельєфні.

Головне завдання презентації – поглиблення сприйняття інформації учасниками наукового заходу. Організація презентації має складатися з таких етапів:

- написання сценарію презентації;
- складання плану, конспекту, вибір форми і стилю виступу;
- підготовка відповідей на запитання;
- підбір демонстраційних матеріалів (слайди, відеоролики та ін.);
- підготовка приміщення і технічних засобів.

Основними недоліками презентації є непередбаченість, надмірні надії на досвід та імпровізацію, надлишок інформації, невдалий спосіб її подання.

Бажано, щоб пропонована інформація була максимально простою, але не спрощеною, відповідала рівню підготовленості аудиторії. Текст доповіді необхідно не читати, а виголошувати. Це створює у глядачів відчуття того, що доповідач вільно володіє текстом і впевнений у собі. Щоб домогтися цього, слід кілька разів уголос прочитати текст, намагаючись вкластися у відведений часовий інтервал. Обов'язково потрібно продумати у виступі про можливі імпровізації.

Презентація характеризується поліадресатністю і варіативністю, її мета – ознайомити наукову громадськість з одержаними здобутками, отримати відгук колег, які проводять наукові пошуки у тих самих чи суміжних галузях.

В електронній презентації потрібно чітко сформулювати мету, продумати структуру і порядок подання інформації, розробити концепцію.

Підготовка презентації передбачає насамперед етап **концептуального проектування** (формування концепції, образу продукту, визначення його структури, змістової спрямованості, мети). Результатом цього етапу є створення ескізу продукту.

На стадії концептуального проектування формуються концепція і вигляд створюваного продукту, визначаються його основні функції та характеристики, структура, змістовна спрямованість і глибина матеріалу, приймаються принципи дидактичні і програмно-технічні рішення. З урахуванням контенту промови, аргументувати необхідність

використання мультимедійних презентаційних технологій можна такими **факторами**:

дефіцит джерел матеріалу;

можливість подання в мультимедійній формі унікальних інформаційних матеріалів (картин, рукописів, відеофрагментів, звукозаписів та ін.);

необхідність систематизації і структурного представлення матеріалу;

візуалізація досліджуваних явищ, процесів і взаємозв'язків між об'єктами;

необхідність роботи з моделями досліджуваних об'єктів, явищ або процесів з метою дослідження їх властивостей та ін.

Концептуальне проектування – найбільш складна і відповідальна стадія проекту. Більшість розв'язуваних в її рамках завдань мають творчий характер і їх важко формалізувати. Вибір теми та підбір матеріалу є творчими процесами, які неможливо автоматизувати. Автоматизації підлягають лише процеси втілення авторських ідей (на етапі проектування) в готовий продукт і процеси його публічного відтворення. При цьому основою успіху є оптимальний баланс між змістом і засобами його уявлення. Можна сказати, що результатом етапу концептуального проектування є формування “на папері” ескізу продукту.

Другий етап **підготовки презентації** – безпосереднє проектування (створення шаблонів, заготовок слайдів та основних інформаційних компонентів (текстових фрагментів, графічних об'єктів) і наповнення їх відповідним змістом).

На стадії безпосереднього проектування автор створює шаблони слайдів (заготовок) і основних інформаційних компонентів: текстові фрагменти, графічні об'єкти (наприклад, елементи структурних схем) і наповнює їх предметним змістом з позицій принципу генералізації інформації.

Технологія створення електронних презентацій передбачає виконання на етапі проектування таких видів робіт:

підготовка і структурування навчального матеріалу, його методична обробка;

розробка комп'ютерних графічних матеріалів і підготовка їх для розміщення на слайдах;

формування та інтеграція інформаційних компонентів на слайдах;

налагодження презентації.

На етапі вироблення методичних рекомендацій науковець прогнозує ефективність використання цього ресурсу, визначає методичні аспекти їх проведення.

На слайди презентації можна винести “опорні конспекти”, незаперечними перевагами яких є:

стиснення великої кількості інформації в зовнішньо малі розміри з використанням асоціації символів і виділенням головного;

наявність елементів узагальнення і систематизації знань.

При проектуванні “опорного конспекту” за допомогою електронних презентацій розширюється можливість створення великого обсягу символічних образів, які є основою опорного конспекту. Крім того, ці образи можуть бути анімаційними, що неможливо традиційними способами.

Для якнайкращого висвітлення головної ідеї виступу треба попрацювати. Для початку слід звернути увагу на оформлення думок. Важливо залишити аудиторію в захваті, а не у здивуванні. Слід пам’ятати такі **правила**.

1. Перевіряйте слова на наявність помилок. Ніщо не ставить науковця в таке незручне становище, як помилка у слові, яка до того ж висвічується на великому екрані. Необхідно уважно стежити, щоб на слайдах і плівках не було жодної помилки.

2. Використовуйте тільки ті графічні зображення, які стосуються теми виступу. Графіка – це дуже хороша справа, але тільки в тому випадку, коли вона підтримує певну ідею промови. Багато ораторів використовують зображення тільки для того, щоб заповнити порожнє місце на слайді, або тому, що картинки привабливо виглядають. Не треба повторювати їхніх помилок. Якщо зображення не стосується того, про що йдеться, не слід його використовувати.

3. Будьте послідовні. Для наукової аудиторії дуже важливо, щоб промовець був послідовний. Це свідчить про те, що він – людина організована. Що означає “бути послідовним”? Перш за все, це означає не змішувати між собою слайди або плівки різних презентацій, виконані в різних стилях. Це дуже дратує аудиторію і відволікає її від основних ідей виступу.

4. Користуйтеся перевагами шаблонів. У багатьох комп'ютерних програмах зі створення слайдів і різних зображень є спеціальні шаблони. Просто необхідно вибрати потрібний стиль, а програма швидко зробить у ньому всі слайди.

5. Робіть прості підписи. Багато ораторів вважають, що наочні посібники просто необхідно “прикрасити” вигадливим і складним текстом. Не треба піддаватися цій спокусі. Інакше такі слайди і плівки буде дуже важко читати.

6. Намагайтеся, щоб ваш логотип займав якомога менше місця. Логотип повинен бути всього лише невеликим елементом слайда. Якщо ж науковець вставлятиме логотип в кожен слайд, він повинен бути невеликим. Інакше він буде відволікати увагу аудиторії від основної інформації.

7. Використовуйте букви як верхнього, так і нижнього регістра. Аудиторії буде набагато легше читати текст, що містить обидва види букв. Верхній регістр відмінно підійде для заголовків і підзаголовків, а нижній добре буде виглядати в основній частині тексту.

8. Не пишіть багато тексту. Найпоширеніша помилка промовців – надлишок тексту на слайді або плівці. Оратору не треба писати на слайді кожне слово, яке він збирається вимовити перед публікою – у цьому і немає необхідності. Аудиторія навряд чи захоче читати все написане. До того ж, виклавши на одному слайді надто багато тексту, оратор продемонструє свій непрофесіоналізм. Замість цього необхідно просто написати кілька ключових слів або фраз, які прекрасно виділять головні ідеї вашого виступу. Деякі художники-оформлювачі дотримуються правила 4х4: на слайді має бути не більше чотирьох рядків, а в рядку – не більше чотирьох слів. Хоча є й такі, які дотримуються правила 6х6.

9. Використовуйте не більше двох типів шрифту. Використання більшої кількості шрифтів надає слайдам безладний і неакуратний вигляд. Є, правда, один виняток: логотип компанії, назва продукту або інший спеціальний напис на слайді треба виконати окремим шрифтом. На них правило не поширюється.

10. Виділяйте тільки головні ідеї. Щоб привернути увагу аудиторії до конкретних пунктів виступу та не вихолощувати ключових ідей, треба виділяти не весь текст на слайді.

Третій етап – безпосередньо **проведення презентації та аналіз результатів**.

Кожна електронна презентація, з одного боку, повинна бути автономним програмним продуктом, а з іншого – відповідати загальним стандартам за своєю внутрішньою структурою і форматами, що містяться в ній, вихідними даними (формат малюнків, дизайн таблиць тощо.). Це дозволить, за необхідності, поєднати презентації в єдину навчальну систему, орієнтовану, наприклад, на вивчення цілого розділу (в ідеалі – предмета).

Обов'язковими *структурними елементами презентації*, як правило, є:

- титульний слайд;

- зміст;

- інформаційний матеріал (включаючи текст, схеми, таблиці, ілюстрації, графіки);

- словник термінів;

- довідкова система щодо роботи з керуваними елементами;

- інформаційні ресурси з теми.

Титульний слайд повинен містити:

- назву теми;

- інформацію про освітні установи;

- відомості про автора;

- дату розробки;

- інформацію про місцезнаходження інформації в мережі, на локальному комп'ютері та ім'я файла.

Зміст є дуже важливим структурним елементом презентації. З одного боку, він повинен бути досить докладним, щоб забезпечувати оперативний доступ (через гіпертекстові посилання) до невеликих змістовних частин, з іншого боку, максимально доступним для огляду, тобто знаходитися на одному слайді. Практика показує, що таким вимогам, як правило, відповідає дворівневий зміст (розділи і підрозділи).

Зміст може бути скороченим графічно-текстовим зображенням змісту, він допомагає зрозуміти структуру навчального матеріалу, ідеї, закладені в ньому, і зіставляє окремі фрагменти змісту презентації з певними графічними образами, які сприяють асоціативному запам'ятовуванню.

Матеріал можна подавати у вигляді тексту, малюнків, таблиць, графіків і под. (Тобто в звичайному “книжковому” вигляді, хоча в пре-

зентацію можуть бути інтегровані елементи, не властиві паперовим носіям, такі як анімація, відеовставки, звукові фрагменти). При цьому графічне подання навчального матеріалу дозволяє передати необхідний обсяг інформації досить стисло.

Інформаційне забезпечення презентації зручно організувати як гіпертекстову систему, за якої фрагменти тексту з елементами графіки поєднуються між собою за допомогою спеціальних гіперзв'язків у мережу. За допомогою гіперпосилань можна отримати на екрані додаткову або пояснювальну інформацію, організувати багаторазове звернення до одних і тих же інформаційних об'єктів з різних місць презентації.

Проте не слід використовувати гіперпосилання для переходів на інші слайди, які містять гіперпосилання з переходом на наступні сторінки тощо. Така "зручність" порушує послідовність викладу матеріалу і прийнятна тільки для енциклопедій або довідників. У свою чергу, зміст і організація електронних презентацій, що виконують функції базових конспектів, повинні провести слухачів за заздалегідь визначеним маршрутом засвоєння інформації.

Основною одиницею електронної презентації в середовищі Power Point є *слайд*, або *кадр інформації* (кольорове або чорно-біле фото-графічне зображення, що проектується на екран), створений з урахуванням ергономічних (допустимі фізичні, нервові, психічні) вимог візуального сприйняття інформації. Кожен слайд, який презентує матеріал доповіді, як правило, містить:

- відображення місця розташування сторінки в контенті презентації; одне або кілька текстових полів. Текст може містити невеликі графічні вставки (формули, графіки, таблиці);

- місце для розміщення елементів управління на сторінці.

Слід виділити найбільш ***загальні вимоги до засобів, форм і способів подання змісту навчального матеріалу в електронній презентації:***

- стилістичність і стислість викладу, максимальна інформативність тексту; об'єднання семантично пов'язаних інформаційних елементів, що цілісно сприймаються в групі;

- кожному положенню (кожній ідеї) повинен відповідати окремий абзац тексту;

- основна ідея абзацу повинна бути на початку (у першому рядку абзацу). Це пов'язано з тим, що найкраще запам'ятовуються перша і остання думки абзацу;

краще використовувати табличний (матричний) формат подання матеріалу, який дозволяє подати матеріал у компактній формі і наочно показати зв'язки між різними поняттями;

при проектуванні характеру і послідовності подання матеріалу слід дотримуватися принципу стадійності: інформація може розділятися в просторі (одночасне відображення в різних зонах одного слайда) або в часі (послідовне розміщення інформації на слайдах);

всю вербальну інформацію потрібно ретельно перевіряти щодо орфографічних, граматичних і стилістичних помилок;

графіка повинна органічно доповнювати текст. Динаміка відношення візуальних і вербальних елементів та їх кількість визначаються функціональною спрямованістю навчального матеріалу. При цьому великі ілюстрації можна зберігати в окремому альбомі малюнків (графіків, схем, фотографій), який оформляти як самостійний модуль презентації. На елементи цього альбому можливі посилання з інших слайдів через гіперпосилання або за допомогою спеціальних кнопок.

Словник термінів теж бажано розробити. Звичайно, краще дати всі визначення термінів за допомогою гіперпосилань у тексті, проте текст може виявитися надзвичайно перевантаженим виділеннями. Читати і осмислювати такий текст буде вельми складно. Тому краще оформити словник термінів і визначень на окремому слайді (серії слайдів). Для звернення до словника термінів на відповідних сторінках навчального матеріалу доцільно розмістити відповідну кнопку.

Найважливішими принципами розроблення електронних презентацій є:

оптимальний обсяг – найбільш ефективний зоровий ряд обсягом не більше 8–10 слайдів. Зоровий ряд з більшої кількості слайдів викликає втому, відволікає від суті досліджуваних явищ. Слайди мають виконувати функцію доповнення, уточнення інформації. У презентації не слід розміщувати зображення, що стосуються понять, на ґрунтовне розкриття яких автор не сподівається. Не повинно бути “зайвих” слайдів, які не супроводжуються поясненням. Не слід використовувати дублюючі, схожі слайди;

доступність, урахування вікових особливостей і рівня підготовки глядачів – потрібно забезпечити розуміння смислу кожного слова, речення, поняття, схеми, графіка, розкривати їх, спираючись на знання і досвід слухачів, використовувати образні порівняння;

науковість і достовірність – яскраві картинки, інформація не мають суперечити фактам. Неприпустимо домагатися барвистості, зміни масштабів зображень на шкоду науковій достовірності;

урахування особливостей сприйняття інформації з екрана – коли глядач читає текст з екрана комп'ютера – мозок працює в уповільненому режимі; якщо інформацію подано у графічному вигляді – мозок працює швидше. Бажано текстову інформацію звести до мінімуму, скористатися схемами, діаграмами, рисунками, фотографіями, анімацією, фрагментами фільмів. До того ж поняття й абстрактні положення сприймаються легше, якщо підкріплюються конкретними фактами, цитатами, відеофрагментами. Саме тому для розкриття їх необхідно використовувати різні види наочності. Важливим є співвідношення кількості різних елементів презентації та їх послідовності: необхідно чергувати статичні зображення, анімацію та відеофрагменти. Однак, як показує практика, просте послідовне чергування елементів не зовсім виправдане – глядачі звикають до нього, і увага розсіюється. Правильніше буде використовувати ефект несподіванки і урізноманітнити анімаційні прийоми з допомогою Power Point XP;

динамічність – необхідно підібрати оптимальний для сприйняття темп зміни слайдів, анімаційних ефектів. У зв'язку з цим важливим є те, що можливість задавати параметри зміни слайдів і анімацій закладена в середовищі PowerPointXP;

естетичність – кольорове поєднання, витриманість стилю в оформленні слайдів; не бажано, щоб тон відволікав увагу від тексту; слід урахувувати і розміри залу, де відбудеться науковий захід.

Одним з основних компонентів дизайну презентації є урахування фізіологічних особливостей сприйняття кольорів і форм. Найбільш значущі з них такі:

стимулювальні (теплі) кольори сприяють збудженню і діють як подразники (у порядку зменшення інтенсивності впливу): червоний, оранжевий, жовтий;

дезінтегруючі (холодні) кольори заспокоюють, викликають сонний стан (у тому ж порядку): фіолетовий, синій, блакитний, синьо-зелений; зелений;

нейтральні кольори: світло-рожевий, сіро-блакитний, жовто-зелений, коричневий;

поєднання двох кольорів – кольору знака й кольору фону – суттєво впливає на зоровий комфорт, причому деякі пари кольорів не тільки стомлюють, а й можуть призвести до стресу (наприклад, зелені букви на червоному тлі);

складання колірної схеми презентації починається з вибору трьох головних функціональних кольорів, які використовуються для подання звичайного тексту, гіперпосилань і відвіданих посилань. Колірна схема повинна бути однаковою на всіх слайдах. Це створює відчуття зв'язності, наступності, стильності, комфортності;

при виборі шрифтів для вербальної інформації слід враховувати, що великі літери сприймаються важче, ніж малі; відношення товщини основних штрихів шрифту до їх висоти орієнтовно становить 1: 5; найбільш легке для читання відношення розміру шрифту до проміжків між літерами: від 1: 0,375 до 1: 0,75;

найкраще сприймаються поєднання кольорів шрифту та фону: білий на темно-синьому, лимонно-жовтий на пурпуровому, чорний на білому, жовтий на синьому;

білий простір визнано одним з найсильніших засобів виразності, малогарнітурний набір – ознакою стилю;

будь-який фоновий малюнок підвищує стомлюваність очей і знижує ефективність сприйняття матеріалу;

фон є елементом заднього (другого) плану, повинен виділяти, відтіняти, підкреслювати інформацію, що знаходиться на слайді, але не затуляти її;

великий вплив на підсвідомість людини надає мультиплікація. Її вплив набагато сильніший, ніж дія звичайного відео;

будь-який нерелевантний рухомий (анімований) об'єкт знижує сприйняття матеріалу, робить сильний відволікаючий вплив, порушує динаміку уваги;

включення як фонового супроводу нерелевантних звуків (пісень, мелодій) призводить до швидкої стомлюваності слухачів, розсіювання уваги і зниження продуктивності роботи.

Для презентації можна використовувати не більше чотирьох кольорів. Нехай буде один колір для фону, другий – для заголовку, третій – для основного тексту і, можливо, четвертий – для виділення ключових ідей. (Винятком з цього правила є графіки і складні зображення, оскільки для їх зрозумілості буде потрібно більше кольорів.)

Слід пам'ятати, що кольори на моніторі комп'ютера будуть відрізнятися від кольорів готових слайдів і плівок. Те, що є на комп'ютері, не буде точною копією при друкуванні наочних посібників. Саме тому спочатку бажано роздрукувати пробні зразки. Кольорова схема має бути однаковою на всіх слайдах, це створює відчуття зв'язності, наступності, стильності, комфортності. Фон є елементом другого плану і повинен виділяти, відтіняти інформацію на слайді, але не заступати її. Обираючи шрифт для вербальної інформації, слід урахувувати, що прописні букви сприймаються важче, ніж рядкові. Відношення товщини основних шрифтів до висоти має становити 1: 5.

Варто пам'ятати, що вплив мультиплікації тим сильніший, чим коротший її показ. Будь-який анімаційний об'єкт знижує сприйняття матеріалу, відволікає від суті, порушує динаміку уваги.

Оптимальна кількість тексту на екрані – не більше 6 слів у 6 рядках. Використовуючи рисунки, графіки, теж слід зберігати відчуття міри.

Застосовуючи відеофрагмент (для 10-хвилинної доповіді – ориєнтовно 1 хвилина), доцільно спочатку пояснити, з якою метою його подано, відтак прокоментувати побачене як ілюстрацію основної ідеї доповіді. Від слайдів краще знаходитися зліва (так іде погляд слухачів – зліва направо) і користуватися презентером, щоб керувати презентацією дистанційно.

Тексти у презентації повинні бути **компактними**. Усі положення, визначення, висновки слід будувати на науковій основі: логічно (щоб легко простежувалися логічні зв'язки між викладеними поняттями), доступно (текст має бути зрозумілим, нові терміни вимагають пояснення), однозначно (єдине тлумачення тексту), лаконічно (максимально короткий текст), завершено (логічно завершений зміст кожної частини текстової інформації).

Критеріями оцінювання електронної презентації є логічність у викладі матеріалу, якість оформлення роботи, відповідність форми і змісту, ступінь емоційного впливу.

Інформатики оцінюють, зокрема, наявність діалогового режиму спілкування, підтримку браузером, функціональність, простоту навігації, швидкість завантаження, відповідність рівню комп'ютерної техніки, наявності в навчальному закладі, дизайн-ергономіку, типи модулів навчального матеріалу (текстові модулі, гіпертекстові посилан-

ня, статичні ілюстрації, відео- і аудіофрагменти), модулі діагностування знань, систему багаторівневої допомоги.

Психологи оцінюють виконання основних функцій (інформаційної, трансформаційної, самоконтролю, самоосвіти, виховної), поділ тексту на смислові частини, апарат орієнтування (систему посилань), психологічний супровід (урахування індивідуальних і вікових особливостей, вплив на розвиток професійної компетентності), мову (науково доцільну, чітку, зрозумілу), діалоговий режим спілкування, дизайнергономік (читабельність інформації, комфортність (простоту) у використанні), естетику (поєднання фону і кольору шрифту), технічне забезпечення (швидкість завантаження, пошуку відповідної інформації, забезпечення гіпермедійності). Визначають також психолого-педагогічні особливості сприйняття матеріалу, поданого в чорно-білій та багатоколірній гамі.

Так, комп'ютерна презентація необхідна для підвищення ефективності виступу. Це демонстрування завдяки комп'ютерним технологіям послідовності слайдів із текстовими і візуальними матеріалами (рисунки, фотографії, діаграми, музика, відеоролики). Головне завдання презентації – поглиблення сприйняття інформації учасниками наукового заходу. Організація презентації складається з таких етапів: написання сценарію презентації; складання плану, конспекту, вибір форми і стилю виступу; підготовка відповідей на запитання; підбір демонстраційних матеріалів (слайди, відеоролики та ін.); підготовка приміщення і технічних засобів. При підготовці до презентації важливо враховувати низку принципів, зокрема щодо оптимального обсягу, доступності, вікових особливостей і рівня підготовки глядачів, науковості та достовірності, специфіки сприйняття інформації з екрана, естетичності та ін.

7.2. Наукові презентації: організація і проведення¹

На презентаціях передбачені промови, побудовані особливим чином. Для того щоб упоратися з виступом, потрібно із самого початку мати чітке уявлення про свою Мету й Кінцевий Результат. Найголовніше – контролювати якщо не весь захід, то принаймні все, що

¹ Ламертон Д. Учитесь говорить : пер. с англ. Москва : АСТ: Астрель, 2005.С. 119–127.

пов'язане з вашою участю. Завжди потрібно точно знати, що ви хочете сказати, і в логічній формі довести свої ідеї до свідомості аудиторії – і тоді ви застраховані від провалу. Зазвичай презентації мають такі головні завдання:

1. **Переконання.** Метою більшості презентацій є те, щоб у чомусь переконати слухачів. До цієї категорії належать і презентації з продажів і планів розвитку; також це презентації нових продуктів і виступи, у яких потрібно підтвердити свою точку зору.

2. **Інформування.** Ці види презентацій зазвичай не містять ніяких підводних каменів: тут потрібно лише викласти фактичний матеріал. Це може бути ознайомлення нових співробітників з компанією або звіт про показники розвитку компанії.

3. **Навчання.** Це завдання природно продовжує попереднє. При цьому потрібно донести до слухачів нову інформацію або прищепити їм певні навички, а також навчити застосовувати отримані відомості на практиці. Продумуючи Мету виступу – продаж продукту, навчання персоналу безпечних для життя й здоров'я методів роботи або введення нової системи бухгалтерського обліку, – ви також повинні пам'ятати про те, до якої категорії потрапляє ваш виступ.

Якщо вас просять провести презентацію, то вам дадуть те або інше **ділове доручення**, що може виходити від керівництва, від певного відділу фірми або від клієнта. Ви можете навіть не зрозуміти, що одержали таке доручення – воно може мати вигляд не документа, а листа по електронній пошті, телефонної розмови або бесіди в коридорі.

Сформулюйте доручення своїми словами й ознайомте з ними того, хто доручив вам провести презентацію. На початковому етапі це буде означати, що ви ясно зрозуміли, що від вас потрібно, і продемонструєте, що ви серйозно ставитеся до презентації. Викласти текст доручення можна по електронній пошті у вигляді листа або передати особисто – ви можете вибрати будь-який спосіб. Саме на цьому етапі ви повинні задати всі питання, що виникли у вас у зв'язку з діловим дорученням. Листування про умови виступу – основа того, що все буде добре. Для перевірки запитайте себе, чи точно ви знаєте:

Свою Мету?

Свій Кінцевий Результат?

Що слухачі очікують побачити й почути?

Якою мірою аудиторія інформована про предмет?

Яка чисельність аудиторії?

Яка тривалість і розпорядок презентації?

Місце, дату і час презентації?

Хто саме проводить презентацію або склад групи учасників презентації?

Як розподілено обов'язки між учасниками?

Які візуальні матеріали ви будете використовувати?

Бажано передбачити всі труднощі й запитати себе:

Чи не є ця презентація перевіркою? Чи не залежить від неї ваше просування по службі або призначення на посаду?

Може бути, що ця презентація особливо важлива для вашого шефа? Чи не залежить його робота від того, наскільки вдало ви проведете презентацію?

Яку користь презентація принесе вашій організації в перспективі?

Чи буде серед слухачів хтось, з ким можуть виникнути проблеми? Чому вони можуть виникнути? Чи зможете ви їм запобігти?

Чи не містить презентація поганих звісток або суперечливої інформації? Чому саме ви подаєте цю інформацію? Як подати її так, щоб вона не асоціювалася з вашим виступом?

Важливо також визначити вартість презентації. Презентації частіше за інші виступи прив'язані до певного бюджету. Цей бюджет краще продумати на початковій стадії – в іншому випадку витрати можуть вийти з-під контролю й різко зрости. Продумуючи бюджет презентації, потрібно запланувати в ньому такі статті витрат: оренда приміщення та устаткування, підготовка наочного приладдя (виготовлення фотографій, замовлення ілюстрацій і друк проспектів), вартість пошуку інформації (залучення фахівців, фотоагентств), транспортні витрати, а ще організація перерв і чаювання. Одночасно необхідно подумати про те, наскільки важлива ця презентація для вашої організації. Якщо вона не обіцяє високих прибутків, тоді бюджет повинен бути скромним, і, крім того, ваші колеги можуть не витратити на підготовку невеликої презентації свого часу.

Важливо також вивчити аудиторію.

Що саме слухачі знають про предмет виступу?

Яка ймовірність того, що аудиторія буде ворожою?

Яка ймовірність того, що слухачі будуть неупередженими й будуть готові вас вислухати?

Яка ймовірність того, що аудиторія підтримає презентацію й буде активно в ній брати участь?

Яка ймовірність того, що слухачам буде нудно?

Чи багато шансів на те, що слухачі будуть сперечатися й ставити запитання?

Презентація, як і будь-який виступ, вимагає аналізу аудиторії. Необхідно побудувати свій виступ з урахуванням передбачуваного характеру аудиторії. Якщо це **ворожа аудиторія**, то необхідно зосередитися на позитивних моментах. **Нейтральну аудиторію** бажано підтримувати в думці, що ваша пропозиція заслуговує на увагу, при цьому необхідно діяти прямо й відкрито.

Доброзичлива аудиторія може попросити розповісти про щось поза планом або схоче розмовляти з вами, тому краще передбачити все заздалегідь й ознайомити слухачів з порядком виступу. **Насторожену аудиторію** бажано розташувати до себе й переконати: створити довірчу атмосферу, ознайомити з позитивною науковою інформацією. Якщо ж доводиться мати справу з **нудьгуючою аудиторією**, то треба постаратися не дозволити думати слухачам, начебто вони даремно сюди прийшли. Потрібно говорити коротко, підготувати якусь несподіванку, утягнути слухачів у дискусію, демонструвати нескладні наочні приладдя. Для **занадто активної аудиторії** можна підготувати побільше статистичних даних. Перед цим бажано улаштувати разом з колегами мозковий штурм, щоб підготуватися до можливих запитань. Відповіді на ці запитання не обов'язково включати у виступ – просто тримати їх напоготові.

Важливо обов'язково укластися в терміни. Якщо перед вами чітко поставлене завдання і є точна дата виступу, розподіліть весь обсяг робіт на ряд окремих завдань.

Якщо ж презентацію готує кілька людей, необхідно чітко розподілити роботу між учасниками, встановити кінцевий термін виконання кожного завдання, причому на випадок непередбачених обставин краще завжди мати пару днів на запас.

Ніколи не варто думати, що можна просто віддати співробітникам список завдань із датою презентації – у таких випадках завжди буде хтось, хто відкладе все на останній момент, і для виконання необхідної для презентації підготовчої роботи вже не залишиться часу. Завжди потрібно влаштовувати постійні перевірки, щоб знати, чи укладається

ви в графік. Однак можуть виникати надзвичайні обставини, і, якщо один з членів команди перевантажений роботою, потрібно гнучко перерозподілити обов'язки. Завжди потрібно ознайомлювати всіх учасників із графіком виконання завдань – кожний з них повинен знати терміни робіт своїх колег.

Якщо ви працюєте самі, необхідно скласти собі розклад робіт. Бажано викласти графік робіт на папір і прикріпити його до робочої папки; потім позначити необхідні строки у своєму щоденнику. Якщо ви працюєте із програмою Microsoft Outlook або іншою програмою, це може бути особливо корисним, оскільки, коли ви поринете в роботу з головою, комп'ютер буде нагадувати вам, що потрібно робити в цей момент. Якщо ж ви не послухаєте його вказівок, наступного дня ця дата буде позначена червоним – це сигнал небезпеки! Завжди позначайте галочками виконані завдання у графіку робіт.

У підготовці до презентації корисно приділити особливу увагу підготовці транспорту (оскільки запізнення може зіпсувати презентацію) та організації чаювання. Якщо запрошені платять за презентацію, постарайтеся, щоб вони не відчували ні голоду, ні спраги. Не потрібно надмірностей, головне – купувати якісні продукти.

Якщо презентація дуже важлива, то всі надзвичайні обставини потрібно передбачати. Необхідно подумати про те, які проблеми можуть виникнути. Ось кілька подібних проблем і способи їхнього **оперативного усунення**.

1. Занедужав учасник презентації, без якого вона неможлива. Такі випадки показують, чому важливо діяти спільно й про усе інформувати колег. Потрібно переконатися, що всі записи та примітки в порядку й ними може скористатися інший учасник виступу (якщо це буде потрібно). Коли ви будете розподіляти обов'язки між учасниками презентації, завжди призначайте їх як дублерів один одного. Для ввічливості про такі підміни можна попереджати й клієнта.

2. Вийшло з ладу устаткування. У цьому випадку корисними можуть бути проспекти або брошури. Не потрібно роздавати їх наприкінці – а тільки під час презентації. Якщо ви виступаєте перед невеликою аудиторією, зробіть копії вашого наочного приладдя у форматі звичайної сторінки, і, якщо виникнуть проблеми з устаткуванням, ви зможете скористатися цими копіями для пояснень.

3. В останній момент презентацію перевели в інше місце. Не потрібно панікувати – краще подумати, які корективи зміна місця внесе у плани. Як правило, основні проблеми можуть виникнути із аудіо- та відеоапаратурою – її або може не бути на новому місці, або саме це місце не підходитиме для показу або прослуховування. Якщо ви заздалегідь продублюєте допоміжні засоби, а презентація не вимагає високої технічної оснащеності, тоді виступ навряд чи сильно постраждає. Якщо ж ви запланували чаювання, а нове місце для нього не пристосоване, зверніться до найближчого кафе й замовте там чай, каву – швидше за все вам підуть назустріч. Якщо ж зміна приміщення сталася раптово, то клієнт і слухачі повинні по-блажливо поставитися до того, що у вашій презентації буде чогось бракувати.

4. З об'єктивних причин ви не можете прийти на презентацію вчасно. Перш ніж вийти з дому, візьміть із собою мобільний телефон і всі необхідні телефонні номери. І все-таки краще постарайтеся убезпечити себе від сюрпризів транспорту й вийти з належним запасом часу: якщо ви приїдете занадто рано, то хоча б встигнете спокійно попити чаю. У випадку якщо проблеми все-таки виникли, подзвоніть клієнтові, повідомте, чому ви затримуетесь, і назвіть реальний час свого прибуття. Якщо ви збираєтесь скоротити презентацію, попередьте про це заздалегідь і скажіть, що біжите щосили.

5. Вам не вдалося дістати необхідних меблів. Можливо, ви й замовили столи й стільці, але завжди є ризик, що вас неправильно зрозуміють. Якщо ви не можете обійтися без якогось стола (наприклад, стола для апаратури), про всяк випадок візьміть із собою в автомобіль складний столик.

6. На презентацію прийшло більше людей, ніж передбачалося раніше. До цього потрібно готуватися так: підготуйте додаткову кількість проспектів. Якщо аудиторія обіцяє бути численною і не зможе розглянути ваші наочні приладдя, ви завжди можете замінити посібники проспектами. Якщо ж у вас немає достатньої кількості роздаткових матеріалів, попросіть тих, кому не дісталось проспектів, записати свої координати на аркуші паперу й забезпечте їх цими матеріалами після презентації.

Питання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте особливості підготовки до електронної презентації наукового виступу.
2. Визначте специфіку концептуального проектування презентації.
3. Розкрийте сутність, завдання та особливості наукової презентації.
4. Які ви знаєте загальні вимоги до засобів, форм і способів подання змісту навчального матеріалу в електронній презентації?
5. Назвіть найважливіші принципи розроблення електронних презентацій.
6. Як при визначенні основних компонентів дизайну презентації слід урахувати фізіологічні особливості сприйняття кольорів і форм?

Рекомендована література для самостійної роботи

Базова література

Семенов О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ “Академія”, 2010. С. 133–140.

Допоміжна література

Кушнер М. Умение выступать на публике для “чайников” : пер. с англ. Москва : Изд. дом “Вильямс”, 2006. С. 152–175.

Ламертон Д. Учитесь говорить : пер. с англ. Москва : АСТ : Астрель, 2005. С. 48–86.

Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. Київ : НАДУ, 2008. 184 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баркова О. В. Формирование электронной библиотеки как направление развития научных коммуникаций. *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития*. Київ, 2005. Вып. 3. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2005/05bovrnk.html>
2. Гарвей У. Д. Коммуникация: суть науки. *Роль коммуникаций в распространении научно-технических достижений* : реферат, сб. / АН СССР Ин-т науч. информ. по обществ. наукам. и др. ; отв. ред. А. А. Игнатъев и др. Москва, 1986. С. 63–81.
3. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2000. 222 с.
4. Дин Ю. Научная коммуникация и библиометрия. Ч. I. Модель научной коммуникации. Обзор литературы. *Международ. форум по информатике и документации*. 1998. № 4. С. 16–23.
5. Елепов Б. С., Лаврик О. Л. Библиотека в системе научных коммуникаций. *Библиосфера*. 2005. № 1. С. 5–13.
6. Зелінська Н. В. Поетика приголомшеного слова: українська наукова література XIX – початку XX ст. Львів : Світ, 2003. 352 с.
7. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1969. 305 с.
8. Литвинова Л. Наукова комунікація як складова науки державного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вып. 4. С. 26–30. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2012_4_10
9. Литвинова Л. Проблеми бібліотечної освіти у дисертаційних дослідженнях учених України. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2015. Вып. 42. С. 555–566. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2015_42_46
10. Мирский Э. М., Садовский В. Н. Проблемы исследования коммуникации в науке. *Коммуникация в современной науке*. Москва : Прогресс. 1976. С. 5–24.
11. Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и информатика. Москва : Наука, 1976. 436 с.
12. Непийвода Н. Ф. Автор наукового твору: спроба психологічного портрета. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 162–167.

13. Огурцов А. П. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций). URL : <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/ogur93sp.htm>

14. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 392 с.

15. Педагогічний словник / АПН ; Ін-т педагогіки / М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. Б. Копиленко (підгот.). Київ : Пед. думка, 2001. 516 с.

16. Психологічні особливості творення наукового тексту : методичні рекомендації / за ред. В. В. Андрієвської. Київ, 2008. 67 с.

17. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / НАН України ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2016. 628 с.

18. Соснін О. В., Михненко А. М., Литвинова Л. В. Комунікативна парадигма суспільного розвитку : навч. посіб. К. : НАДУ, 2011. 220 с.

19. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого : підруч. для науковця. Київ : Консорц. із удоскон. менеджмент-освіти в Україні, 2006. 305 с.

20. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : [навч.-метод. посіб]. Київ : НАДУ, 2008. 184 с.

21. Хміль Н. А. Аналітичний огляд сучасної української електронної науково-педагогічної періодики. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2008. № 2 (6). URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/IT_ZN/em6/emg.html

22. Хміль Н. А. Аналітичний огляд наукових Інтернет-конференцій педагогічної спрямованості українського сегменту мережі Інтернет. *Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини* / гол. ред. М. Т. Мартинюк. Ч. 4. Умань, 2008. С. 217–224.

23. Хміль Н. Періодизація розвитку засобів наукової комунікації в педагогічній науці в Україні в другій половині XX століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 2. С. 11–15. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2010_2_5

24. Хміль Н. А. Електронні дискусії як середовище спілкування в науково-педагогічному співтоваристві. *Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2008. № 18 (157). С. 200–206.

25. Черемська О. С. Основи творення наукового тексту : конспект лекцій : [для студ. IV курсу всіх спец. усіх форм навчання]. Харків : ХНЕУ, 2006. 56 с.

26. Черный А. И., Михайлов А. И., Гиляревский Р. С. Основы научной информации. Москва : Наука, 1965. 300 с.
27. Шемаева Г. Роль професійних об'єднань в інформаційному забезпеченні розвитку науки. *Вісн. кн. палати*. 2005. № 7. С. 16–19.
28. Яцків Я., Радченко А. Про ефективність видання наукових журналів в Україні. *Вісн. НАН України*. 2012. № 6. С. 62–67.
29. Garvey W. D. et al. Research studies in patterns of scientific communication. *Information Storage & Retrieval*. 1972. № 8. P. 111–122, 159–169, 207–221, 265–276.
30. Garvey W. D., Gottfredson S. D. Changing the system: Innovations in the interactive social system of scientific communication. *Information Processing and Management*. 1976. 12, 3. P. 165–176.
31. Hills P. J. The scholarly communications. *Ann. Rev. of Information Science and Technology*. 1983. Vol. 18. P. 99–125.
32. Shaw W. M. Jr. Information theory and scientific communication. *Scientometrics*. 1981. 3(3). P. 235–249.
33. Todorov R., Atanassov K. Formal communication in science: a model based on generalized nets. *Scientometrics*. 1986. № 9. P. 177–185.
34. Vinkler P. Model of manifested communication through publications. *Scientometrics*. 1994. № 31(3). P. 223–239.
35. Wilson P. Communication efficiency in research and development. *Journal of the American Society for Information Science*. 1993. № 44(7). P. 376–382.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

1. Вища атестаційна комісія – <http://vak.org.ua>
2. Електронна повнотекстова колекція авторефератів дисертацій (1998–2011 рр.). Ресурс Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=ARD_EX&P21DBN=ARD&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=
3. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти – <http://www.iitzo.gov.ua/>
4. Інформаційна служба Європейського товариства досліджень і розвитку – www.nato.int/science
5. Корисні Інтернет-посилання для аспірантів – <http://aspirantura.net>
6. Національна академія наук України – www.nas.gov.ua
7. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – www.nbuv.gov.ua
8. Система наукометричного моніторингу суб'єктів наукової діяльності України – <http://uincit.urau.ua/>
9. Хмельницький державний центр науково-технічної і економічної інформації – www.cntei.com

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ТЕМА 1. НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	4
1.1. Періодизація розвитку засобів наукової комунікації у педагогічній науці в Україні у другій половині ХХ століття.....	4
1.2. Наукова комунікація в системі науки.....	12
1.3. Бібліотека в системі наукової комунікації.....	20
Питання для самоперевірки.....	26
Рекомендована література для самостійної роботи.....	27
ТЕМА 2. НАУКОВИЙ ТЕКСТ.....	28
2.1. Апостольська місія наукової книги в Україні.....	28
2.2. Соціокультурні чинники ефективності формування української науково-популярної книги ХІХ століття.....	31
2.3. Українська науково-популярна книга початку ХХ століття як соціокультурний феномен.....	36
2.4. Зв'язок “автор – читач” у науковому тексті.....	42
2.5. Авторська індивідуальність у науковому тексті.....	48
2.6. Відомі автори: робота над текстом.....	58
Питання для самоперевірки.....	79
Рекомендована література для самостійної роботи.....	80
ТЕМА 3. НАУКОВІ КОМУНІКАЦІЇ ТА БІБЛІОМЕТРИЧНА СИСТЕМА.....	82
3.1. Ризики впровадження електронних бібліометричних систем оцінювання ефективності діяльності наукових працівників.....	82
3.2. Авторство і псевдоавторство в науці.....	94
3.3. Плагіат як чинник зниження якості освіти.....	103
3.4. Плагіат, його прояви і небезпеки.....	107
Питання для самоперевірки.....	115
Рекомендована література для самостійної роботи.....	115
ТЕМА 4. ПИСЬМОВА НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ.....	118
4.1. Простота й дохідливість у науковому тексті.....	118
4.2. Експресивність у науковому тексті.....	125
4.3. Розмовність у науковому тексті.....	133
4.4. Приклади наукових статей: “Між Гоголем і Шевченком: становлення нової ідентичності” М. Рябчука і “Москва, Маросейка” Ю. Шувальова.....	140
Питання для самоперевірки.....	152
Рекомендована література для самостійної роботи.....	153

ТЕМА 5. УСНІ ФОРМИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	154
5.1. Риторика у Києво-Могилянській академії	154
5.2. Етапи підготовки промови	157
5.3. Структура ораторського твору	167
5.4. Тренування перед виступом	170
Питання для самоперевірки	172
Рекомендована література для самостійної роботи	172
ТЕМА 6. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ФОРМИ НАУКОВИХ КОНТАКТІВ	173
6.1. Історія мистецтва суперечки	173
6.2. Класифікація суперечок	175
6.3. Наукова суперечка та принципи її ведення	176
6.4. Полемічні прийоми при спростуванні	179
6.5. Нечесні прийоми (виверти) при переконуванні.....	182
6.6. Правила поведінки учасників полеміки.....	187
Питання для самоперевірки	192
Рекомендована література для самостійної роботи	192
ТЕМА 7. ПРЕЗЕНТАЦІЯ У СИСТЕМІ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ	193
7.1. Підготовка електронної презентації наукового виступу	193
7.2. Наукові презентації: організація і проведення	207
Питання для самоперевірки	213
Рекомендована література для самостійної роботи	213
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	214
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ.....	216

**Олександр Васильович Діденко
Світлана Павлівна Шумовецька
Альона Олегівна Наконечна**

ОСНОВИ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Навчально-методичний посібник

Редактор О. Л. Грицева
Коректори: О. В. Коломійчук, І. М. Бабина
Комп'ютерна верстка С. І. Вальчук

Здано до набору 07.12.2017. Підписано до друку 10.06.2019
Формат 60x84/16. Гарнітура Minion Pro. Тираж 20 прим.
Друк оперативний. Ум. друк. арк. 12,79. Обл.-вид. арк. 13,20

Видавництво Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007
Зам. № 503